

**T.C.
BILECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**GEÇ ORTAÇAĞ GÜNEY KAFKASYA (AZERBAYCAN-
GÜRCİSTAN-AHISKA) TARİHİ COĞRAFYASI (11. YY.
BAŞLARINDAN 15. YY. İKİNCİ YARISINA KADAR)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Feridun ŞENOL

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR**

**Bilecik, 2017
10065886**

**T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**GEÇ ORTAÇAĞ GÜNEY KAFKASYA (AZERBAYCAN-
GÜRCİSTAN-AHİSKA) TARİHİ COĞRAFYASI (11. YY.
BAŞLARINDAN 15. YY. İKİNCİ YARISINA KADAR)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Feridun ŞENOL

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR**

**Bilecik, 2017
10065886**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYSIS Belge No	DFR-172
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: Feriðun ŞENOL
Anabilim Dalı : Tarih
Programı : Tezli Yüksek Lisans
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Abdolhalik BAKIR
Tezin Özgün Adı : Geç Ortaçağ Güney Kafkası (Azerbaycan-Gürcistan-
Ahıska) Tarihi Coğrafyası (11. yüzyılın başlarından 15. yüzyılın ikinci yarısına
Kadın)
Tezin İngilizce Adı : The Late Medieval Historical Geography Southern
Caucasus (Azerbaijan-Georgia-Abkhazeti) Historical Geography
(In the Early Eleventh Century The Fifteenth Until the
Second Half)

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 04.07.2017

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY
ÇOKLUĞU ile Tarih Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdolhalik BAKIR

İmza

Baki

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Ahmet

Üye : Yrd. Doç. Dr. Recep YASA

Recep

Üye :

Üye :

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 20..... tarih ve
...../..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

“Geç Ortaçağ Güney Kafkasya (Azerbaycan-Gürcistan-Ahıska) Tarihi Coğrafyası (11. YY. Başlarından 15. YY. İkinci Yarısına Kadar)” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Feridun ŞENOL

13.06.2017

ÖNSÖZ

Güney Kafkasya'ya Oğuz Türkleri ile başlayan göç hareketleri bölgenin siyasi, sosyal ve kültürel seyrini değiştirmiş ve yaşanan Güney Kafkasya politikaları sonunda Anadolu ve Azerbaycan Türk Yurdu haline gelmiştir. Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Ahıska şehri ise Türklük özelliklerini devam ettirdi ve günümüze kadar gelen Ahıska Türkleri sorununun da yaşanmasına neden oldu.

Güney Kafkasya ile ilgili tez çalışmasını yapmamda ki sebep ise doğmuş olduğum şehrin bu coğrafya sınırları içerisinde yer alması ve coğrafyası, tarihi ve kültürü hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığım için kendimde eksiklik hissetmiş olmam beni böyle bir çalışmaya sevketti. Elde ettiğim kaynaklar aracılığıyla az da olsa kendimi aydınlatacak kadar bilgi edinebildim, yine de ilerleyen zamanlarda da elde edeceğim kaynaklarla birlikte bu bilgi düzeyinin daha da artacağı kanaatindeyim.

Tez çalışmasında Gürcistan üzerine yazılmış kaynaklar biraz yetersiz kaldı. Yetersiz kalmasında ki sebep ise eserlerin büyük çoğunluğunun Gürcüceden Türkçe'ye çevrilmemiş olması idi. Çalışmayı meydana getirirken Gürcistan'ın kültürel alandaki çalışmalar Azerbaycan ile karşılaştırıldığında eksik yanları oldu. İlerleyen zamanlarda bu değerli eserlerin Türkçe'ye aktarılması ile eksik kalan kısımlar tamamlanmış olur.

Güney Kafkasya'nın tarihi coğrafyası konulu tez çalışması ile birlikte coğrafyanın bir kesitini alarak askeri faaliyetler, yaşanan ticari alışverişler ve yaşanan göç hareketleri sonunda bölgeye olan etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Güney Kafkasya'nın fiziki coğrafyası ve XI. yüzyılın başlarına kadar bölgedeki siyasi durum hakkında bilgi verdik.

Birinci Bölüm'de Güney Kafkasya'ya Oğuz Türkleri ile başlayan göç hareketleri ile birlikte XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar bölgede egemenlik kurmuş bulunan devlet ve beyliklerin bölgeye olan siyasi etkileri hakkında kısa bir değerlendirme yaptık.

İkinci Bölüm'de Güney Kafkasya'nın ekonomik, iktisadi yapısı ve bölgede egemenlik kurmuş olan devletlerin kültürel miras olarak bıraktıkları kültür ve medeniyeti ve askeri seferler sonunda yaşanan olumlu ve olumsuz etkileri hakkında bilgiler verdik.

Üçüncü Bölüm’de ise bölgede siyasi etkileri bulunmuş devletlerin ilmi çalışmaları desteklemesi sonucunda yetişmiş edip ve şairler hakkında bilgi ve bölgede yer alan şehirler hakkında kısa değerlendirmeler yaptık.

Tez çalışmam süresince maddi manevi yardımlarını eksik etmeyen başta ailem olmak üzere, ayrıca kaynakları tarama noktasında yardımcı olan sevgili arkadaşı Mustafa Serkan KAYA’ya, çalışmanın tamamını okuyup yapıcı eleştirileriyle katkı sağlayan değerli arkadaşlarım Fecri ÇELİK ve Uğur TAYLAN’a, yüksek lisans eğitimim boyunca her konuda kapısını çaldığım, aynı zamanda Ortaçağ dönemi ile ilgili yazmış olduğu kıymetli eserlerinden istifade ettiğim, saygıdeğer danışman Hocam Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR’a bu değerli yardım ve katkılarından dolayı kendisine teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Feridun ŞENOL

Bilecik 2017

ÖZET

Çok eski devirlerden beri yerleşmelerin olduğu Güney Kafkasya coğrafyası tarihi süreç içerisinde bulunduğu coğrafi konumu, stratejik açıdan geçiş bölgesinde olması ve yeraltı ve yerüstü kaynaklarının zengin olması bakımından birçok devletin egemenlik sahasında yer aldığı bir bölge oldu. Coğrafyanın otlak bakımından zengin olması Oğuzların Kınık Boyuna mensup Selçuklu Türkmenlerinin dikkatlerinden kaçmamış ve Anadolu'ya yapılacak seferler için önemli üs bölgesi olması bakımından da Selçukluların egemenlik sahasında yer almıştır.

Tuğrul ve Çağrı Beylerin başında bulunduğu Türkmen grupları bir taraftan bağımsızlık kurma yolunda iken, bir taraftan da Güney Kafkasya coğrafyasında keşif hareketlerinde bulunmaktaydılar. Yapılan keşif hareketleri sonunda bölgede siyasi bir birlikteliğin olmadığı tespit edilmiş ve bu durum karşısında Selçuklu Türkmenleri siyasi teşekküllerini Güney Kafkasya üzerinde yoğunlaştırdılar. Siyasi vaziyetin mücadeleler için uygun olması ile birlikte Selçuklu akınları meydana gelmiş ve bunun sonunda da Türkmen göçleri yaşandı.

Yaşanan göç hareketleri sadece Selçuklular ile sınırlı kalmayıp tarihin belirli dönemlerinde devam etti. Özellikle Moğolların önünden kaçan Türkmen birlikleri Güney Kafkasya bölgesine geldi. Bu göçler sonunda bölgede edebiyat dilinin Türkçe olmasında büyük katkı sağladı.

Selçuklular ile başlayan askeri mücadeleler Selçukluya bağlı vasal devletler, Moğollar, İlhanlı Moğolları, Harezmsahlr ve Timur Devleti ile devam etmiştir. Bu devletler ise bölgede egemenlik kurması ile birlikte sanatkârları, edip ve şairleri desteklemeleri sonucunda önemli mimari yapıların ve edebi eserlerin meydana gelmesinde büyük katkıları oldu.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan, Siyasi, Kültür

ABSTRACT

South Caucasia used to be a very important geographical place because of its strategic position, geographical point and underground and mine sources which made this land to be occupied by a bunch of states and countries. Kınık tribes of Oğuz's take attention of this place and they used here as a base point to the attacks to Anatolia.

Turkish groups leading by Tuğrul and Çağrı Bey were trying to declare their independence while they were exploring South Caucasia. After their investigation about the land, they came to the conclusion that there is no political unity. That conclusion made them establish their political institutions in South Caucasia.

After finding a right spot migration activities have been held not just limited by Seljuks but continued through different times of history. Especially Turkish units escaping from Mongolians came to South Caucasia. All this migration caused Turkish to be a major language in this region.

Military continuous struggles begin with Seljuk's and after states connected to Seljuk's like Mongolians, Harezmşah and Timur's. After these states establishing their governmental organisations in this area old supporting intellectual like poets, writers and artists, important structural buildings and literary work of arts grew up.

Keywords: Middle Age, South Caucasia, Azerbaijan, Georgia, Politics, Culture.

İÇİNDEKİLER

BEYAN	i
ÖN SÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

11. YÜZYIL BAŞINDAN 15. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA KADAR GÜNEY KAFKASYA’NIN SİYASİ TARİHİ

1.1.OĞUZLARIN GÜNEY KAFKASYA’YA GÖÇ ETMESİ VE İLK AKINLAR	14
1.2.BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI	16
1.2.1. Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)	17
1.2.2. Sultan Alparslan Dönemi (1063-1072)	19
1.2.3. Sultan Melikşah Dönemi (1072-1092)	22
1.2.4. Muhammet Tapar Dönemi (1105-1118)	24
1.3.IRAK SELÇUKLU DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI	26
1.3.1. Sultan Mahmud Dönemi (1118-1131)	27
1.3.2. Sultan Mesud Dönemi (1134-1152)	29
1.4.AZERBAYCAN ATABEYLİĞİ (İLDENİZLİLER’İN) GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI (1146-1225)	29
1.4.1. Şemseddin İldeniz Dönemi (1146-1175)	30
1.4.2. Nusreteddin Ebubekir Dönemi (1191-1210)	31
1.5.ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI ..	32
1.5.1. II. Rükneddin Süleymanşah Dönemi (1196-1204)	33
1.5.2. I. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi (1204-1211)	34
1.5.3. I. Alaaddin Keykubad Dönemi (1219/1220-1237)	34
1.6.GÜRCÜLER VE AZERİLER ARASINDA GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI	35
1.7.MOĞOL DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI	36
1.8.HARZEMŞAHLAR DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI	37

1.9.İLHANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI (1256-1335)	39
1.10. ATABEKLER HÜKÜMETİ (CAKSU ATABEKLİĞİ-SA ATABAGO-SAMTSHE) (1267/1268-1578)	40
1.11. TİMUR DEVLETİ DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI (1370-1507)	41
1.12. KARAKOYUNLU DEVLETİ DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI (1380-1469)	43

İKİNCİ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA'NIN İKTİSADİ DURUMU VE KÜLTÜR MEDENİYETİ

2.1.GÜNEY KAFKASYA'NIN EKONOMİK VE İKTİSADİ DURUMU	45
2.1.1. Ticaret	45
2.1.2. Tarım	46
2.1.3. Dokumacılık ve Dericilik	49
2.1.4. Hayvancılık	50
2.1.5. Halıcılık	51
2.1.6. Metal Sanayi	52
2.1.7. Balıkçılık	53
2.1.8. El Sanatları	53
2.2. GÜNEY KAFKASYA'NIN KÜLTÜR VE MEDENİYETİ	56
2.2.1. Bilimsel Yazma Eserler	57
2.2.2. Astronomi	58
2.2.3. Eğitim	59
2.2.4. Edebiyat	60
2.2.5. Tıp	62
2.2.6. Müzik-Şiir	62
2.2.7. Dil	63
2.2.8. Din	64
2.3. GÜNEY KAFKASYA'DA YETİŞMİŞ ALİM, EDİP VE ŞAİRLER	67
2.3.1. İmameddin Nesimi	68
2.3.2. Efdaladdin İbrahim Bâdil b. Ali Şirvani (Hâkâni) (1126-1199)	69

2.3.3. Nizami Gencevi (1141-1209)	70
2.3.4. Cihanşah Hakiki (1397-1467)	71
2.3.5. Şemseddin Hacı Muhammed Essar Tebrizi	71
2.3.6. Fazlullah Neimi Tebrizi (1330-1396)	72
2.3.7. Zülfikar Şirvani	72
2.3.8. Hatib Tebrîzî (1030-1108)	72
2.3.9. Katrân-ı Tebrîzî (1010-1080)	73
2.3.10. Şeyh Mahmud Şebüsterid (1287-1320)	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA'NIN ÖNEMLİ ŞEHİRLERİ VE MİMARİ YAPILARI

3.1. GÜNEY KAFKASYA'NIN ÖNEMLİ ŞEHİRLERİ	74
3.1.1. Tebriz	76
3.1.2. Nahcivan	78
3.1.3. Tiflis	79
3.1.4. Gence	81
3.1.5. Erdebil	82
3.1.6. Berde	82
3.1.7. Ani	83
3.1.8. Derbend	84
3.1.9. Bakü	85
3.1.10. Şabran	86
3.1.11. Debil (Dwin)	87
3.1.12. Merâga	87
3.1.13. Ahıska	88
3.1.14. Ardahan	89
3.1.15. Kars	90
3.1.16. Arran	90
3.1.17. Mtsheta	91
3.1.18. Egrisi	92
3.1.19. Batum	92
3.1.20. Gori	92

3.1.21. Kutais (Kutaysi-Kutaisi)	93
3.2. GÜNEY KAFKASYA’NIN MİMARİ YAPILARI	93
3.2.1. Kaleler	95
3.2.1.1. Kars Kalesi	95
3.2.1.2. Bakü Kalesi	96
3.2.1.3. Elince (Alıncak) Kalesi	96
3.2.1.4. Ani İç Kalesi	97
3.2.1.5. Sürmeli/Surmari Kalesi	97
3.2.2. Türbe, Kümbet ve Camiler	97
3.2.2.1. Mümine Hatun Türbesi	97
3.2.2.2. Manuçahr Camii (Bozminare Camii)	98
3.2.2.3. Yusuf Bin Kuseyr Kümbeti	98
3.2.2.4. Gülistan Türbesi	99
3.2.3. Saraylar	99
3.2.3.1. Şirvanşahlar Sarayı	99
3.2.3.2. Sultan Sarayı	100
3.2.4. Manastır ve Kiliseler	100
3.2.4.1. Yeni Rabat Manastırı Kilisesi	100
3.2.4.2. Gelati Manastırı	101
3.2.4.3. Vaşlobi Manastırı	101
3.2.4.4. Ançi İkonu Kilisesi	102
3.2.4.5. Kutaisi Kilisesi	102
3.2.5. Köprüler	103
3.2.5.1. Hüdaferin Köprüsü	103
3.2.5.2. Kırmızı Köprü	103
3.2.5.3. Aza Köprüsü	103
3.2.5.4. Cuğa Köprüsü	104
3.2.6. Kervansaraylar	104
SONUÇ	106
KAYNAKÇA	108
EKLER	122
ÖZGEÇMİŞ	137

KISALTMALAR

- Bkz.** : Bakınız
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed. : Editör
Haz. : Hazırlayan
İA. : İslâm Ansiklopedisi
M.Ö. : Milattan Önce
M.S. : Milattan Sonra
s. : Sayfa
ss. : Sayfa Sayısı
TTK : Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

A. Kafkasya Adının Menşei

Kafkasya adı genel itibariyle Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kalan topraklara verilen isim olup, ilk kez kaynaklarda Eski Yunan müelliflerinden olan Askhylos'un M.Ö. 490 yılında yazmış olduğu “*Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence*” adlı eserinde geçen “*Kavkasos Dağı*” isminde görülür. (Kırzioğlu, 1998:XV). Kafkasya adının kökeni, Eski Yunan kaynaklarında, günümüzde Batı Kafkaslarda yaşamakta olan Adige halkının ataları olarak zikredilen *Kavkas* ismine dayandırılmaktadır. Eski Yunanlılardan Romalılara *Kavkasus* olarak geçen bu isim Kafkas sıradağlarının adı olarak kullanılmıştır. (Üstünyer, 2010:25-26). Adige halkının milli adı olarak Kafkas ismi, eski Yunanca yazılı yerli efsane ve vekayinamelerde M.S. 430 yılında Kartel/İber (Gürcü) alfabesine çevrilen destani Kartel/İber (Gürcistan) Tarihi Kartlis-Çkhovreba’da geçen ve Lekan kavminin batı komşusu olan halkın ataları bu isimle anılmaktadır. (Kırzioğlu, 1998:XV; Bedirhan, 2014:19). Çeşitli kaynaklarda Kafkasya isminin bölgeye Dağıstan yerlileri tarafından 479 yılından itibaren verildiği de bilinmektedir. (Özey, 1996:42). “*Kas halkının yaşadığı yer*” anlamına gelen Kafkasya’ya, eski Arap coğrafyacıları tarafından “*Cebelü’l Elsan/Diller Dağı*” adı da verilmiştir. (Bedirhan, 2014:19-20).

a. Azerbaycan Adının Menşei

Güney Kafkasya coğrafyası içerisinde yer alan Azerbaycan’ın adı üzerine birden fazla görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki, Azerbaycan adı M.Ö. 331 yılında Gaugamela Savaşı yenilgisinden sonra Büyük İskender’in hizmetine giren İranlı Satrap Atropates’ten gelmektedir. Büyük İskender, hizmetine giren bu satrapı M.Ö. 328 yılında Kuzey Media satraplığına tayin etti ve bu tarihten itibaren “*Atropatene*” ya da “*Atropat Media*”sı denilmeye başladı. Atropatene, Pehlevice “*Aturpategâh*”, Yunanca “*Atropatios*”, Ermenice “*Atrpatekân-Adurbaygan-Atrapatakan*”, Farsçada “*Aturpatakan*”, Süryanicede “*Azerbaygab*” olarak söylenir. *Azerbadegân* ise

Azerbaycan'ın Arapçalaşmış şeklidir. Araplar, “g” harfini “c” harfi ile karşılayarak *Azerbaycan* demişlerdir ve bu şekli ile de İranlılar ve Türklere geçmiştir. (Buniyatov, 1991:318; Oder, 1992:17; Togan, 1997:93; İpek, 2007:1-2).

El-Harizmi ise Azerbaycan adını “*Azerbâdegân*” olarak kaydederek tahlilini yapmaktadır. “*Azer*” kış aylarından biri olup “*Bâd*” ise rüzgâr anlamına gelmektedir. Kış rüzgârının estiği anlamına gelen bu kelime daha sonraları “*Azerbaycan*” olarak anılmaya başladı. (İpek, 2007:7).

Azerbaycan'ın menşei hakkındaki bir diğer görüş ise Azerbaygân'ın Arapçalaşmış şekli olan Azerbaycan kelimesi Od demek olan “*ateş*” ile mekân veya yurt anlamında olan “*baygân*” köklerinden meydana gelmiş bir söz olup “*odyurdu (ateş yurdu)*” demektir. Bundan başka “*odla ateşle abat olmuş ülke, od parıltısı ülkesi, sönmeyen ateş memleketi*” gibi isimlerde kullanılmıştır. Azerbaycan'ın volkanik bir ülke olması nedeniyle yanardağlar ve gazlarla doludur ve bu sebeplerden dolayı ülke ismi bu adlar ile anılmaya neden olmuştur. (Oder, 1992:17; İpek, 2007:3-4).

Azerbaycan'ın geneli için kullanılmakta olan *Adurbadegan* sözcüğü ise özelde bir milletin adı olmayıp, idari amaçla kullanılan bir isimdir. Ateşin koruduğu ülke anlamına gelen *Adurbadegan* sözcüğü *Adurbad* veya *Atropat*'ın daha çok bir lakabı anımsattığı görülmektedir. Adurbadegan sözcüğünü Sasaniler *Azerbazegan* şeklinde telaffuz etmekteydiler ve bu telaffuz zamanla *Azerbaycan* şeklini alarak günümüze kadar da bu şekli ile gelmiştir. *Adurbadegan* adı verilen topraklar Tebriz merkezli olup Güney Azerbaycan toprakları idi. Sasaniler ise bu bölgeyi *Erran* olarak da isimlendirmiştir. *Albanya* adı ise Kuzey Azerbaycan toprakları için kullanılmaktaydı. (Bakır ve Altungök, 2015:70-71).

b. Gürcistan Adının Menşei

Güney Kafkasya'nın en eski halklarından biri olan Gürcülerin adı menşeiine bakıldığında Rumca “*Georgia*”dan geldiği düşünülmektedir. Georgia, Rumca “*Toprak*” veya “*Toprağı Kullanan Halk*” anlamına gelmektedir. Yunanlılar, Karadeniz'e yeni koloniler açmak amacıyla Doğu Karadeniz taraflarına açıldılar. Burada ziraat üzerinde ileri düzeyde olan Gürcü kabileleri ile karşılaştılar ve yöreye “*Georgia*” adını verdiler.

Latince “İberya/İverya”, Arapça “Gurc/Curya”, İngilizce “Georgia-Georgian”, Rusça “Gruziya”, Almanca “Georgien”, Türkçe ve Farsça ise “Gürcistan” olarak anılmaktadır. (Üstünyer, 2010:30; İberieli, 2014:25). İngilizlerin Gürcistan için kullanmış oldukları “Georgian” kelimesi ise Kafkaslar bölgesinde yaşamış olan din adamı Saint George’dan gelmiştir. Gürcüler kendi içerisinde İmeretler, Gurienliler, Acaralar, Tuşlar, Kevsurlar ve Pışavlar şeklinde gruplara ayrılırlar. (Özby, 2014:23-24).

Gürcüler ise kendilerine “Gürcü Yeri” anlamına gelen “Sakartvelo” ve “Kartveli” adını vermektedirler. “Kartveli”¹ adı ise Gürcülerin ilk anayurdu olarak düşünülen *Kardu/Kalde (Mezopotamya)*’dan geldiği sanılmaktadır. Kartveli sözcüğü Gürcü tarihi kaynaklarında yer almakta ve aynı zamanda da yazının kullanılmaya başlandığı dönemden beri vardır. Kartli sözcüğü ise Doğu Gürcistan’da ilk zamanlar etnik ve kültürel anlam taşımakta iken, Birleşik Gürcü Devleti’nden sonra politik bir anlam taşımaya başladı. (Uygun, 2012:4; İberieli, 2014:25).

B. Güney Kafkasya’nın Fiziki Coğrafyası

Kafkasya; Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yer alıp Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan coğrafi bir bölgedir. Tabii sınırları ise Karadeniz’in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadası’ndan başlayıp Hazar Denizi’nin batısındaki Apşeron Yarımadası’na kadar uzanır, doğu sınırını Hazar Denizi, batı sınırını Karadeniz, güneyi ise Aras, Çoruh ve Arpaçay nehirleri, kuzey sınırını ise Don ağzı-Maniç çukurluğu-Kuma ağzı teşkil eder. (Habiçoğlu, 1993:21; Bilge, 2005:13; Bedirhan, 2014:20). Avrupalılar Kafkasya’yı tanımlarken güneyi için “Transcaucasus”, Ruslar kuzeyi için “Kafkasya”, güneyi için ise “Kafkas Ötesi” anlamına gelen

¹ Kartveli kelimesinin tarihi kökenleri hakkında farklı görüşler görülmektedir. Bunlardan ilki ise Gürcüler üzerine çalışmalar yapmış olan Prof. David Marshall Lang “The Georgians” adlı çalışması ile kelimenin kökenini mitolojik olarak açıklamıştır. Gürcü kaynakları “Kartveli” kelimesini İncil’deki “Kartlos”un adına dayandırır ve “Kartlos”un Gürcülerin ataları olduklarını varsaymaktadırlar. Diğer görüş ise Sümerler ile aynı dil ailesine mensup olan İberler, Kalde-Urartu camiasına dahil iken, M.Ö. 6. asırda Van civarından kuzeye sürülmüşler ve günümüzdeki yurtları olan Dağlık Kafkasya’ya yerleştiler. Bu konu hakkında M.Ö. 3000 yılından kalma Ur’daki kral mezarı ile çalışmalar yapmış olan Sir Arthur Keith şöyle söylemektedir: “Güney Mezopotamyalılar... büyük, dar ve uzun kafalıydı. Kafkasya’daki “Avrupalı Tıp” halklara yakındılar. Farklı bir sonucu gün ışığına çıkaracak kanıtlara ulaşıncaya dek; onların beşiği olarak, Güneybatı Asya’yı gösterebiliriz. Bu insanlar, hanedan öncesi Mısır topluluklarını andırıyordu.” (Üstünyer, 2010:31-32; İberieli, 2014:26).

“*Zakavkas*” kavramlarını kullanmışlardır. (Üstünyer, 2010:27). Kafkasya, Karadeniz aracılığıyla Güney Kafkasya üzerinden Avrupa, İran, Orta Asya ve Hindistan’a, Kuzey Kafkasya üzerinden de Volga ve Ural’a bağlayan önemli ticaret yolları üzerinde yer almaktadır. Stratejik açıdan önemli bir bölgede yer alması neticesinde eski devirlerden beri birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu ise kültürel çeşitliliğin yaşanmasına etki etmiştir. (Özkan, 1968:72; Eğilmez, 2001:6).

Kafkasya coğrafyasının önemli parçasını teşkil eden Büyük Kafkas sıradağları² yaklaşık 1200 km. uzunluğunda, 110-180 km. genişliğinde ve 455.000 km² olan Kafkasya’yı Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya olmak üzere ikiye ayırır. Kuzey Kafkasya; doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, güneyde Büyük Kafkas sıradağları kuzeyde ise Maçin çukurluğu ile çevrili bir coğrafyadır. Bu coğrafya sınırları içerisinde Dağıstan, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya Cumhuriyetleri yer almaktadır. Güney Kafkasya sınırları içerisinde ise bugünkü Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Cumhuriyetleri ve Türkiye sınırları içerisinde Kars, Ardahan, Ağrı ve Artvin şehirlerini, İran’da da Tebriz’e kadar uzanan toprakları ve kuzeyde Büyük Kafkas sıradağlarına kadar olan coğrafi bölgedir. Kafkasya coğrafyasının en yüksek kesimlerini Elbruz (5642 m.) ve Kazbek (5033 m.) dağları oluşturur. Kafkas dağlarını güney kuzey yönünde aşan ve her zaman açık olan iki önemli geçidi vardır. Bunlardan ilki Araplar tarafından “*Bab’ül Alan*” olarak adlandırılan Daryal Geçidi’dir. Deniz seviyesinden yüksekliği 2379 m. olup Kafkasya’yı Tiflis’e bağlar. Rusların da “Gürcü Askeri Yolu” dedikleri yolda Daryal Geçidi’nden geçmektedir. Diğer önemli geçidi ise Araplar tarafından “*Bab’ül Ebvâb*” olarak adlandırılan Derbend/Demir Kapı Geçidi’dir. Hazar Denizi sahili boyunca uzanan ve genişliği 1.5 ile 30 km. arasında değişmektedir. (Berkok, 1958:4; Özkan, 1968:72; Habiçoğlu, 1993:23; Dursun, 2001:157; İzzet Paşa, 2002:12; Bilge, 2005:13-14 Bedirhan, 2014:20-21). Bu geçitler siyasi, askeri ve sosyal açıdan önem arz etmesi nedeniyle birçok devletin mücadelesine sahne olmuştur.

² Kafkas sıradağları beş isim altında toplanarak her bir dağında kendine ait bir efsanesi vardır. “Elbruz Dağı, Alan Krallığının son hükümdarı olan Kral Elbruz’dan almış adını. Aşk ve ihanet içeren bir uzun hikayesi var. Hikâyenin sonunda Alan kralı taş kesiliyor ve Elbruz Dağı oluyor. Az ötedeki Kazbeg’de Kral Elbruz’un oğlu Prens Kazbeg’in taş kesilmiş haliymiş. Kral Elbruz, oğlunu bir tokatla taşa çevirmiş. Prens sevgilisi Maşuka, üzüntüsünden hançerle intihar etmiş. Kanayan yarası ünlü toprak altı gölü Proval’ı oluştururken Maşuka, serinin üçüncü dağı Maşuka Dağı’na dönüşmüş. Hançer yakınındaki Hançer Dağı olmuş, genç çiftin yüzükleri de Kislovadsk’un hemen yanındaki de Yüzük Dağı.” (Üstünyer, 2010:24-25).

Yapılan mücadelelerin etkisi ile de bu devletlerin siyasi, askeri, dini ve ideolojik gibi kültürel hayatlarında da birtakım değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur.

Ayrıca Daryal ve Derbend Geçitleri, Kafkasya'nın en eski kara ticaret yolları olarak teşkil etmiştir. İslam dünyası XIII. yüzyıla kadar olan ticaretini bu geçitler vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. Derbend/Demir Kapı geçidi, Sasaniler ve Romalılardan itibaren Kafkasya coğrafyasını istila eden veya bu bölgeden gelip geçen bütün ordular için ana güzergâh alanı olarak da kullanılmıştır. (Bilge, 2005:15).

Kafkasya coğrafyasına kısa bir değinmeden sonra asıl konumuz gereği Güney Kafkasya coğrafyasına değinilecektir. Güney Kafkasya tarih boyunca egemenlik sahası içerisinde yer alması sonucu burada yer alan ülkelere kesin olarak bir sınır vermek zordur. Azerbaycan; coğrafi ve siyasi ehemmiyeti sonucunda ülke kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmış ve Aras nehrinde bu iki bölge arasında sınır olmuştur. Kuzey Azerbaycan, “*Kafkasya Azerbaycanı*” olarak da geçer ve başşehri Bakü'dür. Kuzey Azerbaycan dört coğrafi bölgeden oluşur. (Tuysuz, 1997:9).

- a) Orta Bozkır
- b) Küçük Kafkas Dağları
- c) Büyük Kafkas Dağları
- d) Haliş Dağları

Kuzey Azerbaycan'ın önemli dağları arasında Orashin Dağı (3219 m.), Pamir (4484 m.), Şah Dağı (4255 m.), Baba Dağı (3643 m.), Dibrar Dağı (3934 m.) yer alır. Önemli şehirleri ise Bakü ve Gence'dir. (Tuysuz, 1997:10). Bu şehirler ise Güney Kafkasya'nın önemli şehirleri başlığı altında detaylı olarak anlatılacaktır.

Güney Azerbaycan, Batı İran'da bir bölgenin adı olup “*İran Azerbaycanı*” da denilmektedir. Başkenti ise Tebriz'dir. Güney Azerbaycan üç coğrafi bölgeden oluşmaktadır.

- a) Urmiye Havzası
- b) Kızıl Özen Havzası
- c) Aras Havzası

Azerbaycan dağlık bir bölge olup bu dağlık alanlar daha çok bölgenin İran Azerbaycan'ı adı verilen Güney Azerbaycan'da geniş yer tutmaktadır. Güney

Azerbaycan'ın önemli dağları ise Serhend (3700 m.) ve Sebalan (3820 m.)'dir. Önemli şehirleri arasında da Tebriz, Erdebil ve Meraga'dır. (Buniyatov, 1991:317; Togan, 1997:92; Tuysuz, 1997:10-11).

Azerbaycan, Türklerin hakimiyeti altına girdikten sonra Güney Azerbaycan yaylak, Kuzey Azerbaycan ise kışlak olarak kullanılmıştır. Azerbaycan genel olarak yazları sıcak ve kurak bir iklime sahiptir. Dağlık kesimleri şiddetli soğuklara maruz kalmaktadır. Doğu'dan esen sıcak rüzgarlar iklimin sert ve kurak geçmesine neden olup tarım için elverişli alanlar değildir. Verimli alanlar ise daha çok Kür nehri kıyıları ile Hazar Denizi kıyısındaki sahalarda toplanmıştır ve tarım yapmaya uygun alanlardır. (Caferoğlu, 1940:6; Buniyatov, 1991:317). Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî'de (2011:107) yazmış olduğu eserinde de yeryüzünün en verimli sekiz ülkesinden biri olarak Azerbaycan'ı da zikreder.

Güney Kafkasya coğrafyası sınırları içerisinde yer alan bir diğer ülke olan Gürcistan ise Büyük Kafkas dağlarının güneyinde yer alır. Tarih boyunca sınırları içerisinde Abhaz ve Acara'ların yaşamasından dolayı *Abhazya* olarak da adlandırılmaktadır. (Tuysuz, 1997:37). Kuzeyde Rusya, güneyde Ermenistan ve Türkiye, batıda Karadeniz, doğu ve güneydoğuda ise Azerbaycan ile çevrilidir. Gürcistan da kendi içerisinde üç ana coğrafi bölgeye ayrılır. (Dursun, 1996:310).

1. Kuzeyde Büyük Kafkas sıradağlarının bulunduğu bölge.
2. Küçük Kafkas dağlarının bulunduğu bölge.
3. Ova ve yaylaların yer aldığı çöküntü bölgesidir.

Gürcistan'ın yüksek ve en önemli dağları ise Şara (5068 m.), Kazbeg (5047 m.), Rustavi (4960 m.), Tetnults (4852 m.) Meseti ve Lihi Dağlarıdır. Tarih boyunca önemini koruyan Batum ve Tiflis Gürcistan'ın en önemli şehirleri arasında yer almıştır. (Dursun, 1996:310-311).

Güney Kafkasya nimeti bol ve verimli toprakları olduğu gibi akarsu kaynakları açısından da zengin bir bölgedir. Bölgenin en önemli akarsu sayısı üçtür. Bu ırmaklar ise Aras (Rass), Samur (Nehrü'l Melik), Kür'dür. (Minorsky, 2008:101; Mukaddesî, 2015:393).

Kür: Irmak kaynaklarda farklı isimler altında yer almıştır. Grek ve Latin kaynaklarında *Cyrus*, *Kyros*; Fars kaynaklarında *Korrod*; İslam kaynaklarında *el-Melik*,

el-Kurr, Nahr al Kur; Batı dillerinde *Kur-Kura* ve yerel söylenişle de *Kür* ile adlandırılır. (Konukçu, 1999:15; Eğilmez, 2001:7). Kür ırmağı, biri Kuramikvari veya Kur diğeri ise Aras adıyla iki büyük koldan oluşur. Asıl Kür ırmağı kaynağını Türkiye sınırları içerisinde yer alan Çıldır (Allahüekber) dağlarından alarak Ardahan, Ahılkelek, Ahıska yörelerinden ve Burcum boğazından geçerek Tiflis'te Arağua suyunu aldıktan sonra güneydoğu yönünde devam eder ve güneyden birçok akarsu kaynağını aldığı gibi kuzeyden de Yura ve Alazan adı verilen iki büyük kolu aldıktan sonra Aras ile birleşir. Azerbaycan sınırları içerisinde geçerek Hazar Denizi'ne dökülür. Mukaddesî (2015:393) ise ırmaklar arasında en tatlı olanını Kür ırmağı olduğunu dile getirir. (Caferoğlu, 1940:7; Eğilmez, 2001:7; İzzet Paşa, 2002:14).

Kür Nehri, Hazar Denizi'ne varıncaya kadar "*Kür*" adı ile anımsanmasına rağmen daha çok Gürcüce ve Rusça olan "*Kura*" adı kullanılmaktadır. "*Kura*" adının kullanılması ile ilgili durumu Fahrettin Kırzioğlu (1953:8) şu sözleri ile eleştirmektedir.

Selçuklu fetihlerinden beri İslam Türk kaynaklarında ve bütün Osmanlı eserlerinde olduğu gibi Anadolu ve Azerbaycan Türklerince de hep Kür diye anılan bu ırmağı, haritalarımızda ve mektep kitaplarıyla birlikte resmi eserlerimizde, Gürcülerin söyleyişi ile Rusça eserlere Avrupa neşriyatına geçen Kura diye anmak, acınıp utanılacak bir dikkatsizliğimizdir.

Aras: İslam kaynaklarında "*Rass*" olarak da geçen ırmak Kür ırmağının kolları arasında yer alır. Kaynağını Kür ırmağı gibi Türkiye sınırları içerisinde alır. Kaynağını Bingöl dağlarından alıp Palandöken Dağı, Şahvelet Dağı, Nalbant Dağı, Sakaltutan Dağı derelerinden inen su kaynaklarını da alarak Arpaçay üzerinde daha da büyür. Arpaçayı'ndan sonra Revan'dan gelen Zanza suyunu ve Karabağ dağlarından gelen suları da alarak Cevad kasabasında Kür ırmağı ile birleşerek Hazar Denizine dökülür. (Caferoğlu, 1940:7; Tuncel, 1991:332-333; İzzet Paşa, 2002:14).

Samur (Somur): "*Nehrü'l Melik*" adı da verilir. Dağıstan'ın en önemli nehirlerinden olup kaynak kısımlarının yüksek olması nedeniyle akış hızı yüksektir. Hazar Denizine dökülür ve yalnızca Hazar Denizi bu bölgenin tamamının sahil şeridini oluşturmaktadır. (İzzet Paşa, 2002:13; Mukaddesî, 2015:393).

C. Güney Kafkasya'nın Önemi

Tarihin ilk devirlerinden beri insanlar hayatlarını idame ettirebilmek amacıyla iklimi uygun ve su kaynakları açısından zengin bölgeleri tercih etmişlerdir. Özellikle

hayvancılık ve tarımla uğraşan toplumlar hayvanlarına otlak alanları ve tarım yapabilme imkânı sağlayacak iklimi uygun yerlere önem vermişlerdir. Güney Kafkasya sınırları içerisinde yer alan Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Türkiye'nin kuzeydoğusundaki verimli ovalar ile mükemmel yaylaları Türk göçebelerinin daima önem verdikleri araziler olmuştur. Kuzeyden gelen kavimler bu bölgeyi benimsedikleri gibi güneyden gelen kavimler de burada yerleşmiş ve bölgeyi kendilerine yurt edinmişlerdir. (Rezulzade, 1993:6). Hayvancılığın yanında ticaretle uğraşan toplumların ise yerleşim yerleri de önemli ticaret yollarına sahip bölgelere yerleşmek olup, bu toplumlar içinde uygun bölge yine Güney Kafkasya coğrafyası olmuştur.

Çok bereketli ve verimli olan coğrafya aynı zamanda önemli ticaret yolları açısından kavşak yeri idi. Tarihi devirlerden beri doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yollarının önemli bir kısmının Güney Kafkasya'da yer alması, Asya ve Avrupa arasında köprü vazifesi görmesi açısından çeşitli ırklardan, dinlerden ve dillerden oluşan devletler için odak noktası olmuştur. Bu nedenle de tarih boyunca Güney Kafkasya her zaman önemini korumuştur. (Bi, 1991:574; İzzet Paşa, 2002:2). Tarih boyunca birçok devlet askeri, siyasi ve iktisadi yapılarını güçlendirmek amacıyla ticaret yollarına egemen olma düşüncesi hep var olmuştur. Bu durum neticesinde de birçok devletin mücadelesine sahne olmuştur.

Ticaret yolları sayesinde Berde, Tiflis, Derbend, Bakü, Ani, Erdebil, Tebriz, Kars gibi şehirler büyüyerek gelişti ve ticaret oranında artış meydana gelmesi ile siyasi ve askeri yönden merkezi konum teşkil etmiştir. Yine Güney Kafkasya'nın altın, gümüş, bakır ve demir gibi maden bakımından zengin olması yine birçok devletin dikkatini çeken hususlardan biri olmuştur.

Güney Kafkasya bölgesi en eski devirlerden beri Türk boyları tarafından da işgal edilmiştir. Özellikle de Selçuklu Devleti'nin dikkatini çekmiştir. Bölgenin Anadolu'ya yapılacak akınlar için stratejik açıdan önemli üs bölgesi olacağı düşüncesiyle Selçukluların egemenlik sahası içerisinde yer almıştır. (Bi, 1991:574).

D. 11. Yüzyıl Başlarında Güney Kafkasya'nın Siyasi Durumu

Oğuz boyları Güney Kafkasya'ya yaptıkları ilk keşif hareketleri döneminde bölgede siyasi bir birlik yoktu. Azerbaycan toprakları üzerinde Türk, Arap ve İranî kökenli bir dizi yerel hanedanlar mevcuttu. Gürcü ve Ermeniler ise Bizans'a bağlı bir şekilde yaşamalarına rağmen Bizans Devleti ile ciddi anlaşmazlıklar yaşamaktaydılar. (Bi, 1991:558; Mehmetov, 2009:244). Bu durum bölgede siyasi, sosyal, iktisadi ve ticari hayatı olumsuz yönde etkilemiş ve bölge tamamen güvensiz bir ortam haline gelmişti. (Bedirhan, 2014:54). Bölgede siyasi bir birliğin olmayışı Oğuz boyunun buraya yapacağı seferlerde başarılı olmalarının en büyük etkeni olmuştur. Oğuz boylarının bölgede siyasi egemenliğini kurması sonucunda buraya Türkmen akını gerçekleşmiştir. Bu da bölgenin Türkleşmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca İslamiyet de yayılma alanı buldu.

Güney Kafkasya'da siyasi durum şöyle idi:

Şirvanşahlar (Mezyediler) Devleti (799-1078): Şirvanşahlar devleti, Mezdeiler Hanedanı (799-1078), Kesraniler Hanedanı (1075?/1078-1382), Derbent Hanedanı (1382-1802)'ları tarafından yönetilmiştir. Burada konumuz gereği genel olarak Mezdeiler Hanedanına değinilecektir.

İlk Şirvanşahlar'ın, Sâsânî Devleti'nin kurucusu I. Erdeşîr veya Enûşirvân zamanında tarih sahnesine çıktıkları rivayet edilmektedir. Bunların, Sâsânî Devleti'nin kuzeydoğu topraklarının güvenliğini sağlaması için Şah ünvanıyla görevlendirilen hükümdarlar tarafından Sâsânî Devleti'nin vasalı olarak hüküm sürmüşlerdir. (Aşurbeyli, 2010:211).

Halife el-Mansur döneminde Ermeniye valisi Yezid b. Usayd el-Sulami Şirvan'ın petrol kuyularını ve tuzlarını ele geçirdi. Şirvan'ın ele geçirilmesinden sonra Arap asıllı Müslüman Şirvanşahlar'ın ilki Yezîd b. Mezyed b. Zaîde eş-Şeybânî olup Hârûn Reşîd tarafından 787 yılında İrmîniyye valiliğine getirilmiş ve bir yıl sonra görevinden alınmıştır. 799 yılında el-Cezîre'de Tarîf eş-Şeybânî isyan etti. Bu isyan hareketini bastıran Yezîd b. Mezyed, Hârûn Reşîd tarafından ödüllendirilerek Azerbaycan, Şirvan ve Bâbülevbâb bölgesine vali olarak tayin edildi. Böylece Müslüman Şeybani-Şirvanşahlar hanedanının temelleri atılmış oldu. 861 yılında Abbâsî

Halifesi Mutevekkil'in ölümü ile Heysam b. Hâlid bağımsızlığını ilan etti. (Aşurbeyli, 2010:211; Bedirhan, 2014:43; Barthold, 573).

Hanedanlık 913 ve 943 yıllarında iki kez Rus akınlarına maruz kalmıştır. Bu hareket ise Hazarların izni ve Volga-Hazar Denizi yolu ile yapıldı. Ruslar yapmış olduğu akınlar sonucunda Güney Kafkasya'yı tanıma fırsatı buldu ve buraya çıkan ticaret yollarını da öğrenmiş oldu. (Berkok, 1958:328).

XI. yüzyılın başlarında yeni bir akın hareketi meydana gelecekti. Bu akınlar ilk etapta bir keşif hareketi olmak üzere Oğuz boyları tarafından yapıldı. XI. yüzyılın ortalarında yaşanan Selçukluların fetih hareketleri sonucunda Müslüman Şeybanî-Şirvanşahlar hanedanına son verdi. Daha sonra Şirvan'da Kesranî Hanedanı yönetime geçti. (Oder, 2007:43-44).

Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgede Şirvanşahların idaresi devam etti. Daha çok Güney Kafkasya'da yönetimini devam ettiren Şirvanşahlar 1395-1396 yıllarındaki seferlerine kadar egemenliğini tek başına yürütmesine rağmen bu tarihten itibaren Timur'un hakimiyeti altına girdi. (Bedirhan, 2014:45).

Tarihçilerin Mezyedi Şirvanşahları olarak söyledikleri hanedan Arap asıllı olmasına rağmen zamanla yerli aileler ile evlenmesi neticesinde Arap kökeninden kopmasına neden oldu. Şirvanşahlılar, Sâsânî hükümdarlarının soyundan geldiklerini iddia ederek İran adlarını benimsediler. Siyaset, toplum ve kültür hayatı da İran etkisi altına girdi. (Aşurbeyli, 2010:211-212).

Revvâdîler Devleti (981-1065): Azerbaycan'da hüküm süren Musâfirîler'in egemenliğinin zayıflamasından sonra XI. yüzyılın başlarında Tebriz'de hakimiyet kurdu. Aslen Yemenli Arap kabilelerinden Ezd'e mensup olmasına rağmen Revvâdîler sülalesinin tarihi ve devletin kurucusu Ebu'l-Heyca Revvad'ın şahsiyeti ile ilgili birçok fikirler ileri sürülmüştür. Revvâdî aşireti Abbasi halifesi Ebû Câ'fer el-Mansur tarafından 758 yılında Tebriz'in güvenliğini sağlamak amacıyla Basra'dan alınarak Azerbaycan'a getirildi. Onun neslinden gelenler VIII. ve IX. yüzyılları arasında Abbasiler'in Tebriz valisi olarak görev yaptılar. (Tomar, 2008:36; Bedirhan, 2014:47).

Revvâdîler'den Muhammed b. Hüseyin, Musâfirî emiri Merzûbân b. Muhammed'in Büveyhîler'e yenilip tutsak edilmesini fırsat bilerek 949-952 yıllarında

Tebriz'in kuzeyindeki bazı bölgeleri ele geçirdi ve oğlu Ebu'l-Heycâ Hüseyin de 956 yılında Tebriz'e hakim olarak Tebriz'i başşehir yaptı. (Tomar, 2008:36).

Oğuzlar'ın bölgeye gelmesi üzerine Vehsûdân'ın oğlu Ebû Nasr Memlân 1059 yılında Selçuklular'a başkaldırdı. Tuğrul Bey Tebriz'i muhasara ettiyse de başarı elde edemedi (1060). Selçukluların yapmış olduğu muhasara sonrası Ebû Nasr Memlân Bağdat'a giderek Azerbaycan'da yapmış oldukları tahribat nedeniyle Selçukluları Halifeye şikâyet etti. Halife de Tuğrul Bey'den yapmış olduğu tahribatı kaldırmasını istedi ise de Tuğrul Bey muhasaraya devam ederek 1062'de Revvâdîler'i itaati altına aldı. (Tomar, 2008:36-37). Sultan Alparslan'ın saltanatına kadar Selçuklulara bağlı olarak varlıkları devam etti.

Selçuklu Sultanı Alparslan (1063-1072) Azerbaycan'a geldiği sırada Revvâdîler'in hakimiyetine tamamen son vererek Tebriz'e Selçuklu emiri tayin etti (1065).

Şeddâdîler Devleti (951-1199): Abbasiler'in zayıflamasından sonra ortaya çıkan mahalli hanedanlardan biri olarak Arran ve Azerbaycan'da egemenlik kurmuş olup başşehir Tebriz'dir. Menşei ve milliyeti kesin olmamakla beraber ilk atası olarak Muhammed b. Şeddâd b. Kurtuk olarak bilinir. (Bezer, 2010:409; Bedirhan, 2014:50). Kaynaklarda milliyeti hakkında çeşitli rivayetler vardır. Revvâdîler, Yemenli Arap kabilelerinden olduğu söylenmesine rağmen; E. Denison Ross (1979:381) yazmış olduğu bir makalesinde Şeddâdîler'in Kürt asıllı olduğunu dile getirmektedir.

X. yüzyılda Müsâfiriler'in hükümdarı Sallar Merzuban Muhammed'in yanında görev yapan Şeddâdîler'in kurucusu olan Muhammed b. Şeddâd b. Kurtuk; Sallar Merzuban'ın Rey önlerinde Bûveyhîler'e mağlup olması sonucunda 951 yılında Dvin'i ele geçirdi ve Şeddâdîler Devleti'ni kurdu. (Bezer, 2010:409; Bedirhan, 2014:50).

Orta Asya'dan batıya doğru meydana gelen göçler sonucunda bölgede siyasi birliğin bozulduğu dönemde Revvâdî emiri Vehsûdân'ın hizmetinde yer alan Oğuzlar, Şeddâdî topraklarına akınlar düzenledi. 1054 yılında Tuğrul Bey, Revvâdîler'i kendilerine tabi kıldıktan sonra Gence önlerine gelince Ebü'l Esvar kendisine itaat etmek zorunda kaldı. (Bezer, 2010:409). Bağlılığın simgesi olarak da Selçukluların Ermeniler üzerine ve Doğu Anadolu'ya yaptıkları seferlere katıldı. Kendisine merkez olarak seçen Muhammed b. Şeddâd b. Kurtuk kısa zamanda Güney Kafkasya'nın en

güçlü hükümdarlarından biri oldu. Güney Kafkasya'nın stratejik açıdan önemli şehirleri olan Nahcivan, Gence, Tiflis, Demirkapı'yı ele geçirerek güçlü bir devlet kurmayı başardı. (Bedirhan, 2014:50).

Şeddâdîler bir süre Sultan Tuğrul Bey'e tabi oldu. Sultan Alparslan, Ermeni Bagrationileri'ne bağlı Ani'yi ele geçirdikten sonra, Şeddâdîler'in bir koluda Ani'ye yerleştirdi. 1072 yılında Şeddâdî Devleti, Ani Şeddâdîleri ve Gence Şeddâdîleri olmak üzere ikiye ayrıldı. Gence merkezli Arran'daki Şeddâdî yönetimi II. Fadl'a verildi. Bu II. Fadl'ın idaresi uzun sürmedi ve yerine oğlu III. Fadlun (III. Fadl) geçti. Sultan Melikşah'ın 1088 yılında Gence'yi fethetmesiyle birlikte Gence merkezli Şeddâdî idaresi tarih sahnesinden silindi. Sultan Alparslan tarafından Ani'ye yerleştirilen Şeddâdî kolu ise 1199 tarihinde Gürcü Kraliçesi Tamara (1184-1212/1213) tarafından Gürcü egemenliği altına alındı. Böylece Gence, Dvin ve Ani merkezli olarak kurulan ve bir Kürt Hanedanı olan Şeddâdî Devleti tamamen ortadan kaldırıldı. Son Şeddâdî Emîri olan Sultan b. Mahmud'un ise bundan sonraki hayatı hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. (Tuysuz, 1997:31; Keleş, 2014:157-159,269). Bu tarihten sonra Ani bölgesine Gürcüler hakim oldu.

Tao-Klarceti Eyaleti: X. yy'ın sonu ile XI. yy'ın başlarında Güneybatı Gürcistan topraklarında kurulan eyaletin sınırları Ahıska'dan Tortum'a kadar uzanmaktaydı. Aynı zamanda Gürcistan'ın en son ve en yeni beyliği olup Aşot Bagrationi tarafından kuruldu. Acara, Ardanuç, Oltu, Ardahan, Yusufeli, Göle ve Posof bu eyaletin sınırları içerisinde yer almaktaydı. Bagrationi ailesinin kökeni o dönemde Gürcü vilayeti olan İspir (Sper)'e kadar dayanmaktaydı. Aşot kendini Bizans vasalı olarak ilan etmesiyle birlikte Keizar ünvanı aldı. Daha sonra bağımsız bir beylik kurmak amacıyla harekete geçti. Artanuci (Kale Kent)'yi ele geçirerek başkent yaptı ve böylece bağımsız bir beylik kurmuş oldu. Beylik, Tao (Erzurum) ve Klarceth (Artvin) toprakları içerisinde yer almaktaydı. (Berdzenişvili ve Canaşia, 2000:120; Zeyrek, 2004:37). Bagrationi Hanedanlığı Gürcistan'da 19. yüzyıl başlarına kadar ayakta kalmış olup, aynı zamanda tarihte en uzun süreli yönetimde kalan hanedan olma özelliğininide taşımaktadır.

Taşir Bagrathlıları Krallığı (982-1185): Anı Bagrathlıları kolundan ayrılarak Borçalı-Kazaklar ile Gökçeğöl kuzeyinde Sevordik bölgesi ile Şamşolde bölgesine

hakim olmuşlardır. Başkenti Loru şehridir. Beyliğe “*Korikyan*” ve “*Ağvan Krallığı*” da denilmekteydi. 1045 yılından itibaren Bizans egemenliğini kabul etmiştir ve başında ise “*Kürike*” adı da verilen II. Gurgen (1056-1081) bulunmaktaydı. 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan ile mücadeleye girişmeyerek Selçuklulara tabi oldu. (Kırzioğlu, 1992:56; Bedirhan, 2014:55).

Anı Bagratlıları Krallığı (961-1045): Başkenti Ani olan krallık Arpaçayı boyu, Revan kesimi ve Sürmeliçukuru (Aralık, Iğdır, Tuzluca) bölgesinde egemenliğini sürdürmüştür. 1045 yılında tamamen Bizans’ın egemenliği altına girmiştir. Van ve Vastan hakimi Senekerim Hovhannes (1003-1021) Selçuklu akınları karşısında ülkesin koruyamayacağını anlayarak ülkesini, Sivas bölgesinde verilen yerlere yerleşmesi karşılığında Bizans İmparatoru II. Basil’e verdi. (Kırzioğlu, 1992:56; Bedirhan, 2014:56).

Vanand Bagratlıları Krallığı (962-1064): Başkenti Kars şehri olup Kars boyu çayındaki Vanand ile Aras kesimini içine alan bölgede egemenliğini devam ettirmiştir. Kurulmuş olduğu coğrafi bölgenin yapısından dolayı Anı Bagratlı Krallığı’ndan ayrılmaktaydı. Son Vanand Kralı Gagik Abbas (1029-1064)’ın babası Abbas 1000 yılında Bizans’a tabiyetini bildirerek Bizans’ın egemenliği altına girdi. (Kırzioğlu, 1992:57; Bedirhan, 2014:56).

Aphaz-İber/Kartal Bagratlı Krallığı: Erzurum’dan Tiflis’e kadar olan bölge Emeviler tarafından görevlendirilen Ermeniye Beyberbeyleri tarafından idare edilmekteydi, daha sonra Bizans’ın eline geçti. Bizans bölgeyi Aphaz-İber/Kartal Bagratlıları aracılığı ile yönetmekteydi. Bizans’ın en güçlü müttefikleri arasında yer aldı. (Bedirhan, 2014:56-57).

Caferoğulları Emirliği (912-1068): Tiflis’i merkez edinen ve “*kendilerini ümeyyelilerin azâdlısı sayan*”, gümüş paralar kestiren ve transit ticaretiyle geçinen küçük bir beylikti. Selçuklu fetihleri sırasında, son Tiflis emiri, Ebu’l-Heyca ünvanlı II. Mansur (1046-1068) idi. (Kırzioğlu, 1992:56).

BİRİNCİ BÖLÜM

11. YÜZYIL BAŞINDAN 15. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA KADAR GÜNEY KAFKASYA'NIN SİYASİ TARİHİ

1.1. OĞUZLARIN GÜNEY KAFKASYA'YA GÖÇ ETMESİ VE İLK AKINLAR

Bilindiği gibi konar göçer bir hayat süren Oğuzlar, X. ve XI. yüzyıllarda Sır Derya etrafındaki bozkırlarda yaşamakta idi. Konar göçer bir yaşam sürdürdükleri için de iktisadi hayatlarından biri de hayvancılık olmuştur. Sır Derya etrafında yaşanan olumsuz iklim koşulları Oğuzları yeni otlaklar aramaya mecbur etti. Bu sebepten dolayıdır ki hayvancılık için uygun otlak alanların ise Güney Kafkasya'da mevcut olması Oğuzların göç hareketlerini oluşturan sebeplerden biri olmuştur.

Göç hareketlerini oluşturan ekonomik sebeplerin yanında siyasi ve dini nedenler de etkili olmuştur. Siyasi sebeplerine bakacak olursak, Oğuz boyuna mensup Selçuklu Türklerinin ilk ciddi akınları Çağrı Bey tarafından gerçekleşti. Bu akınlar ise ilk etapta bölgeyi tanıma maiyetinde idi. Çağrı Bey, yurt bulmak amacıyla üç bin kişilik bir kuvvetle 1015 yılında Azerbaycan üzerinden hareketle Batı'ya doğru ilerledi ve Ermenilerin işgali altında bulunan Van Gölü etrafındaki Ermeni Vaspuragan Krallığı topraklarına geldi. Üç bin kişilik kuvvet karşısında Gürcüler arasında tedirginliğe yol açtı. (Bi, 1991:555; Tellioğlu, 2007:3080).

Siyasi teşekküllerden bir diğeri ise, Bizans'ın doğu sınırını oluşturan Güney Kafkasya'daki krallıklar özellikle de Gürcü ve Ermeni krallıkları Bizans'a tabi idi. Bizans'a tabi olmasına rağmen siyasi bir birlikten yoksundu ve aralarında iktidar mücadelesi yaşanmaktaydı. Yine aynı şekilde Bizans İmparatorluğu içerisinde de ciddi sorunlar yaşanmakta idi. Bizans, idaresi altındaki halka hoşgörüsüz bir tutum sergilemekteydi. Halkı Ortodoksları politikası ve halka karşı uyguladığı vergi yükümlülükleri, imparatorluk içerisinde yaşayan halkın Selçuklu ve Türkmen birlikleri karşısında ciddi bir savunma göstermemelerine neden oldu. Bu durum büyük avantajlar sağlayarak Selçuklu Türklerinin bölgeye göç etmesine ve seferler yapmasına neden

oldu. Bu durumun etkisi ile de Selçuklu Türklerinin Azerbaycan, Gürcistan ve Anadolu'ya hakim olmalarını ve bu bölgelerde yerleşmesini sağladı. (Bi, 1991:553; Ağırnaslı, 2016:176).

Selçuklu Türklerinin Güney Kafkasya'ya gelmesinde Azerbaycan'da hüküm süren Revvâdî Vehsudan'ın daveti de etkili olmuştur. Revvâdî Vehsudan, Selçukluları Bizans İmparatorluğu ve Şeddâdîler'e karşı kullanmak amacıyla Güney Kafkasya'ya davet etti. Vehsudan'ın Selçuklu Türklerini tercih etmesinde ki asıl sebep de Selçukluların kendi devleti için iyi bir müttefik olabileceğini düşünmüş olması idi. Bu dostluğu da pekiştirmek için Vehsudan, Selçuklu Türklerinden bir kızla evlendi. Fakat bu dostluk fazla uzun sürmedi ve bir süre sonra Vehsudan Selçuklu Türkleri ile anlaşmazlığa düştü. Vehsudan bir hile ile Selçuklulara baskın yaparak Selçukluların bir kısmını öldürdü bir kısmını da esir aldı. (Mehmetov, 2009:245; İsmailov, 2014:159). Vehsuda'nın bu dostluğu bozmasındaki sebebi Selçukluların daha fazla aktifleştiğini görerek onlardan kurtulmak istemesi idi.

1021 yılına kadar devam eden Selçuklu akınları Azerbaycan'da hüküm süren yerel hanedanları, Gürcü Krallarını, Bizans'ı ve Gazneliler'i tedirgin ederek onları zor durumda bırakmıştır. (Bi, 1991:556).

Çağrı Bey ile gelen akıncı kuvvetleri Güney Kafkasya'da keşif hareketlerinde bulunurken bir diğer akıncı kuvvetleri ise Gazneli Mahmud'a karşı bağımsızlık hareketlerinde bulunmaktaydı. Gazneli Mahmud, bu akıncı kuvvetlerini geri sürmeyi başardı. Burada bulunan kuvvetlerde İran üzerinden Güney Kafkasya'ya gelerek yeni bir göç dalgasını oluşturdu.

Çağrı Bey ve idaresi altındaki akıncı kuvvetleri bölgeye gelen ikinci göç dalgası ile birlikte Vaspuragan Krallığı'nın batı taraflarını ele geçirmeyi başardı. Kazanılan zaferlerden sonra Çağrı Bey yapmış olduğu akınlara devam ederek Nahcivan taraflarına yöneldi ve buradan hareketle Gürcü topraklarına girdi. Gürcü kumandanı Liparit savaşta cesaret edememesi üzerine Çağrı Bey bölgeye hakim olmakta güçlük çekmedi. (Bi, 1991:556). Bu başarısızlık üzerine Gürcüler bağımsızlıklarını koruyabilmek amacıyla 1045 yılından itibaren siyasi ilişkileri bozuk olduğu Bizans İmparatorluğu ile ittifak yaptı. Daha sonra bu ittifaka da Ermenilerin katılması ile üçlü ittifak halini aldı. Yapılan

bu ittifak sonucunda Gürcüler ve Ermeniler Bizansla birlikte Selçuklulara karşı birlikte mücadele etmişlerdir. (Tellioglu, 2007:3080).

Selçuklular İslamiyeti kabul ettikten sonra gaza ve cihad yapma düşüncesi ile Rum (Bizans), Ermeni ve Gürcü memleketlerini ele geçirmek için kendilerine ilke edindiler. Bu gaza ve cihad düşüncesi ile birlikte Güney Kafkasya Türkleşecek ve İslamiyet de yayılma alanı bulacaktı. Bu durum ise Selçukluların bölgeye gelmesindeki dini sebebinin oluşturdu. (Kırzioğlu, 1992:60; Tuysuz, 1997:51-52).

Çağrı Bey Güney Kafkasya'ya olan bu keşif hareketlerini tamamladıktan sonra Azerbaycan ve Horasan üzerinden Maverünnehir'e geri döndü. Tuğrul Bey'in yanına gelerek yapmış olduğu keşif hareketleri hakkında bilgi vermiştir. (Bi, 1991:556).

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu döneminde Güney Kafkasya, Oğuzların vatanı olmuştur. Özellikle Azerbaycan ve Arran XI. yüzyılın ortalarında Oğuz göçlerinin en yoğun olduğu coğrafyalardan biri oldu. Azerbaycan ve Arran coğrafyası Selçuklular tarihinde merkez rolü oynayarak Alparslan ve Melikşah'dan itibaren "veliahd ülkesi" ve "şehzade sancağı" ilan edilecektir. (Necef, 2010:3).

1.2. BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI

Selçuklu ailesinin atası olan Temir-Yalığ (Demir yaylı) lakabı ile bilinen Dukak, Oğuz devletinde kuvvetli bir askeri ve siyasi mevkiye sahip idi. Dukak'ın ölümünden sonra yerine Sü-başı (ordu kumandanı) olarak Selçuk geçti. X. yüzyılın sonlarına doğru Selçuk'un liderliğindeki Türk grubu Cend şehrine geldi ve burada Yabgu'nun hakimiyetine son vermesi ile birlikte müstakil bir beylik kurdu. Selçuk, Cend şehrine geldiği sırada sınır komşuları olarak Karahanlılar, Samaniler ve Gazneliler yer almakta idi. Selçuk, siyaset gereği Karahanlılar'a karşı Samanileri destekledi ve Samanilerin yıkılması ile birlikte Gazneliler'e karşı da Karahanlılar'ın destekçisi oldu.

Selçuk'un 1007 yılında ölümünden sonra ise yerine oğlu Arslan geçti. Arslan Yabgu ise bir süre sonra Gazneli Hükümdarı Mahmud tarafından Kalincar Kalesi'nde esir edildi. Yedi yıllık esaret hayatından sonra Arslan Yabgu esir edildiği kalede hayatını kaybetti ve kendisinden sonra yerine yeğenleri olan Çağrı ve Tuğrul Beyler

geçti. Çağrı ve Tuğrul kardeşler Oğuz Yabgu Devleti'nin başına geçmesi ile birlikte Gaznelilere karşı bağımsızlık mücadelesine başladılar. 23 Mayıs 1040 tarihinde yapılan Dandanakan Savaşı ile birlikte Selçuklu Devleti bağımsızlığını kazandı. Bağımsızlığın elde edilmesinden sonra asıl hedefleri Anadolu coğrafyası olması nedeniyle fetih politikasına başlandı. İlk fetih hareketleri ise stratejik açıdan önemli bir üs bölgesi olan Güney Kafkasya bölgesine oldu.

1.2.1. Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)

Tuğrul Bey, Gaznelilere karşı yapmış olduğu bağımsızlık mücadelesini kazanarak Gazneli Devleti'ni tarih sahnesinden silmeyi başardı (23 Mayıs 1040). Tuğrul Bey, bağımsızlığı kazanmak için mücadele ettiği sırada Çağrı Bey ile komutasındaki kuvvetler ise Güney Kafkasya üzerindeki keşif hareketlerini tamamlamış bulunmaktaydı. Daha sonra Tuğrul Bey'in yanına gelerek yapmış olduğu keşif hareketi hakkında bilgi verdi ve bunun üzerine Güney Kafkasya seferleri için fetih hazırlıklarına başladı. 1040 yılındaki Dandanakan Savaşı neticesinde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in hakimiyeti döneminde Oğuz ve Türkmen boyları Güney Kafkasya'ya gelmeye başladı. (Necef, 2010:4).

Tuğrul Bey 1042 yılında Güney Kafkasya fetih hareketlerini gerçekleştirmek amacıyla İbrahim b. İnal, Yakutî ve Kutalmış b. İsrail (Arslan) komutasındaki Oğuz ve Türkmen beyliklerini Rey'e gönderdi. Rey şehrinin düşmesi sonucunda Tuğrul Bey, Rey şehrine girdi (1043). Rey şehri Güney Kafkasya fetihleri için merkez üssü olması ve Bağdat ve Kafkas yollarının kesiştiği noktada olması nedeniyle önem arz etmekteydi. Bu durum dolayısıyla Tuğrul Bey'de devletin başkentini Nişabur'dan Rey'e taşıdı. (Agacanov, 2006:111; Bedirhan, 2012:183). Devlet merkezinin değişmesinden sonra Tuğrul Bey emrindeki komutanları Güney Kafkasya fetihleri için görevlendirildi. Bu fetihlerin amacı yurt edinmek ve Güney Kafkasya ile Küçük Asya arasında koridor görevi gören Azerbaycan'a, Ermenistan'a, Gürcistan'a ve Anadolu'daki Bizans'a giden ticaret yollarını ele geçirmek düşüncesi idi. (Cahen, 2000:40; Agacanov, 2006:119).

1045 yılında Tuğrul Bey tarafından fetih için görevlendirilen Kutalmış, Geylan ve Tarım kıtalarını hakimiyeti altına almış ve daha sonrada Aras Nehrini geçerek Arran, Gürcistan ve Ermenistan ülkelerine girdiler. Diğer Selçuklu prensleri de Azerbaycan'ın

fethi ile görevlendirilerek Urmiye Gölü etrafına kadar geldiler. (Bi, 1991:558; Bedirhan, 2012:183-184).

Fetihlerin sürdüğü sırada bölgede Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da yönetimleri Bizans'a bağlı bulunan Ermenistan ve Gürcü halkları, Şirvanşahlar (Derbend ve Hazar Denizi kıyılarında), Şeddadoğulları (Nahcivan, Dübeyl ve Gence illerinde) ve Caferoğulları (Tiflis'de) beylikleri bulunmaktaydı. (Bedirhan, 2012:184; Bedirhan, 2014:95).

1046 yılında Tuğrul Bey, İbrahim b. İnal ile birlikte Kutalmış'ı büyük bir ordu ile Azerbaycan'ın fethedilmesi için gönderdi. Bu fetih harekâtına Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'da katılmıştır. Selçuklu kuvvetleri Gence önünde Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan Bizans ordusunu büyük bir bozguna uğrattı. Kazanılan zafer üzerine Kutalmış Aras Nehri boyunca ilerleyerek Tuğrul Bey'e: *"Bu bölgelerin zengin ve Romalıların da kadın gibi korkak olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedilebileceğini"* bildirdi. Musa Yabgu'nun oğlu Hasan muhasaraya devam ederek Bizans sınırlarını geçerek Vaspuragan'a girdi ve burada akınlara başladı. Bu harekât sırasında Bizans ordusunun Selçuklu kuvvetlerini pusuya düşürmesi sonucunda Hasan Bey ve birçok Türk komutanları şehit edildi (1047). Diğer taraftan Gence'de mücadeleleri devam ettiren Kutalmış ise yalnız kalması sonucunda başarısızlığa uğradı ve Gence'yi alamadı. (Tuysuz, 1997:70; Agacanov, 2006:119; Turan, 2008:121).

1058 yılında Kutalmış'ın komutası altındaki birliklerin baskısı sonucunda Kars şehri düştü ve Ermeni Kralı Gagik, Selçuklulara karşı itaatini bildirmek zorunda kaldı. Diğer taraftan Erzincan, İspir dolaylarında da akınlar meydana geldi. Ayrıca Ardahan bölgesinde bu akınlardan etkilenmiş oldu. Tao, Azerbaycan ve Arran eyaletlerinin merkezi olan Gence'nin de alınması ile birlikte Güney Kafkasya'da fetih hareketlerini devam ettirmek amacıyla bölgenin idaresini yeğeni Yâkûtî'ye vererek vali olarak tayin etti. (Konukçu, 1999:55; Agacanov, 2006:120; Mehmetov, 2009:248).

Selçukluların bölgedeki en yakın müttefiki Revvadiler idi. Tuğrul Bey ile Revvadi Vehsudan'ın Tebriz'de görüşmesinden sonra Vehsudan hayatını kaybetti. Bunun üzerine Tuğrul Bey'de Vehsudan'ın yerine oğlu Memlan'ın geçmesini istedi. 1058/59 yılında Tuğrul Bey, Memlan'ı Azerbaycan'a hakim tayin etti. Fakat çok geçmeden Tuğrul Bey, Tebriz şehrini muhasara altına aldı (1060). Bu muhasaranın

sebebi tam olarak bilinmesede muhasara hakkında birkaç görüş dile getirilmiştir. Memlan'ın Selçuklulara karşı itaatsiz bir tavır sergilemesi. M. Şerifli'nin görüşüne göre ise, Memlan Selçukluların egemenliği altına girmek istememesi idi. Dört ay kadar süren kuşatmanın ardından Tuğrul Bey Tebriz'i ele geçiremedi ise de taraflar arasında bir anlaşma sağlandı. Yapılan anlaşmaya göre Tuğrul Bey Tebriz şehrini terk etmesine karşılık Memlan'ın oğlunu rehin aldı. Tebriz'in alınması ise Sultan Alparslan zamanında gerçekleşecekti (1065). (Mehmetov, 2009:247; Necef, 2010:7).

Oğuzların Güney Kafkasya'nın ilk fethinden itibaren Tuğrul Bey'in bölgeye gelmesine kadar olan süreç içerisinde önemli bir faaliyet meydana gelmemiştir. Devletin bağımsızlığını ilan ettikten sonra bölgedeki fetih hareketlerine katılması neticesinde Azerbaycan'a sahip oldu ve Azerbaycan Selçukluların Horasan'dan sonra en önemli merkezi haline geldi. (Necef, 2010:7).

1.2.2. Sultan Alparslan Dönemi (1063-1072)

Sultan Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063 yılında ölmesi neticesinde kendi evladı olmadığı için arkasından veliaht bırakmamıştır. Bunun sonucunda da iktidar boşluğu meydana geldi ve devlet içerisinde iç karışıklıkların yaşanmasına neden oldu. Yapılan iktidar mücadelesinde Alparslan galip gelerek devletin başına geçti.

Sultan Alparslan tahta geçmek iddiasında bulunan rakiplerini mağlup ettikten sonra devlet idaresine bir düzen meydana getirdi ve Güney Kafkasya fetihlerine başladı. 22 Şubat 1064 tarihinde Rey şehrinden hareket ederek Azerbaycan'daki Merend şehrine geldi. Güney Kafkasya'ya yerleşmiş bulunan Selçuklu beyleri gazi ve akıncı adı altında Azerbaycan, Gürcistan ve Bizans sınırlarına fetih hareketlerinde bulunmaktaydılar. Bu gazilerden biri de Tuğ Tegin'di. Sultan Alparslan Merend'e geldiği sırada kendisini Türkmen beyi olan Tuğ Tegin karşıladı ve yapılacak fetih hareketleri hakkında Sultana bilgi verdi. (Bi, 1991:560; Agacanov, 2006:142; Merçil, 2008:43).

Sultan bölgeye geldiği sırada Bizans'ın Anı Theması, İber (Gürcistan) Bagratlılarına bağlı Canahet bölgesi ve merkezi Kars şehri olan Vanand Bagratlı krallığı gibi üç ayrı bölge bulunmaktaydı. (Bi, 1991:560).

Sultan Alparslan Merend'den ayrılarak Ermeniyeye üzerinden Nahcivan'a geldi ve burada ordusunu iki kısıma ayırdı. Sultan Alparslan'ın başında bulunduğu ordu Gürcistan'a, oğlu Melikşah ve Veziri Nizamülmülk ise Bizans sınır bölgelerinde akınlara devam etmek amacıyla Nahcivan'da bıraktı. Melikşah ve Nizamülmülk'ün idaresi altındaki kuvvetler Aras nehri boyunda yer alan Sürmari (Sürmeli Çukuru)'yi ve Meryem Nişin Kalesini ele geçirdiler. Bunun üzerine Sultan Alparslan Gürcistan'a girdi. Dağlık bir saha olan Trialet'i tahrip etti ve böylece Kür Nehri ile Hazar Denizi arasındaki bölgeyi Derbend Geçidine kadar olan yerleri hakimiyeti altına aldı. Buradan hareketle sultan Şavşat (Şavşet)'i alarak Klarceth'e geçti. Panaskirt çayı üzerinde bulunan Tayk (Tao, Tay)'ın alınması ile Panaskert'e kadar ilerledi. Bu bölgelerin alınması ile Bizans'ın ileri karakolu olan Anı ve Kars'ın etrafı çevrildi ve dışarıdan gelebilecek yardım engellenmiş oldu. Kangarni, Kartli, Javakhet (Tiflis-Çoruh arası) bölgelerini ele geçirdikten sonra Ahalkelek üzerine yürüdü. Alparslan'ın şiddetli hücumları karşısında şehir teslim oldu ve böylece Lori Krallığı'nda itaat altına alınmış oldu. Şehrin ele geçirilmesinden sonra Bagrat krallarının merkezi olan Anı üzerine gidildi. (Bi, 1991:560; Kafesoğlu, 1992:29; Konukçu, 1999:55; Turan, 2008:155; Bedirhan, 2012:194-195).

Sultan Alparslan Melikşah'ın emri altında bulunan kuvvetleri de kendi idaresi altına alarak Anı yakınlarına geldi (22-23 Temmuz 1064). Bu sırada şehri Bizans valisi Sembat oğlu Bakarad, Teodosyopolis (Erzurum) ve Tayk Dükü Bakuryan oğlu Grigor adlı iki kişi idare ediyordu. Rum memleketlerinin en sağlam noktası olan Anı şehri 25 günlük muhasaradan sonra 16 Ağustos 1064 Pazartesi günü fethedildi. Şehrin idaresi Şeddadi emiri Abu'l Asvâr'ın oğlu Manuçahr'ın idaresine verildi. Böylece Selçuklulara bağlı Anı Şeddadları (1064-1200) kolu kurulmuş oldu. Şehrin en büyük katedralini *Fethiyye Câmii* adı ile İslam mabedi yaparak bütün devlet erkânı burada ilk Cuma namazını kıldı (20 Ağustos 1064). (Bi, 1991:561; Kırzioğlu, 1992:68-69; Kafesoğlu, 1992:29; Turan, 2008:155-156; Bedirhan, 2014:130). Sultan Alparslan'ın yapmış olduğu bu başarılı fetihlerden sonra Halife, Alparslan'a *Ebû'l Feth* ünvanını verdi. (Kırzioğlu, 1992:70; Sümer, 2009:369).

Selçuklular yapmış olduğu başarılı seferler neticesinde Alanlar ile karşı karşıya kaldı. Kuzeyden gelen Alanlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin egemenlik sahasında yer alan bölgelere saldırdı. Bu saldırılarda Abhaz Kralı Bagrat'ın da desteğini alan Alanlar

hiçbir engelle karşılaşmadan Gence'ye kadar geldi. Burada bulunan Ebu'l Asvar şehrin istila edilmesine karşı koyamadı (1067). Ebu'l Asvar'ın üzüntüden ölmesi neticesinde yerine oğlu Fazl geçti. (Bi, 1991:561; Bedirhan, 2014:134).

Alanlar'ın istilaları devam ettiği sırada Sultan Alparslan, Kavurt ve Fazluya isyanları ile mücadele etmekte idi. Bu isyan hareketlerini bertaraf ettikten sonra Sultan ikinci kez Güney Kafkasya seferine çıkmak zorunda kaldı ve hiç vakit kaybetmeden Şeki üzerine yürüdü. Savaşa cesaret edemeyen Kral Bagrat kaçtı. Şeki kralı olan Ahsartan ise teslim oldu. Şeki'yi idaresi altına alan sultan buradan hareketle Khartli ve Argveti'ye girdi. Tiflis'in alınması ile de Tiflis ve Rustov şehirleri Fazlun'a verilerek bir uc beyliği kuruldu. Burada bulunan yöre halkıda Selçuklu egemenliği altında yaşamışlardır. (Karamanlı, 1996:312; Tellioglu, 2007:3080; Turan, 2008:164; Üstünyer, 2010:51; İberieli, 2014:169;

Sultan Alparslan, Azerbaycan, Gürcistan'dan sonra Ardahan, Çıldır, Hanak ve Kars'ı fethetti. Bu yerlerin alınması ile Çıldır başkent olmak üzere Ardahan, Livane (Artvin), Oltu, Ardanuç, Şavşat, Yusufeli, Ahılkelek ve Posof'u da içine alan Çıldır Beyliği kuruldu. (Ababay, 1987:50; Zeyrek, 2004:38).

Selçuklu fetihleri neticesinde bölge İslamiyeti kabul etmiş ve Selçuklular'a bağlı ve vergi verir bir duruma gelmişlerdir. Ele geçirilen yerlerde ki verimli alanlara yerleşen Türkmen boyları tarım alanlarını, bağları ve bahçeleri mera haline getirmişlerdir. Ayrıca bölgede Türk olgusunun artması içinde Türkmenler yerleştirilmeye başlanmış ve yer adlarında Türkçe isimler verilmiştir. Feridun Ababay (1987:51) yazmış olduğu eserinde de bu durumu şöyle dile getirmektedir: *“Selçuklu Türkleri'nin ya da Oğuzların başlıca özelliklerinden birisi de ele geçirdikleri illerin çoğunu kendi verdikleri adlarla çağırmalarıdır. Öyle ki kendilerinden önceki birçok il adını yöre adını değiştirerek Türkçe adlar koymuşlardır.”*

Sultan Alparslan, Güney Kafkasya'nın birçok yerini fethederek Anı'yı Dübeyl Emiri Şeddadilerden Ebu'l Fazl II. Minuçehr'e, Gürcistan'da ele geçirilen yerlerin bir kısmını Şeddadilerden Gence Emiri Fazlun'a, diğer kısmını da Tiflis Emirine vererek İran'a geri döndü. (Kafesoğlu, 1953:113; Bedirhan, 2014:143).

1.2.3. Sultan Melikşah Dönemi (1072-1092)

Sultan Alparslan'ın şehit edilmesinden sonra yerine vasiyet gereği devlet ileri gelenleri, kumandanlar ve devlet erkanı toplanarak Melikşah'ı sultan ilan ettiler (25 Kasım 1072). Melikşah Sultanlığı ele aldığı sırada Gürcistan'da da taht değişikliği yaşanmaktaydı. Gürcü Kralı Bagrat IV.'ün yerine oğlu Giorgi II. geçti. (Berdzenişvili ve Canaşia, 2000:135; Merçil, 2008:66; Bedirhan, 2014:134).

Giorgi II. zayıf karaktere sahip olduğu için Kartel'in ikinci büyük hanedanı olan Orbelyanlar'a karşı varlığını kabul ettiremedi. Bu durumdan yararlanan Orbelli Yuanne ayaklanarak Doğu'daki Gak Kalesi'ni Giorgi II.'nin muhafızlarından alarak Şeddadilerden Gence Emiri Fazlun'a sattı ve oğlu Liparit'i de yanına alarak adamları ile birlikte Sultan Melikşah'ın teveccühünü kazanmak için hizmetine girdi. (Turan, 2008:200; Bedirhan, 2014:144; Bi, 563). Yapılan bu ziyaretin nedeni Sultan'ı ise bölgeye fetih için tahrik etmektir. Yapılan tahrik sonucunda Sultan Melikşah Güney Kafkasya üzerine sefere çıkmak zorunda kaldı. Sultan Melikşah, yanında bulunan Yuanne ile birlikte Gürcistan'a doğru ilerleyerek Karthili'ye geldi. Burada birkaç kale ve ganimet elde ettikten sonra Gence'yi muhasaradan kurtardı. Gence, Emir Fazlun'dan alınarak şehrin yönetimini Serhenk Savtekin'e verdi (1076). (Kafesoğlu, 1953:113; Sevim ve Merçil, 1995:94; Merçil, 2008:113). Sultan Melikşah Gence'de Emir Savtekin'in yanında 48 bin kişilik kuvvet bırakarak buradan ayrıldı. Daha sonra Giorgi II. Savtekin'e karşı harekete geçerek Tiflis yakınlarındaki Farçkhız Kalesi civarında karşılaştı. Gürcüler bu mücadeleyi kazanarak Selçukluların egemenliği altında bulunan Anapa, Klarceth, Şavşat, Cavakhel, Ardahan, Kars, Vanand, Karnifor ve Asyan kalelerini ele geçirdi. (Kafesoğlu, 1953:113; Bi, 1991:564; Kırzioğlu, 1992:77; Brosset, 2003:306).

Sultan Melikşah, Güney Kafkasya üzerindeki hakimiyetini kaybetmek istememesi ve yeniden hakimiyetini kabul ettirmek üzere bölgeye yeniden gelmesi icab etti. Yine bu sırada eski Ani Kralı Gagik'in de yeniden tahta geçme teşebbüsünde bulunmakta idi. Bu durum karşısında Sultan Melikşah 1078-1079 yılında Aras üzerinden hareketle Gürcistan'a girdi. Sultan, Somketh bölgesini yağmaladıktan sonra Yuanne'yi esir etti ve bölgeyi yeniden Savtekin'e verdi. Fakat Savtekin Gürcü Kralı ile yeniden girmiş olduğu mücadeleyi kaybederek Oltu, Erzurum, Kars şehirleri yeniden

Gürcülerin eline geçti. Bu durum karşısında Sultan Melikşah bölgeye Emir Ahmed'i göndermek zorunda kaldı (1080). (Kafesoğlu, 1953:113-114; Sevim ve Merçil, 1995:94; Tellioglu, 2007:3080; Merçil, 2008:77).

Sultan Melikşah, Güney Kafkasya meselesine bir son vermek amacıyla büyük bir ordu ile Emir Ahmed ve idaresindeki orduyu Erran'a gönderdi. Buradan hareketle Emir Ahmed ve Giorgi II. arasındaki kuvvetler Bizanslıların "Turo-Kastron" Kuel (Kol) Kalesi yakınında karşı karşıya geldi (24 Haziran 1080). Gürcistan'da "Didi Turkoba" dedikleri ani Türk akınlarına uğradı. Emir Ahmed, büyük bir zafer kazanarak bölgeyi kesin olarak Türk hakimiyeti altına aldı. Bu yenilgi sonrasında Kral Giorgi II. Ardahan'ın kuzeyindeki Acara yolu üzerinden Aphazya'ya kaçtı. Gürcü Kralını ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Kars'ı kuşattı ve kesin olarak geri aldı. Kazanılan zafer sonrasında Klarceth, Ahıska, Şavşat, Ardahan, Ardanuç, Acara, Samtshe, Kartli, Kutayis, Arguet, Samokalako yörelerine hakim olundu. Bu sefer sonrasında da bölgede Türkleşme hareketi devam etti. Türk göçebelerinin hayat tarzlarına uygun olarak Türkmen boyları düzlüklere, yaylalara ve akarsu kenarlarına özellikle Kür boylarına yerleşmeye başladı. Devam eden akınlar neticesinde Türk kuvvetleri Çoruh boylarına kadar ilerledi (1081). (Kafesoğlu, 1953:114; Kırzioğlu, 1992:78-80; Konukçu, 1999:55; Brosset, 2003:306-307; Bedirhan, 2014:148). Böylece Batum'a kadar olan bu geniş arazi Müslüman Oğuz Türklerinin iskânına açılmış oldu. (Zeyrek, 2015:23). Bu sefer, Müslüman Türkmenlerin bölgeye nasıl yerleşmesi açısından çok önemlidir. Bu önemi Kırzioğlu (1992:80) "1080 yılında Türkler'in büyük Kol Zaferi sonunda, bütün Yukarı Kür ve Çoruk boyları ile Batı Gürcistan sayılan Faş Irmağı bölgesine nasıl yerleştiklerini göstermesi bakımından pek değerlidir." sözleriyle açıklamıştır. Kars ve Erzurum bölgelerinin alınması ile Erzurum Emirliği kuruldu. (Zeyrek, 2004:40). Yenilgi sonrasında kaçmış bulunan Kral Giorgi II. elinde kalan bazı toprakları koruyabilmek özellikle de Apkaz-Eli (Apkhazya) ve Kuzey İmeret'in alınacağı korkusu ile Sultan Melikşah'a itaatini bildirmek için İsfahan'a gitti. Sultan Melikşah'da kendisini metbu olarak tanıması, vergi vermesi ve askeri yardımda bulunması karşılığında kralın ülkesini koruyacağına dair söz verdi. (Kırzioğlu, 1992:80; Karamanlı, 1996:312).

Sultan Melikşah, Erran bölgesinin yönetimini Yâkutî'nin oğlu Kutbeddin İsmail'e vermiş bulunmaktaydı. Bu yönetim değişikliğinden yararlanmak isteyen

Şeddadi emiri III. Fazl isyan etti. Bu isyan hareketi neticesinde Sultan Melikşah da ikinci kez Güney Kafkasya seferine çıkmak zorunda kaldı (1086). Bütün şehirler kendiliğinden tabiyetlerini bildirdiler. Ani emiri Minûçihir Ebûl Fazl II. itaatini bildirmesi ile yerinde bırakıldı. Şirvanşah Feriburz da itaatini bildirerek yılda 70 bin altın vergi vermeyi kabul etti. Şeddadilerin hakimiyeti altındaki Gence ise Emir Bozan tarafından ele geçirildi ve III. Fazl buradaki hakimiyetini kaybetti. Bu sefer neticesinde Sultan Melikşah yeniden bölgedeki hakimiyetini sağlamış oldu. (Kafesoğlu, 1953:116-117; Sevim ve Merçil, 1995:95; Bedirhan, 2014:152-153).

1.2.4. Muhammed Tapar Dönemi (1105-1118)

Sultan Melikşah, Bağdat'da bulunduğu sırada 19 Kasım 1092 yılında ani ölümü üzerine arkasında Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmud adında dört tane oğlu kaldı. Sultan, hayatta olduğu dönemde kendisinden sonra devletin başına geçecek bir veliaht tayin etmediği için devlet içerisinde siyasi belirsizliğin yaşanmasına neden oldu. Sultan Melikşah'ın eşi oğlu Mahmud'u veliaht yapmak istiyor, Nizamülmülk ise Berkyaruk'u desteklemekteydi. Sultan Melikşah öldüğü sırada yanında Mahmud'dan başka kimse olmadığı için tahta Mahmud geçti (1092). Tahta Mahmud'un geçmesi ile taht mücadeleleri başladı ve Terken Hatun'un göndermiş olduğu kuvvetler ile Berkyaruk komutasında ki ordu Rey'de karşı karşıya geldi (11 Ocak 1093). Terken Hatun'un ölmesi neticesinde tahta Berkyaruk geçti. Tahta Berkyaruk'un geçmesi ile birlikte bu kez Muhammed Tapar arasında taht mücadelesi başladı. Tahta geçme mücadeleleri devam etmesine rağmen Berkyaruk 26 yaşında iken hastalıktan öldü (1104). Yerine oğlu Melikşah geçti ise de tahtı daha fazla muhafaza edemedi ve Muhammed Tapar 1105 yılında Melikşah'ı teslim alarak Selçuklu devletinin başına geçti. (Ahmed Bin Mahmud, 1977:30-32; Turan, 2008:230).

Selçuklular taht mücadeleleri ile uğraştığı sırada Ortodoks Aphaz Bagratlı Kralı II. Davit³ Selçuklu egemenliğinden çıkma ve eski topraklarını alma düşüncesi ile istila hareketlerine başladı. Diğer taraftan da doğudaki komşuları ile münasebetlerini geliştirmeye başladı. Şeki ve Şirvan hükümdarları ile sıkı bir bağ kurmuş

³ Kaynaklarda II. Davit, III. Davit ve IV. Davit olarak geçmektedir, fakat ortak kanı ise Davit'in "kurucu" anlamına gelen "Ağmaşenebeli" ünvanını kullanmış olmasıdır.

bulunmaktaydı. II. Davit kızı Tamar'ı Şirvanşah'ı I. Ağsartan'a vererek kendi egemenliği altına aldı. (Özkan, 1968:81; Bedirhan, 2014:167). II. Davit, eski topraklarını kurtarmak ve Gürcistan topraklarını birleştirmeyi en önemli görevleri arasında sayıyordu. Fakat ne bu düşüncesini gerçekleştirebilecek ne de Selçuklulara karşı mücadele edebilecek düzenli bir ordusu mevcuttu. Kral Davit bu eksikliği ise Kıpçaklar ile dostluk ilişkisi kurarak gerçekleştirecektir. Kral Davit, Kıpçak başbuğu Şaruhan'ın oğlu Atrak (Otrok)'ın güzelliği ile ünlü kızı Guranduht ile evlendi (1110). Bu evlilik ile birlikte Kral Davit Kıpçakları ülkesine davet etti. Kuzeyden güneye gelecek olan bu toplum bölgede ki tek kara yoluna sahip Daryal Geçidi'nden geçirilerek Gürcistan'a getirildi. Gürcistan'a gelen 300 bin kişilik kafileden 40 bin kişilik bir atlı ordu kurdu. Bunun yanında sarayda özel olarak yetiştirdiği 5 bin Kıpçak gencini de merkezde görevlendirdi. Kıpçakların bölgeye gelmesi ile birlikte Güney Kafkasya'nın Türkleşmesine büyük katkı sağlayacaktır. (Berdzenişvili ve Canaşa, 2000:140-142; Gökbel, 2000:65; Kırzioğlu, 1992:112). Kıpçaklar bu dönemde şaman inancına sahip olduklarından Selçuklular onlara *kâfir* gözüyle bakmaktaydılar. Gürcistan topraklarına yerleşmesi ile de Ortodoks Hristiyan mezhebini benimsediler ve Hristiyanlık dinini kabul ettiler. Bunların yanında İslamiyeti kabul edip Selçuklu topraklarında yaşayan Kıpçaklar'da mensup idiler. (Necef, 2010:11).

Kral Davit, Kıpçaklardan oluşturduğu kuvvetlerle birlikte istila hareketlerine başladı. Bu dönemde Tiflis, Rustav, Samşvilde ve Agarni Selçukluların işgali altında bulunuyordu. İlk olarak Tiflis'e doğru yöneldi ve Tiflis'i güneyden koruyan ve önemli bir askeri ve ticaret merkezi olan Samşvilde'yi aldı (1110). Aynı yıl içerisinde Sultan Muhammed Tapar büyük bir ordu ile Kral David üzerine hareket etti. Selçuklu ordusunun Trialeti'ye girdiğini haber alan Kral David ani baskınla Selçuklu ordusunu bozguna uğrattı. Buradan hareketle Rustav'a doğru ilerleyerek Rustav'ı aldı (1115). Kış mevsiminin gelmesi ile Selçuklu ordusu Tao'ya (Olur, Oltu, Şenkaya, Tortum, Narman, Yusufeli sınırlarını içine alan bölge) çadırlarını kurdu. Bu durumdan faydalanmak isteyen Kral Davit Kutayis'e gitti. Kartelliler'e (Tiflis ve Gori çevresindeki Gürcülere), Meskhler'e (Gogarlı ve Turanî yerli Hristiyanlara), Klarceth'e (Şavşat, Ardanuç, Artvin ve Borçka kesimine) gitmelerini söyledi ve kendisi de topladığı kuvvetlerle birlikte Klarceth'e girdi. Kral Davit gafil bulunan Selçuklu ordusuna ani bir baskın gerçekleştirdi. Burada büyük bir katliam yapılarak bütün mühimmat ele geçirildi ve

krallığın hazinesi her türlü eşya ile doldu (1116). (Kırzıoğlu, 1992:113; Berdzenişvili ve Canaşa, 2000:142; Brosset, 2003:316-317).

1117 yılında Kral Davit, Hereti bölgesinin kale kenti olan Giş Kalesi üzerine hareket etti ve kaleyi ele geçirdi. Oğlu Dimitri'yi ise kuvvetli bir ordu ile Şirvan'a sevketti. Dimitri burada üstün başarılar elde ederek Selçukluları ağır yenilgiye uğrattı. 1118 yılında Selçuklular Cak⁴ kumandanı Beşken'i Cavakhet'te öldürdüler. Kral Davit istila hareketlerine devam ederek Ermenistan-Gürcistan sınırı üzerinde bulunan önemli kalelerden biri olan Lore'yi ele geçirdi. Böylece güneyden gelebilecek saldırıların yolunu kapatmış oldu. Kral Davit komutasındaki ordu Gence'ye kadar gelmesi üzerine Sultan Muhammed Tapar Kral üzerine harekete geçti. Gürcü ordularını bozguna uğratarak Gürcüleri itaat altına aldı ve bazı şehirleri geri aldı. (Özaydın, 1990:144; Kırzıoğlu, 1992:113-114).

Sultan Muhammed Tapar, hükümdarlığının son dönemlerinde hastalandı. Günden güne kötüye gittiğini hisseden Sultan, yerine 13 yaşındaki oğlu Mahmud'u veliht olarak tayin etti. Bu olaydan kısa bir süre sonra Sultan Muhammed Tapar 38 yaşında öldü. (Sevim ve Merçil, 1995:202-203).

1.3. IRAK SELÇUKLU DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtında oğlu Mahmud bulunmaktaydı. Bu sırada ise Sencer Horasan'da melik olarak görev yapmaktaydı ve burada sultanlığını ilan etti. Bu durum üzerine Mahmud ile Sencer arasında taht mücadelesi başladı. Saltanat konusunda Mahmud amcası Sencer ile anlaşma yolu aradı. Fakat herhangi bir anlaşma söz konusu olmayınca Mahmud ile Sencer'in orduları 12 Ağustos 1119 yılında Save'de karşı karşıya geldi. Yapılan saltanat mücadelesi sonrasında duruma hakim olan Sencer yeğeni ile anlaştı. Yapılan anlaşmaya göre Rey şehri Sultan Sencer'in hakimiyeti altında kalacak ve bütün batı bölgelerinin yönetimi ise yeğeni Mahmud'un idaresi altında olacaktı. İran, Irak, Azerbaycan, Suriye ve Diyarbakır'ın hakimi oldu. Sultan Sencer, "En Büyük Sultan" ünvanı ile yerini koruyor ve diğer Selçuklu emirleri ise Sultan Sencer'e tabi oluyordu. Anlaşma neticesinde

⁴ Ardahan-Posof sınırları içerisinde kalan bir yerdir.

merkezi İsfahan ve daha sonra da Hemedan olmak üzere Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu. Kuruluş tarihi başlangıcı ise Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra tahta çıkması kabul edilir. (Ahmed Bin Mahmut, 1977:44-53; Bedirhan, 2014:168; Agacanov, 2006:187).

Sultan Sencer bu dönemde devletin birlik ve bütünlüğünü sağlamakla meşgul olduğundan Güney Kafkasya'da meydana gelen hareketleri bertaraf etme vazifesini kendisine bağlı devletler gerçekleştirecektir. Bunlardan ilki Irak Selçuklu Devleti olmuştur. Bir diğeri ise Azerbaycan (İldenizliler) Atabeyliği idi.

1.3.1. Sultan Mahmud Dönemi (1118-1131)

Irak Selçuklu Devleti kurulduğu sırada Gürcüler üzerinde II. Davit'in egemenliği devam etmekteydi. II. Davit, Kıpçaklar ile yaptığı ittifak sayesinde ordusunu güçlendirmiş ve Kıpçaklar'dan büyük destek görerek Selçuklulara karşı önemli başarılar elde etmişlerdir.

Bu dönemde Selçuklu kuvvetleri Kür Nehri kıyısında bulunuyordu. Kral Davit, Türkmen casuslarını şaşırtmak amacıyla Aphazya'ya gitti. Kralın uzaklaştığı haberini alan Türkmenler çok sayıda olmalarına rağmen kışı geçirmek üzere Batora'ya gittiler. Burada Kralın ani baskını ile karşılaşan Türkmenler bozguna uğratıldı. Türkmenlerin nefes almasına fırsat vermeden istila hareketlerine devam ederek Şirvan'a doğru hareket etti. Kabala şehrini aldı ve bunun üzerine Berda'yı tahrip etti (1120). Tiflis ve Gence'de yaşayan Müslümanlardan ağır vergiler istemesi üzerine burada yaşayan halk Sultan Mahmud'dan yardım istedi. Sultan'da bu durum karşısında kardeşi Gence Meliki Tuğrul, Atabeg Gündoğdu, Dübeys b. Sadaka ve Artuklu İlgazi'yi Gürcistan seferi ile memur etti. İki ordu 18 Ağustos 1121 yılında Didgorni'de karşı karşıya geldi. Bu savaşta Türk ordusu bozguna uğradı. Borçalı Çayı havalisi ele geçirilmiş oldu. Bu zafer sonunda Haçlılar çok memnun kalmış ve Gürcistan tarihinde "Altın Devir" olarak anılacak devir başlamış oldu. (Özkan, 1968:75; Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:143; Gökbel, 2000:66; Brosset, 2003:321-323).

Gürcüler Didgorni'de Türk ordusunu bozguna uğrattıktan sonra Tiflis üzerine doğru ilerledi. 400 yıldan beri İslam ve 1064 yılından beride Selçuklu Türk şehri olan Tiflis ve Ani, Gürcülerin eline geçmiş oldu. Tiflis'in alınması ile Gürcü kralı Davit,

sonsuz kadar oğullarının kuvvet merkezi ve ikamet yeri olması için krallığın merkezini Kutais'ten Tiflis'e taşıyarak başşehir yaptı (1122). Ani kenti, güneyden Gürcistan'a doğru uzanan yol üzerinde nöbetçilik görevi yapıp düşmanların önünü kapamakta ve güney ülkelerine uzanan yol üzerinde önemli ticaret merkezi konumunda olması nedeniyle Gürcüler için büyük bir önem arz etmekteydi. (Kırzioğlu, 1992:118; Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:144; Brosset, 2003:324; Zeyrek, 2004:42).

1121 Didgorni mağlubiyeti ve 1122'de de Tiflis'in elden çıkması üzerine Sultan Mahmud bizzat kendisi sefere çıkmak zorunda kaldı. Isfahan'dan hareketle Şirvan'a geldi (1123). Şeki ve Şamakhya şehrini aldı. Fakat devlet içerisinde anlaşmazlıkların baş göstermesi üzerine Sultan geri dönmek zorunda kaldı. Bu durumu fırsat bilen Kral Davit ise Şirvan'a girdi. Merkezi Gülistan Kalesi'ni ve Şirvanşah'ın bütün topraklarını ele geçirdi ve Selçuklu egemenliğinden çıkartarak kendisine bağladı. (Kırzioğlu, 1992:118-119; Brosset, 2003:325).

Kral Davit 1124 yılında yeniden Selçuklular üzerine harekete geçti. Sefere çıkmasındaki en büyük etken Ermeni feodallerinin Selçuklular üzerine vermiş oldukları mücadele karşısında Gürcü kralından yardım istemeleri idi. Nisan ayında başlanan hareketle birlikte Selçuklu toprakları yavaş yavaş ele geçirildi. Dmanis (Tomanus/Tomanis), Somkhet (Taşir) Kaleleri, Terunakan, Kavazin, Norberd (Yeni Hisar), Manas-Gomni, Nalincakar (Kalıncakaya), Cavakhet (Ahılkelek-Çıldır-Ardahan kesimleri), Göle (Kola), Karni Pola (Kapılar Deresi), Pasyan (Hasankale kesimi), İspir (Sper), Oltu'ya kadar olan yerler ele geçirildi. Bu olaylardan sonra Ani şehrinin Hristiyan ileri gelenlerinin teklifi üzerine Kral Davit, Ani şehrini ele geçirdi (20 Ağustos 1124). Ani Emiri Ebu'l Asvar' ailesi ile birlikte Aphazya'ya gönderdi. Ani şehrini aldıktan sonra Kral Davit Şirvan'a gitti. Şamakhya şehri ile Bigrit kalesini ve bütün Şirvan'ı aldı. Kür ve Çoruh boylarının boşalması sonucunda bu bölgelere Kıpçaklar yerleşerek kendilerine yurt edindiler. (Bi, 1991:568; Kırzioğlu, 1992:119-120; Gökbel, 2000:66; Brosset, 2003:326; Zeyrek, 2015:23).

Kral Davit, Sultan Alparslan döneminde kurulmuş olan Çıldır Beyliği'ni de ele geçirdi. Çıldır'ın durumu ile ilgili herhangi bir değişiklik yapmadan Çıldır başkent olmak üzere kendilerine bağlı bir eyalet haline getirdi. (Ababay, 1987:56).

1.3.2. Sultan Mesud Dönemi (1134-1152)

Sultan Tuğrul Bin Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra yerine Sultan Mesud geçti (24 Ekim 1134). Sultan Mesud tahta geçtikten sonra Azerbaycan-Arran-Gence vilayetini idaresini Atabeyi Karasungur'un idaresine verdi.

Karasungur, Azerbaycan bölgesini idaresi altına aldıktan sonra iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kaldı. Bu durumdan faydalanmak isteyen Orbeliani ailesinden İvane bin Ebî Leys komutasındaki Gürcü ve Kıpçak orduları Gence'ye saldırdı ve birçok insanı öldürdü bir kısmını da esir ederek memleketlerine götürdü. Kral Dimitri zafer anısı olarak şehrin surlarında asılı olan demir kapıları yerinden söktürerek Gürcistan'a götürdü. Bu sırada Hemedan'ın güneyindeki Burucird'de bulunan Atabek Karasungur, Gence saldırısını haber alması ile birlikte Gence'ye hareket etti ve Gürcü-Kıpçak ordularını mağlup etti. Karasungur tahrip edilmiş olan şehri yeniden imar etti (1138-1139). Gence'yi ele geçirdikten sonra Karasungur, Erdebil'de öldü (1140). Yerine Çavlı Candar getirildi ve Sultan Mesud'da atamayı kabul ederek onu Arran ve Azerbaycan yönetimine atadı. (Bin Mahmud, 1977:62; Kırzıoğlu, 1992:123-126; Sevim ve Merçil, 1995:254-255; Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:146).

Selçuklu Devleti'nin yıkılış sürecine girdiği dönemde Güney Kafkasya'daki faaliyetleri yürütme görevini Irak Selçuklu Devleti ve Azerbaycan Atabeyliği üstlenmişti. Kıpçak Türklerinden olan Şemseddin İldeniz'in Azerbaycan ve Arran bölgesinin valiliğine getirilmesi ile birlikte Selçuklu Devleti Güney Kafkasya faaliyetlerini Azerbaycan Atabeyliği vasıtasıyla yürüttü.

1.4. AZERBAYCAN ATABEYLİĞİ (İLDENİZLİLER'İN) GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI (1146-1225)

Azerbaycan Atabeyliği'nin kurucusu olan Şemseddin İldeniz, Derbend'de köle pazarından satın alınmış Kıpçak asıllı bir gulam idi. Tarihçiler babası ve soyu hakkında kesin bilgiler verememiş olmalarına rağmen İldeniz'in Deşt-i Kıpçak'tan gelmiş olduğunu söylemektedirler. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un veziri Kemâleddin es-Sümeiremi'ye satılmış idi. Vezirin ve ardından da Sultan Mahmud'un ölümü sonrasında tahta çıkan Sultan Mesud'un hizmetine girdi. Sultan Mesud'un yanında

üstün başarılar elde etmesi sonucunda Azerbaycan ve Arran bölgesinin valiliğine getirildi. Sultan Mesud, ölmüş olan kardeşi Tuğrul'un eşi Mümine Hatun ile evlendirdi ve bu evlilikle birlikte doğan çocukları sonucunda Azerbaycan Atabeyliğinin temelleri atılmış oldu. Azerbaycan ve Arran bölgeleri ikta olarak Şemseddin İldeniz'e verildi (1136). (Alyarî, 1966:12-14; Bala, 1968:961-962; Bezer, 2000a:81; Necef, 2010:23).

Sultan Mesud'un ölümünden sonra yaşanan taht mücadelelerine Şemseddin İldeniz'de dahil oldu. Sırasıyla Melikşah, Muhammed ve Süleymanşah tahta geçmişlerdi. Şemseddin İldeniz ise tahta üvey oğlu olan Arslanşah'ı geçirme uğraşındaydı. Süleymanşah'ın tahtta bulunduğu sırada Şemseddin İldeniz ordusu ile birlikte Hemedan'a gelerek onu tahttan indirerek yerine Arslanşah'ı getirdi. Arslanşah ise Şemseddin İldeniz'e "*Büyük Atabeg (Atabeg-i Âzâm)*" ünvanını vererek devletin idaresini ona verdi. Irak Selçukluların başında Sultan Arslanşah olmasına rağmen asıl hakimiyet Şemseddin İldeniz'in elinde idi. (Bala, 1968:962; Ahmed Bin Mahmud, 1977:119; Kırzioğlu, 1992:124-125).

1.4.1. Şemseddin İldeniz Dönemi (1146-1175)

Irak Selçuklu Devleti'nde taht kavgalarının devam etmesi sonucunda siyasi istikrarsızlık olmuş ve bu durumdan faydalanmak isteyen Gürcüler hemen harekete geçtiler. Bu sırada Gürcü Kralı olan Giorgi III. Ani kentinin yönetiminin Türklerin elinde bulunmasına tahammül edemeyerek 1161 yılında Ani üzerine yürüdü. Ani şehrinin alınması ile birlikte Gence ve Düvin'de tahrip edildi. Ani Emiri II. Fadlun'u azlederek şehrin yönetimini Başkumandan Orbelyanlı İvane'ye verdi. Bu durum üzerine Şemseddin İldeniz komutasında Sultan Arslanşah, Ahlatşah II. Sökmen, Fahreddin Devletşah ve Merağa emiri Arslanapa gibi Türk beylerinin orduları ile Gürcü-Kıpçak ordusu Gag Ovası'nda karşı karşıya geldi. Lukri Savaşı'nda Giorgi III ve müttefiki olan Kıpçak ordusu ağır yenilgiye uğratarak Ani şehri yeniden alındı (Temmuz 1163). Kazanılan zafer sonrasında II. Sökmen ve Devletşah kendi memleketlerine, Sultan Arslanşah ve Şemseddin İldeniz ise Gence'ye gittiler. Mağlubiyet sonrasında ise Gürcüler Ani şehrinden çekilmeye başladılar. Giorgi III. ise Kafkasların ormanlık alanlarına kaçmak zorunda kaldı. (Kırzioğlu, 1992:125; Bezer, 2000a:81; Berdzeneşvili ve Canaşa, 2000:146; Kayhan, 2002:872; Mehmetov, 2009:256-257).

Gürcü-Kıpçak ordusu almış olduğu ağır mağlubiyetlere rağmen yılmadılar. Yine bu sırada Selçuklu orduları İran taraflarında bulunmakta idiler ve bu durumdan yararlanmak istediler. Bunun üzerine Orbelyanlı idaresindeki Gürcü-Kıpçak ordusu Ani şehrini ele geçirmek için harekete geçtiler. Azerbaycan'a sokuldu ve Gence'ye kadar geldiler. Şemseddin İldeniz'in gelmesi ile birlikte Gürcü-Kıpçak ordusunu Düvin Ovası'nda yenilgiye uğrattı (1167). (Kırzioğlu, 1992:127; Buniyatov, 2007:64; Necef, 2010:27).

Orbelyanlı İvane mağlup olmasına rağmen Ani'den vazgeçmiş değildi. Ani'ye yeniden sahip olmak istemesi üzerine Gürcü Kralı Giorgi III.'ü sefer için teşvik etti. Ordunun başına geçen Giorgi III. Ermenilerin yardımı ile Ani şehrine baskın yaptı. Ani'nin hakimi Emir Şahenşah'ı yakalayıp Tiflis'e gönderdi ve Ani'yi ele geçirdi. Bunun üzerine başta Sultan Arslanşah olmak üzere yanında Şemseddin İldeniz, II. Sökmen, Diyarbakır Artukluları, Irak ve Azerbaycan Emirleri orduları ile Nahcivan'da toplandılar. Şemseddin İldeniz orduları ile ilerleyerek Ahılkelek ve Trialet arasında yer alan Akşehir'e geldi. İldeniz komutasındaki ordu büyük tahribat yapmasına rağmen Gürcü Kralı cesaret edemeyerek savaş alanını terketti. 21 Ağustos 1175 yılında Ani şehri yeniden kurtarıldı. Ani şehrinin idaresi yeniden Şahenşah'a verildi. Bu galibiyetten sonra Türk ordusu Nahcivan'a çekildi. Sultan Arslanşah'da bir süre burada kaldıktan sonra Hemedan'a geri döndü. Şemseddin İldeniz ise hastalanarak Nahcivan'da öldü (1175). Onun ölümü Irak Selçuklu Devleti için büyük bir kayıp oldu. (Kırzioğlu, 1992:128; Sevim ve Merçil, 1995:282; Kayhan, 2002:873; Buniyatov, 2007:65; Necef, 2010:27).

1.4.2. Nusreteddin Ebûbekir Dönemi (1191-1210)

Şemseddin İldeniz'in ölümünden sonra sırası ile Cihan Pehlivan, Kızıl Arslan devletin yönetimini üstlendi. Kızıl Arslan'ın öldürülmesinden sonra oğlu olmadığı için yerine yeğeni olan Nusreteddin Ebûbekir geçti.

Şemseddin İldeniz'in ölmesi ve Kızıl Arslan'ın öldürülmesi sonucunda Irak Selçuklu ile Azerbaycan Atabeyliği birbirinden ayrıldılar. Atabeyliğin liderliğini Ebûbekir alırken Irak Selçuklu Devleti'nin egemenliğini ise Kutluk İnanç alıyordu. (Necef, 2010:39).

Azerbaycan Atabeyliği'nin başına geçmiş olan Nusreteddin Ebûbekir'in hükümdarlığını Kutluk İnanç ile Emîr-i Emîrân Ömer tanımadılar ve üzerine ordu ile geldiler. Yapılan mücadele neticesinde Kutluk İnanç yenilerek Irak' geri döndü. Emîr-i Emîrân Ömer ise mücadeleye devam ederek Şirvanşahlar'dan ve Gürcüler'den aldığı yardım ile birlikte Ebûbekir'i yenilgiye uğratarak Gence'yi ele geçirdi. (Bezer, 2000b:83; Necef, 2010:40).

Nusreteddin Ebûbekir, Gürcülerin almış olduğu toprakları yeniden almak amacıyla Şirvan'a karşı harekete geçti. Şirvanşahı Ağsartan, Ebûbekir'in karşısında direnç gösteremeyince Gürcü Kraliçesi Tamara'dan aldı. Kraliçe Tamara bu durum karşısında yardım göndermesi ile Gürcü ordusu ve Ebûbekir'in ordusu Şamkori civarında karşı karşıya geldi. Burada Ebûbekir büyük bir hezimete uğratıldı ve Ebûbekir kaçarak canını zor kurtarmış oldu. Şamkori şehrinin ele geçirilmesi ile idaresi Ağsartan'a verildi. Bu zaferden sonra Gence şehri de ele geçirildi (1195). (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:152-153).

Nusreteddin Ebûbekir'in 1210 yılında ölümünden sonra yerine kardeşi Muzaffereddin Özbek geçti. Nusreteddin Ebûbekir'in ölümü ile birlikte Arran ve Azerbaycan'da siyasi istikrar bozuldu. Özbek'in hüküm sürdüğu sırada Harezmsah ve Moğol saldırıları başlayacaktı. Güney Kafkasya üzerindeki faaliyetleri Moğollar ve Harezmsahlar konusunda ayrı olarak değinilecektir.

Muzaffereddin Özbek zayıf karaktere sahip bir insandı ve eğlenceye çok düşküncü. Şahsi hataları sonucunda Atabeylik yıkılma sürecine girdi. Celaleddin Harezmsah'a karşı Tebriz ve Gence'yi kaybetmesi sonucunda Azerbaycan Atabeyliği tarih sahnesinden silinmiş oldu (1225). (Kayhan, 2002:877; İsmailov; 2014:175).

1.5. ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Süleymanşah, Selçuk Bey'in torunu Kutalmış'ın oğludur. Kutalmış, Sultan Alparslan zamanında ona karşı savaşmış ve yapmış olduğu mücadele sırasında hayatını kaybetmiştir (1064). Savaş sonunda kardeşi Resul Tegin ve oğulları Süleyman, Mansur, Alpilig ve Devlet esir düştüler. Esir hayatının son bulması ile birlikte Bizans sınırlarına gönderildiler. Anadolu'ya geldikleri

sırada burada bulunan Türkmenlerin liderleri bulunmamakta idi. Türkmenler, Kutalmışoğullarını hükümdar ailesinden geldikleri için onları kendilerine kurtarıcı lider olarak gördüler. Bu durum üzerine harekete geçen Süleymanşah 1075 yılında İznik ve çevresini fethetti. İznik başkent olmak üzere Anadolu Selçuklu Devleti kurulmuş oldu. (Bedirhan, 2012:243-245).

1.5.1. II. Rükneddin Süleymanşah Dönemi (1196-1204)

II. Rükneddin Süleymanşah kardeşleri arasındaki taht mücadelelerini kazanarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin başına geçti. Ülkesindeki siyasi otoriteyi ele aldıktan sonra fetih hareketlerinde bulunmaya başladı. Sultan Süleymanşah, Anadolu'da hüküm süren Türk beyliklerini ülkesine dahil etmek ve asıl hedefi olan Gürcistan'ı ele geçirmek amacı ile Doğu Anadolu üzerine yürüdü. İlk olarak merkezi Erzurum olup, Gürcülere ve kuzeyde Bizanslılara karşı Anadolu'nun savunulması açısından önemli bir merkez olan Saltuklular egemenlik altına alındı (1202). Erzurum'un alınması ile birlikte Anadolu Selçukluları ile Gürcüler komşu oldu. (Kaya, 2006:74; Kancura, 2006:33).

Gürcü Kraliçesi Tamara'da Anadolu Selçukluların taht mücadeleleri ile meşgul olmasını bilerek sefer hazırlıkları görmekte idi. Sefer hazırlıklarını tamamlayarak müttefik Gürcü-Kıpçak ile ordusu Tiflis, Karaağaç, Kür nehri istikametinde ilerleyerek Düvin şehrini işgal etti. Ahlat, Malazgirt ve Erciş'in alınması ile Kars şehrine geldi. Askeri açıdan önemli olan Kars şehri uzun kuşatmalar sonunda Gürcüler tarafından ele geçirildi. Şehrin idaresi ise Gürcü Kumandanı İvane'ye verildi. Böylece 1064 yılında Sultan Alparslan tarafından alınmış olan Kars şehri Hristiyanların eline geçmiş oldu. Bu durum karşısında Sultan Süleymanşah Gürcistan'a sefer yapmaya ve ülkenin güvenliğini sağlamaya mecbur etti. Sultan Süleymanşah'ın yanında kardeşi Tuğrulşah, Erzincan Meliki Behramşah, Artuklu, Saltuklu ve Türkmen kuvvetleri ile Gürcistan üzerine yürüdü. Müttefik Gürcü-Kıpçak ordusu ile Selçuklu ordusu Erzurum-Kars arasında bulunan Micingert Kalesi yakınlarında karşı karşıya geldi. Yapılan mücadele sonunda Selçuklular yenilgiye uğradı ve savaş alanında bıraktıkları birçok eşyada Gürcülerin eline geçti. Aynı zamanda birçok Türk beyleri de esir edildi (23-31 Temmuz 1202). Esir edilen Türk beylerinin bir kısmı Tiflis'e götürüldü bir kısmı da çeşitli kalelerde hapsedildi. Ele geçirilen esirler arasında ise Erzincan Meliki Behramşah'da

bulunuyordu. Bu savaş sonunda Gürcülerin sınırları güneyde Aras, batıda Micingerd ve Gence, Düvin, Ani, Kars, Eleşkirt'e kadar uzanmış oldu. (Bi, 1991:571-572; Kırzioğlu, 1992:140; Sevim ve Merçil, 1995:450; Karamanlı, 1996:313; Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:154; Kaya, 2006:88; Kancura, 2006:38).

1.5.2. I. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi (1204-1211)

I.Gıyaseddin Keyhüsrev, taht mücadelelerinin yaşandığı sırada kardeşi II. Rükneddin Süleymanşah'a karşı başarısız olunca 1196 yılında tahtı kardeşine bırakmak zorunda kaldı. Sultan Rükneddin ise 1204 yılında ölmesi sonucunda I. Gıyaseddin Keyhüsrev ikinci kez Anadolu Selçuklu Devleti'nin başına geçti.

Gıyaseddin Keyhüsrev Sultan olduğu dönemde kardeşi Muğiseddin Tuğrulşah Erzurum Melikliği yapmakta idi. Sultana karşı itaatten ayrılmayarak subaşı gibi görev yapmakta ve Gürcülerle olan ilişkiler Tuğrulşah aracılığı ile yürütülmekteydi. Bu sırada Gürcüler, Ahlat Melikliğine, Yukarı-Murat boylarına, Azerbaycan'a istila hareketlerine başladı ve Ahlat ile Erciş'i alarak yağmaladılar. Bu istila hareketleri üzerine Ahlat Meliki Mansûr Mehmed, Erzurum Meliki Tuğrulşah'tan yardım istedi. Tuğrulşah ise 1202 yılında meydana gelen Micingerd Savaşı'nın öcünü almak amacıyla bu yardım teklifini kabul etti. Tuğrulşah komutası altındaki kuvvetlerle birlikte Gürcülere karşı sefere çıktı. Bu sefer neticesinde Türk orduları Gürcü ordularını bozguna uğrattı. Savaş sonunda birçok ganimet ve esir alındı, çok sayıda da Gürcü askeri öldürüldü. Öldürülenler arasında Gürcü kumandanı Küçük Zakaria'da vardı. (Bi, 1991:573; Kırzioğlu, 1992:141; Sevim ve Merçil, 1995:453; Mehmetov, 2009:261-262; Bedirhan, 2014:204-205).

1.5.3. I. Alaaddin Keykubad Dönemi (1219/1220-1237)

İzzeddin Keykavus'un ölümünden sonra devlet erkânı toplanarak tahta kimin geçeceği hususunda müzakere etmeye başladılar. Yapılan müzakere neticesinde tahta Alaaddin Keykubad'ın çıkmasına karar verildi. Hapsedildiği hapisshaneden çıkarak Konya'ya gelen Alaaddin Keykubad devletin başına geçti. Sultan olması ile de devletin en kudretli dönemide başlamış oldu (1219/20-1237)

Alaaddin Keykubad tahta geçtiği dönemde Moğol ve Harzemşah istilaları da başlamış oluyordu. Bu istila hareketlerinin devam ettiği sırada Noyan kumandasında ki Moğol ordusu Sivas yakınlarına kadar geldi. Bu durum Sultan Alaaddin'i endişeye sevk etti. Mübarizüddin Çavlı, Moğol akınlarında Gürcü Kraliçesi Rusudan'ın tahriki olduğunu görmesi ile onu cezalandırmak amacıyla Gürcistan üzerine yürüdü. Kemaleddin Kimyar ve Mübarüziddin Çavlı komutasındaki Türk orduları birçok kale ve beldeleri fethetti. Gürcülerin Türk ordularına karşı koyabilecek güçleri olmadığı için anlaşma yoluna gitti. Yapılan anlaşma ile Kraliçe Rusudan kızını Sultan Alaaddin'in oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'e nikahlamayı kabul ediyordu⁵. Bu durum ile Türk orduları birçok ganimetle birlikte geri döndüler. Yapılan evlilik Gürcüler ile olan ilişkilerin geliştirilmesi, Rusudan'ın bağımlı olduğu ve Moğol tehlikesine karşı büyük bir önem taşımıştır. (Cahen, 2000:142; Bedirhan, 2014:220).

1.6. GÜRCÜLER VE AZERİLER ARASINDA GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI

Kraliçe Tamara'nın eşi Davit Sosan 1207 yılında hayatını kaybetti. Bu durum karşısında Tamara'nın devlet yönetiminde yalnız kalması ile 12 yaşında olan oğlu Laşa Giorgi IV'ü yanına yardımcı olarak aldı. Bu sırada da krallık üzerine yapılan mücadeleler de devam etmekte idi. Kraliçe Tamara'nın Göle'de bulunmasını fırsat bilen Erdebil Sultanı Ani şehrini bastı. Ani şehri tahrip edildi ve Erdebil Sultanı büyük bir ganimetle birlikte geri döndü. Bu felaket haberi Kraliçe Tamara'ya bildirildi ve Kraliçe Erdebil Sultanı'na hak ettiği cezayı vermek amacı ile Zakaria ve İvane komutasında büyük bir ordu hazırladı. Gürcüler Erdebil'e saldırarak kenti yerle bir ettiler. Erdebil Sultanı ise kafası koparılarak Tiflis'e gönderildi (1210). (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:155; Brosset, 2003:414-415).

Gürcüler, Azerbaycan üzerine istila hareketlerine devam ederek Nahcivan'a saldırdılar, fakat şehri alamayınca Aras ve Culfa'ya geçtiler. Yerli halkın hiçbir mukavemet gösterememesi üzerine birçok şehir ve kasaba boşalmış ve bu sayede Gürcüler Merend şehrini ele geçirdiler. Ardından Tebriz'i alma planları yaptılarsa da şehrin hakimi Cihan Pehlivan'ın eşi Zahide Hatun fidye karşılığında şehri kurtardı.

⁵ Bu evliliği ise Celaleddin Karakat, Sultan naibi Şemseddin el-İsfahani ve vezir Mühezzibüddin gerçekleştirmiştir.

Miyane şehride aynı şekilde kurtarılmasına rağmen Miyaneliler burada bulunan Gürcü askerlerini öldürmesi üzerine Gürcüler tekrar gelerek büyük bir katliam yaptılar. Kısa zaman içerisinde Merend, Tebriz, Miyana, Zencan, Kazvin Gürcülerin eline geçti. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:155; Mehmetov, 2009:261-262).

1213 yılında Kraliçe Tamara hayatını kaybetti ve yerine Giorgi IV (1212/13-1223) geçti. Tahta geçtiği dönemde Gence, Nahcivan, Erzurum ve diğer birçok memleket vergi vermekte idi. Bir süre sonra Gence Atabek'i vergi vermemeye ve ayaklanmaya başladı. Bunun üzerine Gürcü Kralı Atabek'i cezalandırmak amacıyla Gence'ye saldırdı. Kent kuşatma altına alındıysada şehir sağlam korunduğu için kuşatmanın uzamasına neden oldu. Kuşatmaya daha fazla dayanamayan Atabek, Gürcü Kralı'na vergi vermek koşuluyla itaatini bildirdi. Kuşatma sonrasında gözdağı vermek amacıyla Nahcivan ve Erzurum üzerine yürüdü. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:157; Brosset, 2003:426-428).

1.7. MOĞOL DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI

Cengiz Han (1167-1227), 1206 yılında Moğol kabilelerini birleştirmesi ile birlikte ülke idaresini eline aldı ve orduyu da onluk, yüzlük, binlik ve onbinlik gibi birimlere bölerek kuvvetli bir merkezi idare sistemi kurdu. Cengiz Han ülkede siyasi istikrarı sağlaması ile birlikte Cebe ve Subotay komutasındaki Moğol kuvvetlerini Azerbaycan ve Gürcistan üzerine gönderdi. Moğol ordusu Tebriz, Serav, Erbil, Meraga, Hemedan, Erdebil, Beylekan'ı ele geçirdi ve tahrip ettiler (1221). Gence halkı ise fidye vermesi karşılığında tahrip edilmekten kurtuldular. Bu bölgeleri istila eden Moğol orduları Gürcistan topraklarına girdi. Kral Giorgi IV. ordusunu toplayarak Moğol orduları üzerine yüklendi. Tiflis yakınlarında pusuda bekleyen Moğol kuvvetleri karşısında Gürcü orduları mağlup oldu (1221). Moğollar daha sonra Şirvan, Şamahı ve Derbend'i yağmaladılar. (Kayhan, 2002:877; D'ohsson, 2006:141-142; Grousset, 2014:278-279; İberieli, 2014:191; İsmailov, 2014:173-147).

Gürcistan tahtında Kraliçe Rusudan'ın bulunduğu dönemde de Moğol saldırıları devam etmekteydi. Moğol ordusu 1231 yılında yeniden Gürcistan topraklarına girdiler. Bunun üzerine Kraliçe Rusudan, Papa IX. Gregorios'tan yardım istedi, fakat bu yardım teklifinin karşılıksız kalması sonunda Kraliçe Rusudan Tiflis'i terketmek zorunda kaldı.

1235 yılına gelindiğinde Moğollar Gence'yi yerle bir etti. Şehir halkını kılıçtan geçirdiler, yüklü miktarda ganimet, servet ve esir elde ettiler. Buradan hareketle Şamkori bölgesine yürüdüler. Şamkori valisi Varam Gageli şehri korumak için çaba gösteremediği için Moğol ordusu şehri yağma ettiler. Moğollar tekrar Azerbaycan topraklarına girdiler ve Tebriz ile Meraga'nın alınması ile Azerbaycan işgaline son verdiler. Moğollar, Güney Kafkasya'ya yerleştiler ve 1245 yılında Kraliçe Rusudan'ın ölmesi ile de Kafkasya'yı sekiz bölgeye böldüler. (Karamanlı, 1996:313; Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:165; Grigor, 2007:23; İberieli, 2014:189-191; İsmailov, 2014:177).

1.8. HARZEMŞAHLAR DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI

Alâaddin Muhammed'in ölümünden sonra devletin başına oğlu Celaleddin geçti (1220). Celaleddin Harezmsah, tahta geçtiği dönemde Moğol akınları devam etmekte idi. Henüz Melikliği döneminde Moğollara karşı başarılı mücadeleler etmişti.

Sultan olduktan sonra Moğollar ile yapılan mücadelelerin gereksiz olduğunu ve Güney Kafkasya topraklarının verimli olduğunu düşünerek Azerbaycan ve Gürcistan üzerine seferler düzenledi. Celaleddin Harezmsah, Azerbaycan'ı topraklarına katmak amacıyla harekete geçti ve ilk olarak Meraga üzerine yürüdü. Burada hiçbir direnme ile karşılaşmadan şehir kolaylıkla alındı (1225). Buradan hareketle Tebriz üzerine yürüdü ve Azerbaycan Atabeyi Özbey Sultan Celaleddin'in metbuluğunu tanıyacağını ve adına hutbe okutacağını bildirdi ise de Sultan Celaleddin bunu kabul etmemesi üzerine Tebriz'e girdi. Atabek Özbey ise korkusundan Tebriz'i terk ederek Gence'ye kaçtı. Şehrin savunmasız kalması ile birlikte Tebriz ele geçirildi (Temmuz 1225). Sultan Celaleddin Tebriz'i ilhak etmesiyle beraber burasını devletine merkez yaptı. Daha sonra Sultan, Horasan veziri Orhan'ı Gence şehrine gönderdi. Orhan, Gence ile birlikte Baylakan, Berdah, Şemkur ve Şiz'i işgal etti (1225). (Taneri, 1993:59-61; Kayhan, 2002:877; Gül, 2009:81).

Atabey Özbek'in 1225 yılında ölmesi ile birlikte Azerbaycan Atabeyliği tamamen itaat altına alınmış oldu. Böylece Atabeyliğin sahip olduğu topraklar Celaleddin Harezmsah'ın idaresi altına girmiş oldu.

Sultan Celaleddin Azerbaycan üzerine seferler düzenlediği sırada Gürcistan Krallığında saltanat boşluğu yaşanmakta idi. Kraliçe Rusudan 1222 yılında tahta geçmesine rağmen taht sorunu 1225 yılına kadar devam etti. Bu siyasi belirsizlikten faydalanmak isteyen Sultan Celaleddin Gürcistan üzerine sefere çıktı. (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:162).

Sultan Celaleddin ilk olarak Kraliçe Rusudan'a teslim olması için bir elçi gönderdi. Kraliçe Rusudan'ın bu teklifi kabul etmemesi üzerine Sultan 1225 yılında Düvin (Dvin) şehrine girdi ve şehrin kalesi olan Garnisi'de kontrol altına alındı. Buradan hareketle Sultan Tiflis'e doğru gitti. Harezmşah ordusunun gelmesi ile Kraliçe Rusudan Tiflis'in korunmasını Ahıska-Ardahan Beyi Boço'nun oğulları Memne ve Boço Bey'e bırakarak Kutayis'e kaçtı. Tiflis üç ay süren mücadelelere rağmen 10 Mart 1226 yılında teslim olmak zorunda kaldı. Bundan sonra Ahıska, Kobliyan, Posof, Ardahan, Oltu, Tortum ve Yusufeli bölgeleri ele geçirildi. Böylece Gürcüler yaptıkları mücadeleyi kaybetmesi üzerine Aphazya'ya kadar olan yerleri boşaltmak zorunda kaldılar. Tiflis'in alınması ile birlikte Sultan Celaleddin orduyu ikiye ayırarak Ani ve Kars üzerine yürüdü. Fakat Gürcü şehir muhafızlarının güçlü savunması karşısında başarısız oldu. Başarısızlık üzerine Sultan Celaleddin Ahlat'a gitti. (Taneri, 1993:65; Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:162-164; Zeyrek, 2004:44; İberieli, 2014:188-189).

Sultan Celaleddin Ahlat'ta bulunduğu sırada Gürcülerin Tiflis üzerine doğru geldiği haberini alması ile birlikte buradaki kuşatmayı kaldırarak Tiflis'e geri döndü (1227-1228). Müttetik Gürcü-Kıpçak ve Ermenilerden oluşan ordu ile Harezmşah ordusu Betak Gölü civarında karşılaştı. Yapılan mücadele sonunda Sultan Harezmşah büyük bir zafer elde etti. Yeniden Tiflis'e hakim olundu. (Taneri, 1993:67; Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:164-165).

1229 yılında da Şekan, Gag ve Kağızman başta olmak üzere birçok kale ve bölge ele geçirildi. 1231 yılında Sultan Celaleddin bir Kürt savaşçısı tarafından hançerlenerek öldürüldü. Böylece Güney Kafkasya üzerinde Harezmşah akınları da son buldu. Sultan'ın ölümünden sonra Harezmşah toprakları Moğolların hakimiyeti altına girdi. (Taneri, 1993:68; Tombuloğlu, 2003:150).

1.9. İLHANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI (1256-1335)

İlhanlı Devleti, Cengiz Han'ın torunu Hülagü tarafından kurulmuştur ve aynı zamanda Moğol İmparatorluğunun Batı'daki temsilcisi idi.

Gürcistan, 1256 yılına kadar Altınorda Devleti'nin vasalı olarak egemenliğini devam ettirdi. Bu tarihten sonra tamamen İlhanlı egemenliği altına girdi. Hülagü Han Gürcistan halkına “*Tağar*”⁶ adı altında yeni vergi tahsis etti. Bu vergi ise halkın daha çok ezilmesine neden oldu ve bu durum karşısında halk 1259 yılında Hülagü Han'a karşı ayaklanma başlattı. Hülagü Han bu ayaklanmayı öğrenir öğrenmez Argun Noyan komutasında bir ordu gönderdi. Yaşanan mücadele sonrasında Moğol kuvvetlerinin başarılı olaması üzerine Gürcü Kralı Davit Ulu 1260 yılında Moğollara karşı saldırıları arttırdı. Kral Davit'in güvencesi Samtshe bölgesi komutanı Sargis Cakeli idi. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:176-177; İberieli, 2014:192).

Akhaldaba civarında yapılan mücadeleleri Gürcüler kaybetti ve dağlara çekilmek zorunda kaldılar. 1261 yılında Hülagü Han, Kral Davit Ulu'yu ele geçirmek amacıyla Argun Noyan'ı Samtshe bölgesine gönderdi. Kral Davit ve yanındakiler ise Tsikhis Cvari Kalesine sığındılar. Argun Noyan bu kaleyi ele geçiremeyince geri dönmek zorunda kaldı. Kral Davit ve Sargis Cakeli buradan ayrılarak Batı Gürcistan'a (İmereti) geçti. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:177; İberieli, 2014:193-193).

1264 yılında kuzeyden Moğol Berka Han komutasındaki ordu Tiflis'e kadar geldi. İlhanlı ve Gürcü orduları bu gelen orduyu geri püskürttü. Fakat 1265 yılında tekrar harekete geçen Berka Han'ın ordusu Hülagü Han'ın oğlu Abaka'yı mağlup etti. Bunun üzerine Abaka Han geri çekilmek zorunda kaldı. (Karamanlı, 1996:313).

1266 yılında Sargis Cakeli, Abaka Han'ın yanına giderek Samtshe'nin Gürcistan'dan ayrılarak bağımsızlık verilmesini istedi. Doğu-Batı olarak ikiye ayrılmış olan Gürcistan Samtshe'nin de ayrılması ile birlikte üç parçaya ayrıldı. Samtshe Gürcü

⁶ “*Tağar*” hububat ve erzak üzerinden alınan bir vergi idi. *Tağar*, Türkçe'de eski bir hububat ölçüsüydü. Alınan vergiler hakkında Kiragos şu bilgileri vermektedir. “*Argun, mali ve khaççuri vergilerini koymuştu. Hülagü de tağar denilen vergiyi ilave etmiştir. Kütüğe dahil olanlardan, rüşvet hariç olmak üzere, yüz kilo buğday, elli litre şarap, iki kilo pirinç ve üç torba çeltik, iki adet ip, bir beyaz (gümüş bir para, akçe) bir ok, bir nal, yirmi hayvandan biri ve yirmi akçe isteniyordu. İstenilen vergiyi veremeyenlerden, bu verginin bedeli olarak oğul ve kızlarını alıyorlardı.*” (Grigos, 2007:25).

toprağı olmaktan çıkmış İlhanlı toprağı halini almış oldu. (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:184).

1314 yılında Doğu Gürcistan Krallığı'nda değişiklik olmuş ve tahta Giorgi V. (Parlak) geçmişti. Yine bu dönemde İlhanlı Devleti'nin de siyasi otoritesi sarsılmaya başlamış ve giderek Gürcistan üzerindeki egemenliğı zayıflamaya başladı. Ayrıca Gürcistan'daki mevcut asker sayısında da azalma meydana gelmişti. Bu durumdan faydalanan Gürcü Kralı Giorgi V. Gürcistan'daki İlhanlı egemenliğine son verdi. (Karamanlı, 1996:313; Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:193)

1.10. ATABEKLER HÜKÜMETİ (CAKSU ATABEKLİĞİ-SAMTSHE) (1267/1268-1578)

Gürcü tarihlerinde *Cakeli* olarak geçen Ortodoks Kıpçak Cak ailesi, Cak Kalesi'nde⁷ ilbeyi olarak görev yapmakta idiler. Ailenin bilinen en eski şahsiyetlerinden biri de Boço Beydir. Boço Bey Kraliçe Rusudan (1184-1213) zamanında Ahıska-Ardahan bölgesinin hakimi idi. 1225 yılında Harezmsahlar'ın Tiflis'i kuşatması sırasında şehri savunanlar Boço'nun oğulları Memne ve Boço Beylerdi. Gürcistan Krallığına bağılı olarak hüküm süren Cak ailesi daha sonra *Atabek* ünvanını aldılar. (Kırzioğlu, 1992:148; Zeyrek, 2004:45-46).

1266 yılında Atabeklik'in başında Cakeli Sargis bulunmaktaydı ve Samtshe bölgesinin komutanlığını yapmaktaydı. Bu dönemde Gürcü Krallığı'nın başında bulunan Davit Ulu Sargis'in kendisine karşı ayaklanma hazırlığı yaptığı haberini alması üzerine Moğollara karşı savaşmak için Sargis'i Tiflis'e davet etti. Tiflis'e gelen Cakeli Sargis yakalanarak hapse atıldı. İlhanlı hükümdarı Abaka Han, Davit Ulu'ya haber göndererek kendi yanına gönderilmesi koşuluyla Cakeli Sargisi serbest bırakmasını istedi. (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:180; Zeyrek, 2014:15).

Cakeli Sargis serbest kaldıktan sonra Abaka Han'ın yanına giderek artık Gürcistan Krallığına bağılı bir şekilde yaşayamayacağını söyleyerek bağımsız olmak istedi. Böylece Abaka Han'ın desteğini alarak Ortodoks Kıpçak Cak ailesi "*Gürcistan Atabeki*" ünvanını alarak Çoruh (Artvin) ve Yukarı Kür (Ardahan-Ahıska-Ahılkelek) Bölgesi'nin "*İlbeğı*"si oldu. Böylece Samtshe-Saatabago adı ile başkent *Ahaltsikhe*

⁷ Ardahan Posof sınırında yer alan Caksu (Yurtbekler) Köyü'nde bulunan kaledir.

olmak üzere Gürcistan'dan bağımsız olarak Atabekler Hükümeti kurulmuş oldu (1267/68). (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:180,210; Agara, 2004:5; Buntürk, 2007:11). Cakeliler ise kendilerini “*Gürcü Atabegler*” ve “*Samtshe Atabegleri*” olarak tanımlamışlardır. Hükümetin sınırları içerisinde Azgur Boğazı'ndan başlayarak Ahıska, Posof, Ardahan, Çıldır, Kars, Tortum, İspir, Artvin bulunmaktaydı. Gürcüler bu hükümete *Sa Atabago (Atabekler Yurdu)* adını kullanmışlardır. Bu hükümet doğrudan İlhanlı hükümdarına bağlı olarak hüküm sürdüler. (Kırzıoğlu, 1992:150-151; Zeyrek, 2004:47; Buntürk, 2007:13).

1285 yılında Sargis'in ölümü üzerine yerine “*Büyük*” lakaplı oğlu I. Beka (1285-1308) geçti. Beka Kanunları adıyla bir kanun düzenleyerek yürürlüğe koydu. Bu kanunlar da Gürcü hukuk tarihinin temellerini oluşturmuştur. (Zeyrek, 2004:47; Zeyrek, 2015:24).

1267/68-1578 yılları arasında egemenliğini devam ettiren bu hükümet 310 yıl hüküm sürmüştür. 1578 yılında Osmanlı komutanı Lala Mustafa Paşa komutasındaki ordu ile Güney Kafkasya üzerine hareket ettiler. 9 Ağustos 1578 yılında Çıldır civarında Gürcü ordusu ile Osmanlı ordusu karşı karşıya geldi ve Gürcüler büyük bir bozguna uğratıldı. Bu savaş sonunda Atabekler Yurdu Osmanlı sınırlarına dahil olmuş oldu. Osmanlılar burada Çıldır Eyaleti'ni kurması ile Cak ailesi de Çıldır Atabekleri olarak anılmaya başladı. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:230; Zeyrek, 2004:46).

1.11. TİMUR DEVLETİ DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI (1370-1507)

Moğol egemenliğinin zayıfladığı dönemde Timur, 1370-1405 yılları arasında yaptığı seferlerle, Semerkant'ı başkent yaparak Harezmi, Doğu Türkistan, İran, Azerbaycan, Hindistan Delhi Sultanlığı, Irak, Suriye, Altın Orda Devleti ve Osmanlı Devleti'nin de içine alarak sınırlarını genişletti.

Timur yapmış olduğu başarılı seferler neticesinde Altınorda Devleti Kağanı Toktamış Han'ı endişeye sevk etti. Kendisine karşı gelebilecek tehlikeye karşı hemen harekete geçen Toktamış Han 1385 yılında Azerbaycan'a saldırarak Tebriz'i işgal etti. Altınordu Moğolları kent ve civarını yağmalayarak büyük ganimetlerle geri döndüler. Timur, Toktamış Han'a karşı Gürcistan'daki Kafkas geçitlerini kontrol altına almak

amacıyla Gürcistan üzerine sefere çıktı (1386). Timur ilk olarak Nahcivan üzerinden Gürcistan'a girdi. Garnisi ve Kari (Kars) Kaleleri ve Çıldır'da içinde olmak üzere tüm kentleri ele geçirdi. Bu bölgeleri egemenliği altına aldıktan sonra Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e geldi. Burada meydana gelen kanlı çarpışmalardan sonra şehir Timur'un eline geçti. Tiflis kalesine sığınmış olan Gürcü Kralı Bagrat V. (1360-1394) ve Kraliçe Anna esir alındı. Krala İslamiyeti kabul etmesi koşuluyla serbest bırakacağını söyledi ve bu teklifi kabul eden Gürcü Kralı Bagrat V. 1387 yılında ülkesine iade edildi. (Ababay, 1987:61; Karamanlı, 1996:313; Berdzenişvili ve Canaşia, 2000:197-198; Paydaş, 2006a:421-423; İberieli, 2014:200-202).

Gürcü Kralı Bagrat bir süre sonra Timur'a karşı itaatsiz davranmaya başladı. Bu durum üzerine Timur Gürcü Kralını cezalandırmak amacıyla ikinci kez Gürcistan seferine çıkmak zorunda kaldı (1393). Timur Gürcistan'a geldiği sırada Bagrat V. ölmüş yerine oğlu Giorgi VII. geçmişti. Timur'un askerleri Samtshe bölgesine yayılarak Kür Nehri civarını, Kars, Ardahan, Posof, Ahıska, Ahılkelek ve Çoruh boylarını fethettikten sonra Tiflis'e geçti. 1394 yılında Gürcülerin Toktamış Han ile anlaşarak Daryal Geçidi'ni Timur'a karşı kapatmaları sonucunda Timur üçüncü kez Gürcülerin üzerine sefere çıktı. Timur, Daryal Geçidi'ni kontrol etmek amacıyla Aragvi vadisini bastı. Timur'un ordusu birçok kaleyi ele geçirmesine rağmen Daryal kapılarını elde etmeyi başaramadılar. Fakat 1395 yılında Timur ordusu Terek Irmağı yakınlarında Toktamış Han'ın ordularını perişan etti. Buradan hareketle Toktamış Han'ın başkentine giderek şehri yerle bir ettiler. (Berdzenişvili ve Canaşia, 2000:198; Buntürk, 2007:16).

Bu fetih hareketlerinden sonra Timur Hindistan seferine çıkmak için Gürcistan seferine ara vermek zorunda kaldı. Timur, Hindistan seferlerinde bulunduğu sırada Güney Kafkasya'da itaat altına aldığı vasal devletler bağımsızlık için harekete geçtiler. Kral Giorgi VII. ve Kahet-Hereti komutanı Himşia yönetimindeki kuvvetler karşı saldırıya geçtiler. Ani ve Erzurum civarına saldırarak Tebriz yakınlarına kadar geldiler. Timur ordusuna karşı büyük zayıf verdikten sonra onları Gürcistan ve Azerbaycan topraklarından çıkardılar. Bunun üzerine Timur Tiflis'e girerek halkı kılıçtan geçirdi ve dördüncü kez çıktığı sefer sonunda bölgeyi yeniden itaati altına aldı. (Ababay, 1987:62; Berdzenişvili ve Canaşia, 2000:199; Paydaş, 2006a:426; İberieli, 2014:200-202).

1400 yılında Timur, Gürcü Kralı Giorgi'ye elçi göndererek kendisine sığınmış adamlarını geri istedi. Fakat Gürcü Kralı'nın bu teklifi kabul etmemesi üzerine Timur beşinci kez Gürcistan seferine çıktı. Gürcü ordusu ilk başlarda Timur ordusuna karşı büyük zaiyat verdi. Kısa sürede toparlanan Timur ordusu Aragvi vadisinde Gürcü ordularını yenilgiye uğrattı. Ordu buradan hareketle Kartli'ye geçti. Gürcü Kralı ise Batı Gürcistan'a giderek Timur'dan aman dilediyse de ordu Erzurum'a kadar ilerledi. 1400 yılı sonlarında Timur ile Gürcü Kralı Giorgi arasında anlaşma yoluna gidildi. Yapılan anlaşmaya göre Gürcü Kralı Timur'a vergi vermeyi ve askeri yardımda bulunmayı kabul etti. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:200).

1401 yılında Gürcü Kralı anlaşmaya uymayarak yeniden saldırıya geçerek Tortum Kalesi'ne saldırdı. Bu sırada Gürcistan içerisinde iç çekişmeler yaşanmaya başladı. Cakeli Atabeki İvane ve Kral Giorgi VII. nin kardeşi Prens Konstantine Kral Giorgi'ye karşı tavır aldılar. Bunu fırsat bilen Timur Tortum Kalesi'ne gelmiş olan Gürcü askerleri üzerine harekete geçerek kılıçtan geçirdiler. Bu durum karşısında Kral Giorgi Timur'a itaatini bildirmeye karar verdi. Fakat Timur Kral Giorgi'ye fazla güvenemediği için 1403 yılında son kez Kartli topraklarına girdi. Gürcü Kralı savaşı uzun süre devam ettiremeyeceğini anlayarak anlaşma yapmak istedi. 12 Aralık 1403 yılında da Timur mücadeleleri durdurma emri verdi. İki taraf arasında yapılan anlaşma ile mücadelelerde son bulmuş oldu. Bu anlaşmadan sonra 1405 yılında Timur öldü. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:200-202; İberieli, 2014:200-202).

1.12. KARAKOYUNLU DEVLETİ DÖNEMİNDE GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI (1380-1469)

Karakoyunlu Devleti, başkent Tebriz olmak üzere 1380-1469 yılları arasında Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kuzey Irak toprakları üzerinde egemenlik kurmuş Oğuz Türkleri'nin kurmuş olduğu bir devlet idi.

İlk kez siyaset sahnesine çıkması İlhanlı tahtı için yapılan mücadeleler sırasında meydana geldi. Karakoyunlu Devleti'nin ilk lideri sayılan Bayram Hoca Musul'u alarak bu bölgenin idaresini kardeşi Birdi Hoca'ya verdi ve kendisi de beyliğin başına geçti. Van-Erciş bölgesi merkez olmak üzere kuzeyde Erzurum'dan güneyde Musul'a kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesinde devleti kurmuş oldu. Karakoyunlu Kara Yusuf, 1406

yılında Nahcivan ve Tebriz'in yanında 1408 yılında Serdrûd savaşlarında Timurlu Ebubekir'i yenmesi ile Tebriz'i başkent yaptı. (Kırzioğlu, 1992:153; Sümer, 2001:434; Tombuloğlu, 2003:159).

Kara Yusuf'un iktidarı döneminde Güney Kafkasya topraklarında otorite boşluğu meydana geldi. Timur'un ölümünden sonra mirasçıları arasında taht mücadeleleri meydana gelmiş ve bu durumdan faydalanmak isteyen Kara Yusuf Gürcistan sınırlarına geldi. Burada ki mücadeleler esnasında Gürcü Kralı Giorgi VII. (1393/94-1407) öldü ve yerine küçük kardeşi Konstantin (1407-1412) geçti (1407). (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:203; Paydaş, 2006b:180).

1412 yılında Şirvânşah Şeyh İbrahim, Şeki valisi Arlat Seyyidi Ahmed ve Gürcü Kralı Konstantin, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf Bey'e karşı ittifak ettiler ve harekete geçtiler. Bu durum üzerine Kara Yusuf ordusunu hazırlayarak 19 Aralık 1412 yılında Kür Nehri'ni geçerek müttefik Gürcü ordusuna saldırdı. Yapılan mücadele sonunda Gürcüler mağlup oldu ve esir alınan Konstantin ve yüksek rütbeli subaylar öldürüldü. Gürcü kralının yerine oğlu I. Aleksander (1413-1442) geçti ve Karakoyunlu Kara Yusuf'a çeşitli hediyeler göndererek tabiiyetini kabul etti. Bunun yanında Ahıska'da yaşayan Müslümanların Hristiyan komşularından şikayetçi olmaları üzerine Kara Yusuf'tan yardım istediler. Bu yardım isteği üzerine Kara Yusuf 1413 yılının ilkbaharında şehri ele geçirdi ve Atabek İvane'yi hakimiyeti altına aldı. (Kırzioğlu, 1992:153-154; Paydaş, 2006b:180-181; İberieli, 2014:203).

Son Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah döneminde Gürcü Kralı I. Aleksander (1413-1442) Karakoyunlu Devleti'ne her yıl vermekte olduğu vergiyi kesmiş ve Cihanşah'a hakaretlerde bulundu. Bunun üzerine Cihanşah Gürcistan üzerine yürümek zorunda kaldı. 1440 ve 1444 yıllarında Gürcistan'a karşı iki kez sefer düzenledi. Bu seferler sonunda Atabekler Yurdunun başkenti Ahıska'yı ele geçirdi. Ahıska, Posof, Ardahan ve Çoruh boylarını ele geçirerek bu bölgeleri haraca bağladı. (Zeyrek, 2004:49; Paydaş, 2006b:181).

İKİNCİ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA’NIN İKTİSADİ DURUMU VE KÜLTÜR MEDENİYETİ

2.1 GÜNEY KAFKASYA’NIN EKONOMİK VE İKTİSADİ DURUMU

2.1.1. Ticaret

Kafkasya bölgesi coğrafi konumu itibariyle Asya ve Avrupa kıtaları arasında yer almış ve bu kıtalar arasında köprü vazifesi görmüştür. Coğrafi konumu itibariyle Avrupa’ya açılan önemli ticaret yolları ise Güney Kafkasya üzerinden geçmekte idi.

Bu ticaret yollarının kuzey yolu Tebriz’den ve Merend’den geçerek Aras Nehri sahillerine kadar gelirdi. Kuzey yolu da kendi içerisinde çeşitli kollara ayrılırdı. Bir kolu Sultaniyye, Zencan, Miyane, Tebriz, Erdebil, Bakü, Şamahı ve Derbend’e kadar uzanırdı. İkinci kolu ise Aras Nehri kıyısından Beylekan’a, Berde’ye, Gence’ye ve Tiflis’e yönelirdi. Diğer bir kolu ise Berde’den Derbend’e oradan da Kırım’a doğru giderdi. Ticaret yollarının batı yolu ise Tebriz’den başlayarak Merend’e, Hoy’a, Nahcivan’a, Debil’e, Trabzon’a, Karadeniz sahillerine kadar uzanırdı. Ticaret malları Trabzon’dan deniz yoluyla Avrupa’ya gönderilmekteydi. (Cahen, 2000:166; Memmedov, 2007:63). Ticaret yolları sadece ticaret mallarını değil, aynı zamanda kültürlerin, teknolojilerin, fikirlerin ve dinlerin taşıyıcısı da olmuştur.

Azerbaycan ve Gürcistan’ın güneyinden geçen ticaret yolları Hemedan ve Sultaniyye olmak üzere iki mıntıka halinde geçirdi. Hemedan’dan başlayan yol Zencan’a geldiğinde Tarom ve Miyane yolları olmak üzere iki kola ayrılmaktaydı. Miyane’den Zencan’a giden yolda kendi içerisinde üç kola ayrılıyordu. Kuzey yolu: Erdebil, Mugan, Beylekan, Bakü, Derbend. Kuzeybatı yolu: Urmiye Gölü’nün kuzeyinden geçerek Ermenistan’a, Karadeniz sahiline ve Küçük Asya’ya gitmekteydi. Batı yolu ise: Meraga, Urmiye Gölünün güneyi, Musul, Haleb, Karadeniz sahillerine kadar uzanırdı. (Memmedov, 2007:63).

Güney Kafkasya coğrafyası içerisinde yer alan şehirler önemli alışveriş merkezleriydi. Gence, Berde, Tebriz, Erdebil, Nahcivan, Bakü, Urmiye, Meraga, Beylekan, Hoy, Tiflis, Batum, Erzurum gibi şehirler tüm Yakın Doğu ve Orta Doğu'nun ticaret ekonomik hayatında, sosyal ekonomik ilişkilerinde önemli bir yer tutmakta idi. Şehirlerde çok sayıda tacir yaşamaktaydı. Gürcü Kraliçesi Tamara Mtsheta'yı Tiflis'e bağlamak için Trialeti üzerinden bir kestirme yolu inşa ettirmişti. Bu yollar üzerinde de kervansaraylar inşa ettirerek tacirlerin ve yolcuların güvenle konaklamalarına imkân sağladı. Konaklamanın yanında yeme, içme, dinlenme ve hayvanlarını da barındırma imkânı da bulunmaktaydı. Şehirlerde bulunan kervansaraylarda değişik ülkelerden gelen tacirlere rastlamak mümkündü. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:159; Elçibey, 2012:114; İsmailov, 2014:150-151).

Tiflis, Batum, Tebriz, Erdebil, Nahcivan, Gence, Bakü gibi şehirlerde büyük pazarlar bulunmaktaydı. Büyük şehirlerinde kendine has mahalle pazarları da mevcuttu. Berda'da haftanın birinci günü "*Kurkiyy*" adı verilen bir panayır kurulurdu. O yörede bulunan bütün ahali bu panayırlarda toplanırlardı. Kimileri bu panayıra Cumartesi panayırı, kimileri Kurkî panayırı, kimileri de Pazartesi panayırı demektedirler. (Memmedov, 2007:62; Mukaddesi, 2015:394).

Güney Kafkasya ülkeleri olan Azerbaycan ve Gürcistan, Çin, Hindistan, İran, Irak, Mısır, Ermenistan, Rusya ve Avrupa ülkeleri ile devamlı ticari alışverişlerde bulunmuşlardır. Çin'den çanak çömlek ve ipek eşyalar, Hindistan'dan baharat ve parfüm eşyaları, Küçük Asya ülkelerinden Yakut ve boyalar, Rus ve İskandinav ülkelerinden bal, mum ve kürk, Afrika ülkelerinden ise altın, fildişi ithal edilirdi. Bu mallara karşılık ise yün, ipek kumaş, halı, deri, altın yaldızlı simlerle örülmüş elbiselik bezler, gümüş, gümüş suyu, at, katır, petrol, tuz, seramik, şekerleme, gibi ürünler ihraç edilmekteydi. Özellikle Şamahı, Gence ve Berde ipekçilikte, Tebriz ve Şirvan halıcılıkta, Şemkir ise deri istihsalinde önemli yer tutmaktaydı. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:159; Memmedov, 2007:62; İsmailov, 2014:150-151).

2.1.2. Tarım

Güney Kafkasya halkının en önemli gelir kaynaklarından biride tarımdı. Bölgenin iklim açısından elverişli olması tarımın gelişmesine katkı sağlamıştır. Kür ve

Aras boyları, denize kıyısı bulunan bölgeler, yükseltisi düşük alanlarda tarım bir hayli gelişmişti. İklim açısından elverişli olmayan bölgelerde ise sulama kanalları vasıtasıyla boş kalan arazilerde tarım alanı haline getirilmiştir. Bu gibi etkenlerin yanında feodal devletlerin kurulması tarımın gelişmesine katkı sağlamıştır.

Sulama kanalları şebekesinin geliştirilmesi ile Tebriz ve civarında tarım arazisi bir hayli gelişti. Bu bölgeye Acıçay'dan getirilen kanallar aracılığıyla sulama alanları oluşturuldu. Mil ve Muğan gibi ovalarda sulama kanalları sayesinde tarıma açılmış oldu. Buralarda tahıl, pamuk ve safran gibi mahsuller önemli bir yer tutmaktaydı. Özellikle sulama kanalları için Aras ve Kür Nehirleri tercih edilmiştir. (İsmailov, 2014:166). XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başlarında Beylekan halkı akarsuyun olmamasından dolayı çok sıkıntılar yaşamakta idi. Sulama kanalları vasıtası ile Aras nehrinden alınan su kaynakları şehre getirildi ve tarımın gelişmesi sağlandı. Bu durum sonucunda Beylekan'da nar, üzüm, tahıl gibi tarım ürünleri yetiştirilmeye başlandı.

Gürcü Kralı Laşa Giorgi zamanında ülke ekonomisi gelişme göstermeye başlamış ve Kraliçe Tamara zamanında da inşa edilen kanallar aracılığıyla ülke tarımının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu tarım arazilerini işleyebilecek kalifiyeli elemanlara ihtiyaç duyulması neticesinde de köylü nüfusun artmasını sağlamıştır. Kraliçenin emriyle ülkede iki büyük kanal yapıldı. 119 km uzunluğundaki Alazani Kanalı 53 bin hektar gibi bir alanı sulayabilmekteydi. Diğer kanal ise 20 km uzunluğunda ki Samgori kanalıydı. (Berdzeneşvili ve Canaşa, 2000:158; İberieli, 2014:186). Aynı zamanda yapılan kanalların yanında belli dönemlerde yeni kentler de meydana gelmeye başladı.

Medeniyetimizin yüksek seviyesine katkıda bulunmuş olan kanallar vasıtası ile tarımda büyük gelişme oldu ve pirinç, tahıl, zeytin gibi mahsüllerde artış meydana geldi. Güney Kafkasya bölgesinin bütün çiftlik ürünleri buğday ve arpa olmuştur. Günlük ihtiyaçların büyük bir kısmı bu ürünlerden temin edilmekte idi. İnsanoğlunun yabani türlerden ıslah etmiş olduğu ilk kültür çeşidi olan buğdayın anayurdu ise Güney Kafkasya ve Küçük Asya (Anadolu)'dır. Özellikle Gürcistan'da 12 çeşit orijinal, yerli, 130 çeşit de melezleme tür korunmuştur. Bu kültür çeşidi buğday türlerinden olan "*Maha*" ve "*Zanduri*" ye dünyanın hiçbir yerinde rastlanmamaktadır. Bölgenin hemen hemen her şehrinde üretimi yapılabilmekteydi. Pirinç üretiminin artması ile ihraç edilen

ürünler arasında yer almıştır. Özellikle kuzeyde Huzistan'a ihraç edilmekteydi. Tebriz, Merağa, Erdebil, Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan araziler, özellikle Beylekan bölgesi çeltik ekilmiş alanlardı. Çeltik üretiminin çok fazla olması sonucunda Güney Kafkasya'nın bazı şehirlerinde atlara yem olarak da verilmiştir. Nahcivan, Azad, Beylekan, Merağa, Merend ve Kür nehrinin aşağı kesimleri ise pamuk üretim alanları idi. (Canbek, 1978:36; Berdzenışvili ve Canaşıa, 2000:54; Heyderov, 2007a:334-335; Heyderov, 2007b:49; İsmailov, 2014:46).

Güney Kafkasya bölgesinin bütün şehirlerini ihata eden bağcılık bölge halkı için önemli bir yer tutmakta idi. Bağlarda elma, armut, üzüm, şarap, şeftali, dut, badem, limon, zeytin, fındık, ceviz, kestane, incir, narenciye ve patates gibi meyve sebze yetiştirilirdi. Bu ürünler arasında bol miktarda ceviz, kestane ve incir dış ülkelere ihraç edilmekteydi. Ayrıca Gürcistan şarapçılık sanatının geliştirildiği önemli ülkelerden biri olmuştur. Ülkede 300 kadar üzüm çeşidi olup çoğu da şaraplık üzüm çeşidini oluşturmaktadır. Bir kısmı ile de sofralık, pekmezlik, hoşafılık, reçellik cins üzümler yetiştirilmektedir. Kaheti bölgesinde "*Rkatsiteli*" ve "*Saperavi*", Kartli'de "*Çinuri*", İmereti'de "*Tsolikauri*" ve "*Tsiska*", Samagrelo'da ise "*Zardagi*" gibi üzüm çeşidi yetiştirilmektedir. (Berdzenışvili ve Canaşıa, 2000:74; Heyderov, 2007b:49).

Tarımda ekonomik hayatın canlanmasına bağlı olarak feodal ilişkilerin gelişmesine neden olması ile birlikte büyük toprak sahiplerinin de güçlenmesine neden oldu. Özellikle derebeylerin büyük toprakları vardı. Bu derebeyleri toprakların tam sahipleri idi. Toprakları ise köylüler işlemekte ve köylüler yetiştirdikleri mahsulün bir kısmını toprak sahiplerine vermekteydiler. Bu durum ise köylülerin karın tokluğuna çalışmasına neden olmuş oluyordu. Bu da halkın derebeylere karşı olan isyanı tetikleyen unsurlardan biri olmuştur. Özellikle XII. yüzyılda Azerbaycan'ın bazı şehirlerinde birçok isyan hareketi meydana geldi. Bu isyan hareketlerinden en büyüğü Tebriz, Beylekan ve Şamahı'da ortaya çıktı. (İsmailov, 2014:169-170).

2.1.3. Dokumacılık ve Dericilik

İnsanlık tarihi kadar eski olan tekstil sanayisinin gelişmesi dokumacılık sanatının da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Pamuk ve ipek⁸ dokumacılık sanatında önemli yer tutmaktaydı. Dokumacılık sanatı için önemli hammaddelerinden olan pamuk ve ipek Ortaçağ döneminde dünya pazarlarında yüksek talebe malik olan nadir ürünler arasında yer almaktaydı. Hammaddenin bol ve ucuz olması şehirlerde ipek, pamuk, yün dokumacılığı gibi sanat alanlarının gelişmesi için uygun bir ortam hazırlamıştır. Tebriz, Gence, Nahcivan, Hoy, Beylekan ve Erdebil gibi şehirler dokumacılık alanında en önemli merkezler olmuştur. Şamahı, Berde, Gence, Tebriz, Beylekan ise ipekleri ile ün kazanmıştır. XI-XII. yüzyıllarda Berde şehri bütün Yakın Orta Doğu'da dokumacılığın hammaddesi olan ipek istihsalı açısından önemli bir Pazar olmuştur. Şehirde Pazar günleri *Kurkiyy* (*Kurkî*) adı verilen bir çarşı kurulurdu. Kurulan bu çarşıda İbrişim kumaşları ve yüksek kalitede elbiseler satılırdı. İran ve ona komşu olan bütün ülkeler ipek ihtiyacını Berde ham ipeğinden temin etmişlerdir. XII. yüzyılda ham ipek istihsalinin merkezi Arran'dan Şirvan'a geçmiştir. Çadırların hazırlanmasında pamuk ve ipektan yararlanılmış ve hammaddenin önemini daha da arttırmıştır. (Bakır, 2005:158; Heyderov, 2007d:57; Heyderov, 2007a:335,339).

Ortaçağ döneminde Tebriz farklı türlerden kumaşların imal edildiği ve yüksek bir fiyatla satıldığı önemli bir şehirdi. Attabî, Saklaton, Hatâî ve Atlas elbiseler üretilerek, çevre ülkelere ihraç edilen ürünler arasında yer almaktaydı. Bâbu'l-Ebvâb şehrinde ketenli elbiseler, Gence'de İbrişim ve Atlas kumaşlar, “*el-Gencî*” adı verilen özel giysiler, eğirilmiş ipektan yapılmış sarıklar, Demîre ve Debil'de dokuma ve yünlü kumaşların imal edildiği yerlerdir. (Bakır, 2005:157-158). Kumaşlar üzerinde bulunan motifler ise geometrik şekiller, kesik çizgiler, kuş, hayvan ve insan figürlerinden meydana gelmekteydi.

⁸ İpek sözcüğünün kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Arap dilinde “harir” olarak görülür. Strabon, Yunanlılar'ın ipeği Hindistanlılar'dan aldığını söyler ve Hindistan'da yaşayan kavimlerden birinin adını koyduklarını ifade etmektedir. Bazı araştırmacılara göre ise, Antik Yunan metinlerinde işlenmemiş ipek anlamına gelen “sericum” sözcüğünü benimsemişlerdir. Bazı bilimadamları da İbranice'deki “pemeshek” sözcüğüne dayanarak Dımaşk ipeği ve Dımaşk'ta dokunmuş ipek anlamına geldiği görüşünü benimsemişlerdir. Başka bir grup araştırmacılar ise Arap dilinde yer alan “Dımask” kelimesinin bozulmuş halinden geldiğini ifade etmektedirler. Türkçe'ye ise Kıpçak lehçesinde geçen “yipek” kelimesinden gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde ise ipek kumaş anlamına gelen “lak kumaş” deyimini ise Doğu Türkçesi'nde yer alan “aghi” kelimesinden gelmiştir. Bakır, 2005:57-58.

Göçebe toplumlar günlük ihtiyaçlarını besledikleri hayvanlardan sağladıkları gibi sıcaktan ve soğuktan korunabilmek amacıyla elbiselerini pamuk ve ipekten temin etmelerinin yanında hayvan derilerinden de faydalanmışlardır. Sanatkârlık üzerine deri mamül üretimi bölgede önemli yer tutmaktaydı. Tebriz ve Merağa deri mamül üretimi üzerine bütün Yakın ve Ortadoğu için önemli merkezlerden olmuştur. Özellikle Tebriz’de deri ürünlerinin satıldığı büyük pazarlar mevcuttu. Dericilik sanatının gelişmesi ile birlikte terzilik mesleğinin ortaya çıkmasını da sağlamış oldu. Göçebe toplumlar barınak olarak kullandıkları çadırların yapımında yine hayvan derilerinden faydalanmışlardır. (Heyderov, 2007d:59).

Elbise yapımında kullanılan bir diğer malzeme ise keten idi. Her çeşit toprakta yetişebilen keten nemli ve sıcak bölgelerde bir ay kadar suda kalabilirken, Derbend Gürgan gibi soğuk bölgelerde ise elli gün su içinde kalabilmekteydi. Su içerisinde çıkarılan ketenler iyice kurumaları için açık havada bırakılırdı. Kuruma işleminden sonra meşe sopası ile döverek keteni kabuğundan ayırılırdı ve iyi lifler elde edilirdi. Ayrılan lifler ise tarama ve fırçalama işlemi yapıldıktan sonra iplik haline getirilirdi. Küllü su ile ağartılan iplikler dokuma işleminden sonra kumaşlar çayıra serilir ve güneş altında iyice ağartılırdı. (Heyderov, 2007d:59; Bakır, 2005:199).

Yün ve kumaşların boyanmasında “şap” kullanılmaktaydı. Şaptaşı (alunit) olarak bilinen ve saf durumda olan ve elde edilmiş ilk kimyasal bileşiklerden biri olan şap sadece bazı bölgelerde bulunmaktaydı. Çıkarıldıkları yerler ise Anadolu, Azerbaycan, Mısır, Hemedan, Sistan, Yemen, Sicilya Adası, İspanya ve Sudan’da yer alan Şad Gölü’nün çevresi idi. Bu madenin iki çeşidi bulunmaktadır. Biri beyaz Yemen Şapı, diğeri ise beyaz ve beyaz ile sarı karışımından oluşmuş Arap şapıdır. Şap çok etkili bir maden olduğu için boya elbiseler üzerinden kolay kolay çıkmazdı. (Bakır, 2002:173; Bakır, 2005:344).

2.1.4. Hayvancılık

Güney Kafkasya’nın dağlık alanları hayvancılık için uygun olması bölgede hayvancılığın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Kür ve Aras ırmağı arasında geniş otlak alanların yer alması hayvancılığın gelişmesini sağlamıştır. Halkın temel besin kaynaklarını gidermesi açısından önemli olan hayvan yetiştiriciliği bölge halkı için

önemli bir ekonomik etkinlikti. Bu bölgede sığır, manda, koyun, at ve çok fazla olmasa da deve besiciliği de yapılmıştır. Özellikle at ticari hayatın temelini oluşturmuştur. At, budunlar için seyahat etme imkânı sağlamanın yanında toplumların gıda ihtiyacını da karşılamaktaydı. Kaynaklarda atların boylarının kısa olduğu ve Kafkasya atları ile develerinin Arap atları ve develeriyle rekabet edemedikleri kaydedilmektedir. Yine kaynaklarda Güney Kafkasya Türkmenleri hakkında ilginç bilgilerde yer almaktadır. Türkmenler ilkbaharda Somhet ve Ararat dağlarına çekildikleri ve bütün bir yazı burada geçirdikten sonra kışında Tiflis ile Berde arasındaki bol sulu ovalara gitmekteydiler. (Canbek, 1978:34; Agacanov, 2006:245; Sığrı-Ercil, 2007:25; İsmailov, 2014:161).

Hayvanlar, insanların günlük ihtiyaçlarını karşıladığı için hayvan kesiminde de büyük bir artış meydana geldi. Bu durum ise bazı hayvanların neslinin tükenmesi ile karşı karşıya kalınmasına neden oldu. Bölge devletleri bu olumsuz durumun önüne geçebilmek amacıyla hayvancılıkla uğraşan çiftçilere ve kasaplara kesim yasağı getirdi. (Bakır, 2000:153).

At ve deve halkın günlük ihtiyaçlarını karşılamış olmasına rağmen tüccarların da ticaret hayatını kolaylaştıran vasıtalarından biri olmuştur. Ticarete katkı sağladığı gibi çeşitli ülkeler ile sağlanan ticari alışveriş sonucunda sosyal, askeri, kültürel gibi alanlarda değişimlerin yaşanmasına katkı sağlamış oldu.

Selçuklu Türklerinin bölgeye geldiği dönemlerde bölge halkı şehirlerde ve köylerde yerleşik bir hayat sürmekteydi. Şehir ve köy halkının üstünlük sağlaması sonucunda göçebe Selçuklu Türklerini sosyal yönden etkilemişler ve yerleşik hayat tarzını benimsetmişlerdir. (Heyderov, 2007a:336).

2.1.5. Halıcılık

İnsanlık tarihi kadar eski olan halıcılık, toplumların rahat ve sıcak bir ortam meydana getirme düşüncesi sonucunda meydana gelmiştir. Bilinen en eski halı ise Altay Dağları'nda Pazırık mevkiinde yapılan araştırmalar sonucu İskit mezarlarından çıkan Pazırık Halısı olarak bilinen bir gerçektir.

Halıcılığın hammaddesi olarak ilk zamanlarda hayvan posları kullanılmaktaydı ve zamanla yerini yün, ipek, keçi kılı ve deve tüyü almıştır. Bu hammaddelerin kaynağı

ise koyun, keçi, deve ve ipek böceği gibi hayvanlardan temin edilmiştir. Ortaçağ döneminin en lüks eşyası ise evin vazgeçilmez eşyası olarak benimsenen güzel halılara sahip olmaktı. Halılar üzerinde yer alan motifler çeşitlilik göstermekteydi. Çiçek, ağaç, hayvan, av sahneleri, fil dövüşleri ve doğal konulardan esinlenerek işlenmiştir. Bu gibi konuların işlenmesi toplumların doğayla iç içe yaşadıklarını göstermesi açısından önemli idi. Aynı zamanda halılar üzerinde ünlü kişilerin adları ve bilgileri de yer almaktaydı. (Bakır, 2005:273-278).

Ortaçağ döneminde Azerbaycan'da Tebriz, Nahçıvan, Hoy, Merend (Marand), Gürcistan'da ise Tebriz şehirleri önemli halıcılık merkezleri olup, Tebriz ve Tiflis halıları çok ünlü idi. Azerbaycan halılarına ise “İrminiyye halıları” denilmekteydi. Halıların zemini ise Merend köyünden gelen kırmızı renkli olup *Karmaz* adlı bir boya ile boyanmakta idi. Aynı zamanda en çokta Azerbaycan halıları rağbet görmekteydi. (Bakır, 2005:278-279; Heyderov, 2007a:340).

2.1.6. Metal Sanayi

Güney Kafkasya coğrafyasının altın, bakır, demir, gümüş, kurşun gibi yeraltı kaynakları bakımından zengin olması hem coğrafyanın önemini arttırmış hemde metal sanayinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu maddelerin çıkarılması, işlenmesi gibi sebeplerden dolayıda nalbantlık, kuyumculuk, demircilik, bakırcılık gibi alanlarda birçok iş kolunun açılmasını sağlamıştır.

Demir imalinin yüksek seviyeye ulaşması ile günlük hayatta kullanılan eşyalar (aynalar, sandıklar, koku ve gülsuyu kapları), mutfak eşyaları (ibrikler, siniler, taslar, kaplar, bakraçlar), savaş aletleri, tarım aletleri gibi eşyalar yapılmıştır. Silahların yapımında daha dayanıklı olduğu için özellikle demir madeni kullanılmıştır. Silah endüstrisinde Kafkasya ve Türkistan ileri seviyede olduğundan İslam ülkeleri bu bölgelerden savaş aletleri ithal ederdi. Güney Kafkasya bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda bunu doğrulamaktadır. Yapılan kazılar sonucunda bu döneme ait demir kotanlar, oraklar, testereleler, kilit, inşaat çivileri, halkalar, anahtarlar, kılıçlar, zırhlar,

hançerler, nallar, miğfer gibi malzemeler çıkarılmıştır. (Bakır, 2005:377; Heyderov, 2007a:341).⁹

2.1.7. Balıkçılık

Güney Kafkasya ülkelerinin zengin akarsu ağlarına sahip olması ve Hazar Denizi ve Karadeniz sahilleri kıyısında önemli balıkçılık merkezlerinin yer alması nedeniyle halkın balıkçılık ile uğraşmasına imkân tanımıştır. Aras ve Kura Nehirleri boyunca balık avlanmaktaydı. Balıkçılık dış ülkelere ihraç edilebilecek kadar gelişme göstermişti. Kura Nehri'nden *şamayı*, *zereken* (*ez-zerâkin*) ve *işube* (*el- 'uşûbe*) adında balıklar avlanılmaktaydı ve Ortaçağ yazarlarından biri şamayı balığının sadece Kura Nehri'nde olduğunu söylemektedir. Yine Azerbaycan önemli merkezlerinden olan Berdaa'da *şormâhi* adında bir balık türü çıkarılmaktaydı ve bu balık tuzlandıktan sonra ise çevre ülkelere ihraç edilirdi. (Bakır, 2000:156; İsmailov, 2014:162).

2.1.8. El Sanatları

XII. yy'da bölgede küçük el sanatları gelişme gösterdi. El sanatlarının gelişmesi ülkenin değişik bölgelerinde yaşayan insanlarla yabancılar arasında yakınlaşmalar meydana geldi ve insanlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin gelişmesine etki eden unsurlardan biri olmuş oldu.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda ağaç işleme sanatı olan marangozluk gelişme sağladı ve marangozluk sanatı önemli bir yer tutmaya başladı. Özellikle binaların, camilerin, hanların kapı ve pencere çerçevelerinin hazırlanması vazifesini marangozlar üstlenmişlerdi. Marangozlar ülkenin kültürel yapısını, dönemin sanatını, inançlarını bu ahşaplar üzerine yansıtarak işlemişlerdir. Erdebil ve Nahcivan bölgenin önemli ağaç işleme merkezleri olmuştur. El işçiliğinin gelişmesi ile birlikte yol ve köprü sorununun ortaya çıkmasına neden oldu. Ticari hayatın gelişmesi açısından bu gibi sorunların ortadan kaldırılması gereği duyulmuş ve birçok köprünün inşa edilmesini sağlamıştır. Gürcü Kralı Davit Ağmaşenebeli inşa ettirmiş olduğu Baslatı Köprüsü günümüze kadar

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülhalik Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi.

hâlâ ayakta kalmış yapılardan birini teşkil etmiştir. (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:15-159; Heyderov, 2007d:59).

El sanatlarının gelişme gösterdiği bir alan da cam işleme sanatı olmuştur. Günlük hayatta kullanılabilecek camdan yapılmış kap kacaklar, estetik süs eşyaları yapılmasına büyük ihtiyaç duyulmuştu. Bu gereksinim karşısında fazla olan ürünler pazarlarda satılarak hem halkın ekonomik kazancını oluşturmuştur hem de çevre ülkelere ihraç edilmesiyle ülke ekonomisinin gelir kaynakları arasında yer almıştır. Tebriz ve Xiyav cam imalatı açısından önemli merkezlerdendi. (Heyderov, 2007d:59).

Toprak mamullerinin kollarından biri olan seramik el sanatlarının geliştiği alanlardan biri olmuştur. Bölgede gerçekleşen fetihler sonucunda yeni tarz ve yeni şekiller meydana geldi ve yerli ustalar ve sanatkârlarda bu sanatı daha da geliştirdiler. Meydana gelen gelişmeler, değişimler sonucunda İslam dünyasında çömlekçilik en önemli sanat dallarından biri oldu. Ne zaman keşfedildiği hakkında kesin bilgiler olmamasına rağmen insanların önemli uğraş alanlarından biri olması bakımından değerlidir. XI. yüzyılın başlarında İran'ın kuzey ve kuzeybatı dağlık kısımlarında, Hazar Denizi sahil kıyılarında ve Azerbaycan'da önemli çömlek merkezleri kurulmuştu. Çömleklerde kullanılan renkler ise beyaz, siyah ve kahverengi ile sınırlı kalmıştı. (Bakır, 2001:159,171). Üzerlerine işlenen motiflere bakıldığında ise hayvan resimleri (kuş, deve, koyun, kartal, akbaba), insan resimleri, süslemeler, geometrik şekiller ve bitkisel şekil motifleri görülür.

Selçuklular keşif hareketlerini tamamlayarak coğrafya üzerinde yapmış oldukları fetih hareketleri sonucunda aileleriyle ve hayvanlarıyla birlikte Güney Kafkasya coğrafyasına yerleşmeye başladılar. Gelen bu aileler toprak üzerinde reformlar yaparak eski uygulamaları ortadan kaldırdı ve yeni yöntemler ile tarımın gelişmesine katkıda bulundular. Meyve bahçeleri, üzüm bağları ve hububat ile uğraşmaya başladılar. (Eğilmez, 2001:43). Bölgeye önemli katkıları olan diğer devlet ise Azerbaycan Atabeyliği (İldenizliler) olmuştur. Özellikle Azerbaycan'ın iktisadi, içtimai, siyasi ve medeni hayatında önemli rol üstlenmişler ve ticaretin geliştirilmesi ile ülke ekonomisine büyük katkıları olmuştur. (Bezer, 2000b:84).

Güney Kafkasya, Asya ve Avrupa gibi önemli kıtalar arasında yer alması coğrafi önemini arttırmıştır. Bu önemi açısından da birçok devletin egemenlik kurma

mücadelesine neden olmuştur. Yapılan mücadeleler sonunda devletlerarası kültürel, siyasi gibi alanlarda etkileşim meydana geldi. Bu mücadelelerin olumlu etkilerinin olmasının yanında olumsuz etkilerinin yaşanmasına neden olmuştur.

Moğol istilası İç Asya, Türkistan, Harezm, Horasan, Afganistan, İran, Irak gibi bölgelerde meydana geldikten sonra Güney Kafkasya ülkeleri olan Gürcistan ve Azerbaycan'da bu istila hareketlerinden nasibini almışlardır. Moğolların Güney Kafkasya'ya yapmış oldukları istilalar sonucu ile ülke ekonomisi tamamen çökme noktasına geldi. Toprakların büyük kısmının işlenmez bir hal alması ile köylü halkın durumlarının kötüleşmesine neden olmuştur. Bu durum sonucunda köylerini terketmek zorunda kaldılar ve farklı bölgelere göç ettiler. Ayrıca tarımda sulama ihtiyacını gidermek amacıyla yapılmış sulama kanallarının yıkılması ile ekincilik mahsullerinin azalmasına neden oldu. Yaşanan bu hadiseler üzerine ülke içerisinde isyan hareketleri meydana geldi. Birçok yerli feodalleri toprak üzerindeki egemenliklerini kaybederek hükümdarların, şehzadelerin, hatunların ve devlet memurlarının eline geçti. Toplum üzerinde de değişiklikler yaşanmış özellikle Gürcistan'da soylu Aznaurlar¹⁰ sınıfsal konumlarını yitirmişler ve “*tavadi (baş adam)*” adı ile yeni bir sınıf ortaya çıktı. Tarımda olduğu gibi ticaret ve hayvancılık üzerinde de ciddi zararlar oldu. Hayvancılık ile uğraşan Moğollar en iyi ve en verimli topraklar olan Kür-Aras ovalarını ele geçirerek kendilerine otlak yaptılar. (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:192; Heyderov, 2007c: Memmedov, S., 2007:70; Oder, 2007:47; İsmailov, 2014:177).

Moğolların yapmış olduğu bu istila hareketleri sadece ziraat faaliyetlerini, hayvancılık gibi alanlarla sınırlı kalmayıp ikliminde olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Amerika'da Carnegie Enstitüsü'nün Küresel İklim Bölümü tarafından yapılan bir araştırmaya göre; Moğolların yapmış olduğu bu katliamlar sonucunda iklim üzerinde de olumsuz etkilerinin olduğu görülmektedir. Bu istilalar sonucunda ölen insanların çok sayıda olması küresel iklim değişikliğine neden olmuştur. İstilalar nedeniyle topraklar

¹⁰ Kraldan sonra en yüksek sınıf “Aznaur”dı. Varlıklı aileler olarak adlandırılan bu zümre zamanla “Aznaur” adı verilmeye başladı. Eski anlamı ile “Hür” demektir. Aznaur ailelerinin çocuklarına ise “Zepuri” adı verilmekteydi. Hakim sınıfı oluşturan Aznaurlar genellikle soylular arasından çıkar ve üç grupta toplanırdı. En büyükleri “Didebuli Aznaurlar”, “Kaleliler (Kaleye sahip olanlar)” ve sade Aznaurlardı. Aznaurluğu miras yoluyla elde edenlere “Mirasçı Aznaurlar”, krallar tarafından hizmet karşılığı verilenlere “Kral Aznaurları”, hepsinden büyük rütbeli olanlara ise “Büyük Aznaurlar” denilmiştir.

sürülemedi ve ormanlaşma oranı artmış, bunun etkisi ile havadaki karbonun temizlenmesi ile soğuma düzeyi artmıştır. (Alican, 2016:18).

Moğol istilasından sonra yeni bir istila hareketleri yaşandı. Bu kez Güney Kafkasya coğrafyasında Timur'un istilaları başladı. Timur'un yapmış olduğu istilalar ile bölge yüzyıl boyunca kendini toparlayamamış, tarımsal üretim azalmış, tarım ürünlerinde azalma olmuş ve yozlaşma meydana geldi. Bu istila hareketleri Gürcü diline de yansımış ve birçok yer adı olarak kullanılmıştır. Napuzari (Temel Yeri), Nasahlari (Ev Yeri), Nasoplari (Köy Yeri), Nakalakari (Kent Yeri), Natsihari (Kale Yeri). (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:202).

2.2. GÜNEY KAFKASYA'NIN KÜLTÜR VE MEDENİYETİ

Gürcistan ve Azerbaycan buldukları konumu itibariyle birçok devletle siyasi münasebetlerde bulunmuşlar ve bu münasebetler sonucu ülke kültür ve medeniyet alanlarında gelişme göstermiştir. Doğu-Batı dünyaları arasında yer almaları neticesinde Doğu-Batı kültür sentezleri görülmüştür. İslam öncesinde bölge genel olarak Mazdeizm, Zerdüştlük ve Maniheizm gibi dinlerin etkisinde kalmıştır. Bölgede İslam etkisinin yayılması ile birlikte tarih, coğrafya, felsefe gibi ilim alanları da gelişmeye başladı ve Arap ve İran kültürü bölgede derin izler bırakacaktır. Arapça'ya çevrilen tercüme eserler vasıtasıyla bölgede Yunan felsefesi ve filozofları tanınmaya başladı. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:202; Oder, 2007:45).

İslam sonrası dönemde XI. ve XII. yüzyıllarda Selçuklu ve İlhanlı devletinin destek ve katkıları ile bölge kültür ve medeniyet bakımından tarihinin en parlak dönemlerini yaşamıştır. Selçuklu ve İlhanlı Devleti'nin katkılarının yanında Azerbaycan'da, Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) ve Şirvanşahlar bilim ve sanat adamlarını himayesi altına almaları ile kültür ve medeniyetin gelişmesini sağlamışlardır. Bu dönemlerde ünlü alimler, şairler, edebiyatçılar, filozoflar yetişmiştir. Yine bu dönemde tıp, astronomi, resim ve müzik gibi alanlarda gelişme göstermiştir. XIII. yüzyılın başlarında Moğolların yapmış olduğu istilalara rağmen bölgede kültür ve ilim de gelişme göstermeye devam etmiştir. Bunun sebebi ise kültür bakımından geride olan Moğolların bu bölgedeki yerli kültürü benimsemiş olması idi. (Togan, 1997:111; Oder, 2007:45; İsmailov, 2014:170,180). Yine Ortaçağ dönemlerinde dünyanın her yerinde

bulunmuş ve kültür merkezleri halini almış olan yerli ve yabancı manastırlar Gürcü kültürünün oluşmasında büyük katkısı olmuştur. Özellikle Yunanistan'ın Halkidiki Yarımadası'nda bulunan ve İoane Mtatsmideli tarafından kurulan Atoni Manastırı'ndan yetişmiş bilimadamları öncülük ediyordu. Bu manastırda ilk zamanlarda yöneticiler kendilerinden sonra gelecek kişiyi seçebilirken daha sonra bu sistemin değişmesi ile birlikte yöneticiler demokratik bir şekilde seçimle iş başına gelmeye başladı. Manastır görevlileri seçimlerinde üç aday gösterirdi ve bu adaylara arasından en güvenilir kişi seçilmekteydi. Böylece manastır yönetiminde yetenekli kişiler görev almış oluyorlardı. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:137; İberieli, 2014:171).

2.2.1 Bilimsel Yazma Eserler

Gürcü kültürünün gelişmesinde Atoni Manastırı'ndan yetişmiş bilimadamlarının çok büyük katkısı olmuştur. Yine bu manastırdan yetişmiş olan Ekvtime Mtatsmideli, Yunan klasik yazarlarının 100'den fazla eserini Yunancadan Gürcüceye çevirmiştir. Gürcistan'a gelmesi ile birlikte devlet ve kilise yönetiminde önemli reformlar yapmıştır. Yazmış olduğu, "*Mtchire Rculis Kanoni (Gerçek İnançın Yöntemi*" adlı eseri ile din, yurttaşlık ve ceza hukuku gibi konularda önemli bilgilere yer vermiştir. Atoni Manastırı dışında Suriye'de yer alan Şavi Mta (Karadağ) manastırında bilimsel faaliyetler üzerinde önemli çalışmalar yapmıştır. Burada yetişmiş olan ünlü filolog Efrem Mtsire 70'den fazla yabancı yapıtı Gürcüceye çevirdi. Çevirmiş olduğu eserler genellikle tarih ve felsefe üzerine idi. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:137-138; İberieli, 2014:171).

XI. yüzyılda Gürcistan'da tarih yazmacılığında gelişme gösteren alanlardan biri olmuştur. Bu dönemde birçok tarih yapıtı kaleme alındı. Bunlardan en önemlisi ise Giorgi Mtatsmideli tarafından kaleme alınan "*Atani Manastırının kuruluşu ve çalışmaları*" hakkındaki eseridir. Bundan başka Giorgi Hutses Monazoni tarafından kaleme alınan Gürcü Tarihi "*Matiane Kartlisa*" yapıtı önemlidir. Azerbaycan'da da birçok tarih yazma eserlerinde ülkenin siyasi, içtimai ve iktisadi tarihi hakkında birçok bilgiye ulaşabilmekteyiz. Özellikle XIV. yüzyılda Tarihi Azerbaycan, Tarihi Arran, Tarih el-Merağa gibi önemli eserler yazıldı. Yine Kaşanlı Ebülkasıra'nın iştiraki ile Tebriz'de bulunan tarihçiler "*Cami et-tevarih (Salnameler Mecmuası)*" adlı çok cildli tarih eseri meydana getirdiler. Kaşanlı Ebülkasıra "*Zeyli Cami et-tevarih*", "*Zübdet et-*

tevarih” ve *Tarihi Ulcaytu*” eserlerini yazmıştır. Bu dönemin diğer önemli yazma eserleri ise Tebrizli Ahmed bin Muhammed tarafından kaleme alınmış *“Tarih el-nevadir*” ve *“Şahinşahname*” eserleridir. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:138: Onallahi, 2007:117).

Gazan ve Ulcaytu Hanlar zamanında ilim akademisi kurularak birçok önemli yapıt meydana getirildi. Moğol emiri Polat Cinsang’ın ve vezir Raşid al-Din’in idaresinde, Türk ve Moğol tarihi kaleme alındı, Oğuz ve Uygurlar’ın tarihi gelenekleri toplanmıştır. Çinli, Arap, Yahudi, Frenk ve Kışmirli zevatın iştiraki ile bir cihan tarihi vücuda getirilmiştir. Frenk alimleri ile felsefi meselelere ait, tıbbi ait ve Çince’den tercüme edilmiş eserler Moğol dilinde yazılarak Ulcaytu Han’a sunulmuştur. Bu eserler Arapça ve Farsça olarak tercüme edilmiş ve bölgenin her tarafına dağıtılmıştır. Gazan Han zamanında özellikle dünyevi ilimlere, Ulcaytu Han zamanında ise dini ve felsefi eserlere de önem verilmiştir. (Togan, 1997:111).

Matematik alanında da önemli alimlerin yetişmesi ile birçok değerli eserler meydana getirmişlerdir. Tanınmış matematikçi Übeyd Tebrizi *“Risalet ül-esab (Hesap Kitabı)”* adlı eserini ilim sahasına kazandırmıştır. Felsefe alanında da birçok değerli eserlerde yazılmıştır. Şeyh Mahmud Şebüsteri’nin yazmış olduğu *“Gülşeni-raz ve Saadetname* eserleri önemli idi. (Onallahi, 2007:116).

2.2.2. Astronomi

İlmin gelişmesi üzerine astronomi alanında çalışmalar yapmak amacıyla rasathaneler kuruldu. Kurulan rasathanelerden en önemlisi ise Merağa’da inşa edilen Merağa Rasathanesi idi. Nasurreddin Tusi’nin, İlhanlı Hükümdarı Hülâgû nezdindeki saygınlığı giderek arttı ve müsbet ilimlerdeki faaliyetlerini yürütmek amacıyla maddi destek bulunmasına vesile oldu. Hülâgû’yu ikna etmesi ile birlikte İslam coğrafyasında yapılan en büyük rasathanenin kurulması için ondan kaynak sağladı. Yakın ve Ortadoğu’nun en meşhur rasathanesi 1259 yılında Azerbaycan alimi Hoca Nasurreddin Muhammed Tusi (1201-1274) önderliğinde Merağa yakınlarında kuruldu. Bu rasathanede gezegenlerin ve yıldızların öğrenilmesi hasıl oldu. Nasurreddin Tusi astronomi ve felsefe ilmine ait birçok eser meydana getirmiştir. Merağa rasathanesi büyük ilim ocağı arasında idi. Birçok alanda faaliyet göstermiş olan bu rasathanede

Yakın ve Ortadoğu ülkelerinin yanında Çin'den gelen araştırmacılar aracılığıyla da ilmi araştırmalar yaptılar. Nasureddin Tusi önderliğinde birçok öğrenci yetiştirildi ve Arap ve Fars dillerinde tercüme edilmiş birçok kıymetli eser vücuda getirildi. Merağa rasathanesi yalnızca Güney Kafkasya bölgesi ile sınırlı kalmamış birçok ülkede ilmin gelişmesine katkıda bulunmuştur. (Memmedov, S., 2007:85; Onallahi, 2007:115; Şirinov, 2012:437; İsmailov, 2014:180)

Astronomi alanı ile çalışma yapan bir diğer isim ise Ferideddin Şirvani'dir. 30 yıl astronomi ile ilgilenmiş ve birkaç yıldız cetveli tertib etmiştir. Gezegenlerin hareket dairesi ve yer değiştirme yolları çizilmiştir. (Memmedov ve Memmedova, 2007:391).

2.2.3. Eğitim

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçuklular, İslam tarihinde ilk defa sistemli ve iyi derecede medreseler kurarak ilim ve kültür alanında gelişme kaydettiler. Sultan Melikşah döneminde İslam ülkelerinin her yerinde olduğu gibi Güney Kafkasya bölgesinde de medreseler inşa edildi.

XII. yüzyıllarda ilmin gelişmesinin yanında eğitimde gelişme gösterdi ve ülke şehirlerinde dini okullar faaliyet göstermeye başladı. Azerbaycan'da ilk olarak eğitim mekteplerde başlamaktaydı. Orta eğitim düzeyi ise medreselerde verilmekteydi. Mektepler medrese için bir hazırlık aşamasıydı. Öğrenciler 15 yaşına kadar mekteplerde eğitim gördükten sonra medreselere kabul edilerek eğitime burada devam etmekteydiler. Mekteplerde özel bir eğitim programı olmayıp Kur'an-ı Kerim'i öğrenen herkes mektebi bitirmiş kabul edilmekteydi. Medreselerde dini eğitim ön planda olmasına rağmen edebiyat, tarih, felsefe, coğrafya, matematik, mantık gibi derslerde verilmekteydi. XIII-XV. yüzyıllarda Tebriz'de Kazaniyye, Felekiyye, Gazi Şeyh Ali, Maksudiyye, Müzefferiyye, Nasriyye medreseleri en önemlileri idi. En büyük eğitim müesseselerini ise Darülfünun'lar oluşturmaktaydı. Darülfünun'da felsefe, tarih, mantık, tıp ve ilahiyat gibi şubeler bulunmaktaydı. Tıp eğitimini veren her müderrisin 12 tane öğrencisi olurdu ve burada ki eğitim süresi 5 yıl idi. 5 yıllık bir eğitimden sonra tahsilini tamamlayan öğrenciler bir yıl boyunca hastanelerde stajlık yaparlardı. Bir yıl boyunca almış olduğu stajlık istisasın ardından icazetname verilirdi. XIV. yüzyılın başlarında Tebriz'de büyük hastane kompleksi inşa edildi. Bu kompleks içerisinde okul, tedavi

ofisi ve ilmi daireler mevcuttu. Ayrıca bu kompleksin içerisinde büyük ve zengin bir kütüphanesi vardı. Burası üniversite tarzı bir kurum olup 6-7 bin civarında öğrenci eğitim görmekte idi. (Onallahi, 2007:113-114; İsmailov, 2014:181).

Gürcistan'da kültür ve medeniyetin gelişmesine yardımcı olan manastırlar bilimsel faaliyetlerin yanında eğitim alanında faaliyet göstermesi üzerine önemli bilim adamlarının yetişmesini sağladı. 1060 yılında Ekvtime Mtatsmideli devlet ve kilise yönetiminde gerçekleştirmiş olduğu reformların etkisi ile yetenekli devlet idarecileri yetiştirildi. Manastırda edebi ve dini hizmetler yapılmaktaydı. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:137).

2.2.4. Edebiyat

Güney Kafkasya'da İslam medeniyetinin yayılması sonucunda fikir özgürlüğü meydana gelmiş ve ilmi çalışmalar üzerinde bir hareketlilik meydana geldi. Kilisenin yapmış olduğu dogmatik ve zorlama yoluyla meydana getirmeye çalıştığı fikirlere bölgedeki aydınlar karşı çıkarak özgün eserler meydana getirdiler.

IX-XII. yüzyıllarda gelişen alanlardan biride edebiyat olmuştur. İslam medeniyetinin etkisi ile bu dönemde kullanılan dil ise Farsça idi. Azeri Türkçesini ise halk şairleri kullanmıştır. İsmail Bin Yassar ile saray şairi Tebrizli Katran bu edebiyatın ilk temsilcileri arasında yer alır. Azerbaycan edebiyatında Ömer Gencevi, Yusuf bin Tahir, Feleki Şirvani, Emir İzzeddin Şirvani, Mücerreddin Beylekani, Kivami Gencevi, Mehseti Gencevi, Ebu Üla Gencevi, Hakani Gencevi önemli yer tutmaktaydı. Özellikle Nizami (1141-1209) ile birlikte Azerbaycan edebiyatının en büyük üstatlarından biri olmuştur ve Azerbaycan edebiyatını zirveye taşıyan isim olmuştur. Türk edebiyatının en önemli abidelerinden ve Türk dilinin en güzel eserlerinden biri olan Kitabı Dede Korkut halk arasında yayılmaya başladı. Mehmet Fuat Köprülü, Dede Korkut eserinin önemini ise *“Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar”* sözüyle dile getirmektedir. (Azeri, 1973:10-11; Memmedov, S., 2007:62-63; Ergin, 2013:5; İsmailov, 2014:171).

Gürcistan'da Hristiyanlık dinini kabul etmesinden sonra ilk zamanlarda dinsel edebiyatın etkisi görülmekte idi. Ermişlerin hayatları, ilahiler ve kutsal kitap yorumları

gibi konular işlenmekteydi. Hristiyanlık dininin yerleşmesi ile kutsal kitapları anadile çevirmek gereği duyuldu. İncil, V. yüzyıl Ermenicesinden Gürcü diline çevrildi. Bundan sonra *Resullerin İşleri* kitabı ile *Mezmurlar* da Gürcü diline aktarıldı. Bunlardan başka Nyssa'lı Gregorios, Nazianzos'lu Gregorios, İoannes Khrysostomos, Büyük Basileios gibi Yunan kilise adamlarının kitapları Gürcü diline çevrildi. Eski metinlerde yer alan Gürcistan'ın Azize Nino tarafından Hristiyanlaştırılmasını anlatan eser ve V. yüzyılda yaşamış olan Vahtang Gorgaslani'nin efsanelerini yansıtan eserlerde yer almaktaydı. (Gürcü, 1973:453).

Bölgede İslamiyetin yayılmasının ardından Gürcü edebiyatı da yavaş yavaş kendine özgü yapıtlar meydana getirmeye başladı. IX-X. yüzyıllar arasında Basili Zarzmeli'ye ait "*Serapion Zarzmeli'nin yaşamı*", Giorgi Merçule'ye ait "*Grigol Handzdeli'nin yaşamı*" gibi biyografik eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler Gürcistan'ın yaşamı, üretimi, toplumsal düzeni ve kültürel durumu hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Bu dönemin en önemli edip ve yazarları ise Mihail Modrekili, İoane Minçhi, İoane Mtbevari ve İoane Zasime'dir. Yine bu dönemde orijinal yazma eserlerde çeviri yoluyla Gürcistan edebiyatına girmesi ile birlikte kültürel alanların gelişmesine olanak tanıdı. Ayrıca saray şairlerine ve kronikçilere önem verildi. İoane Şavteli, Kral Davit'e "*Mesihin Kölesi*" adında bir kaside yazdı, Sargis Tmogveli ise Fahrettin Cürcani'nin Vis ve Ramin'in aşkını anlatan "*Part*" aşk hikayesini Farsça'dan Gürcüce'ye çevirdi. Çahruhadze'nin "*Hotboni*" eseri Gürcü kültür yaşamına büyük katkısı olmuştur. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:128,160; Coğ, 2007:42).

XIV. yüzyılda İlhanlılar ve Celayirliler döneminde Güney Kafkasya bölgesine Horasan'dan yeni bir Oğuz Türk grubunun göç dalgası meydana geldi. Yaşanan bu göç dalgası sonunda Türkçe edebiyat dili halini almaya başladı. Bu dönemde Kadı Burhaneddin Azeri Türkçesinin bütün özelliklerini yaşatmayı başarabilmiştir. Arapça ve Farsça şiirleri dışında, Türkçe tuyuğlar, rubaîler, divanları bulunmaktadır. XIV. yüzyılın ortalarında bölgede meydana gelen Hurufilik tarikatı Azeri edebiyatının gelişmesine de büyük katkı sağladı. (Azeri, 1973:10-11).

2.2.5. Tıp

Tıp ilmi her toplumda görülmesine rağmen her bölgede kavramsal olarak farklılıklar göstermiştir. İlk dönemlerde tıp alanında kullanılan ilaçlar ise hayvan kökenli maddeler ve bitkilerin yanında kimyasal maddeler ve mineraller de bulunmaktaydı. Kimyasal ve minerel ilaçlar arasında ise kükürt, arsenik, küherçile, antimon, demir oksit, bakır tozu, cıva, şap¹¹ ve bitüm gibi maddeler bulunmaktaydı. İlaç hazırlama tekniklerine bakacak olursak ateşe gömerek pişirme, kaynatma, kaynatarak köpük elde etme, gölgede kurutma, sıcak külde pişirme, hafif ateşte ısıtma, yanmayı önlemek amacıyla sürekli karıştırma ve maddeyi yakarak kül elde etme idi. (Bakır, 2000:261-264).

XIII-XV. yüzyıllara gelindiğinde bölgede tıp ilmi büyük gelişme gösterdi ve bu alan üzerine birçok eser yazılmaya başlandı. Ünlü filozof ve eczacı Mahmud bin Yusuf 1260 yılında “*Tıp İlmi*” adlı eserini yazmıştır. Yine bunun yanısıra “*İnayetül fi Tıbb (Tıp İlmine Yardım)*” ve “*Kitab el-xefi fil-medavi (Yardım İlmi Hakkında Kitap)*” eserleride bulunmaktadır. Diğer ünlü tıpçılar ise Erdebil hekimlerinden olan Sadi Erdebili ve Şirvanlı Şükrullah’tır. Şirvanlı Şükrullah tıp alanındaki eğitimini Kahire’de tamamlayarak İstanbul’a gelmiş ve Osmanlı sarayında görev yapmıştır. (Onallahi, 2007:116).

2.2.6. Müzik-Şiir

Güney Kafkasya toplumu eski dönemlerden beri müzik ve şiire sahiptir. Toplumun kültür yapısını yansıtması nedeniyle müzik ve şiir büyük bir önem arz etmekteydi. Halk deyişlerinin canlılık kazanması ile birlikte folklorik malzemelerin derlenip toparlanması ile kâğıtlara dökme gereği hissedildi. Gürcistan’da Mihail Modrekili, İoane Minçi, İoane Mbevari ve İoane Zasime gibi yazarlar şiirlerini beş dizeli, oniki heceli, ritimsiz, mistik tarzında kaleme almışlardır. Bu şiirlerin bir kısmında bestelenerek günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Ayrıca çok sesli müziğin gelişmesi neticesinde kompozisyon sanatı güncel konular arasına girdi. Kilise ilahileri

¹¹ Şap, yün ve kumaş boyamasında da kullanılmasına rağmen ilaç yapımında kullanılan hammaddeler arasında da yer almaktaydı.

ve notaları kaleme alındı ve günümüze kadar da gelmiştir. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:129,161).

Azerbaycan müziği ise XIV. yüzyılda büyük gelişme gösterdi ve Celayirliler döneminde saraya yakın bir şekilde rol oynadı. Bu dönemin en önemli sanatçılarından biri ise Abdülkadir Marağayi (1353-1435)'dir. Yaşadığı dönem ise Celayirli hükümdarları Sultan Hüseyin, Sultan Ahmed, Emir Teymur'un oğlu Miranşah'ın hakimiyetleri dönemleri idi. Yapmış olduğu çalışmaları sonucunda Şah Sultan Hüseyin, Abdülkadir'e 100 bin dinar para yardımında bulunmuştur. Abdülkadir Marağayi, Semerkand'dan Tebriz'e getirilerek saray müzikçileri olan Habib Udini, Kutbeddin Naini ve Abdülmümin Kuyende ile birlikte müzik faaliyetlerini devam ettirdi. Ayrıca bestelemiş olduğu bir şarkının sözleri de Azerbaycan dilinde yazıldı. (Salamzade, 2007:141-142). Karakoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarları döneminde de Azerbaycan'da daha da gelişme göstererek önemini korudu. Bu dönemlerde Tebriz'in müzik hayatı Avrupa seyyahlarının da dikkatini çeken önemli unsurlardan biri olmuştur.

2.2.7. Dil

Gürcü dilinin edebi dil olması VIII. ve X. yüzyıllarda önemi artmaya başladı. VIII. yüzyıllarda Gürcü dili Tao Klarceti, Kaheti, Abhazeti beyliklerinde devlet ve edebiyat dili olarak kullanılmıştır. Devlet ilişkileri, toplum ve kilise arasındaki ilişkilerin bu dille yapılması neticesinde Gürcü dili daha yaygın bir hal almıştır. Gürcü dilinin yaygınlaşması ile birlikte X. yüzyılda Gürcü yazarlarından İoane Zasime yazmış olduğu medhiyesinde Gürcü dilinin dünya dilleri arasında önemli bir yere sahip olduğunu dile getirmiştir. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:128).

Azerbaycan'da da esas iletişim dili Türk dili idi. Bölgenin asıl yerlileri sayılan Türk menşeli Albanlar ülkenin etnik ve dil zeminini oluşturmuştur. Etnik yapısına uygun olarak dil de Alban dili olarak adlandırıldı. Güney Azerbaycan'da geniş bir alana yayılma imkânı bulmuş olan Azeri dili hakkında Arap kaynakları önemli bilgiler vermiştir. III-V. yüzyıllarda Azerbaycan Türk dilinin gelişme süreci başlamış ve bu süreç VII-VIII. yüzyıllarda ise Azerbaycan Türk dilinin olgunlaşma evresini oluşturmuştur. Bu olgunlaşma ile beraber Türk diline hakim olan Azerbaycan Türk halkı görülmeye başlandı. Azerbaycan'da İslam dininin kabul edilmesi ile birlikte

Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da İslam-Türk birliğinin belirleyici unsuru oldu. Bunun sonucunda da Türk dilini konuşan bir halk meydana gelmiş ve Azerbaycan Türk dili bütün Azerbaycan'da yayılmıştır. Artık halk özlerini “*Türk, Türk halkı*”, dillerini ise “*Türk dili*” olarak adlandırmışlardır. (Memmedov, S., 2007:43,64).

2.2.8. Din

İlk insan Hz. Adem'in yeryüzüne indirildiği günden beri dinde var olmuştur. İnsanlık tarihi gibi din tarihi de o kadar eskidir. İlk insanla birlikte doğup günümüze kadar süregelen ve insan var olduğu süre içerisinde de ebediyete kadar devam edecektir. Nerede bir insan topluluğu varsa orada bir din ve inanç da olmuştur. İnsan gruplarının yerleştiği bölgelere, yaşayışlarına göre dini anlayışlarında da farklılık görülmüştür. Bu ise çeşitli dinlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Farklı dinlerin görülmesinde ki diğer etken ise insanların, devletlerin birbirleri ile olan siyasi, sosyal, kültürel ve askeri ilişkiler içerisinde olması idi.

Güney Kafkasya bölgesi eski devirlerden beri birçok medeniyete ev sahipliği yapması farklı kültürler, medeniyetler ile yapılan siyasi, ticari, askeri ilişkiler kurulması sonucunda çeşitli dinlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bölgede değişik dinlerin yaşanmasında misyonerler ve mültecilerin de etkisi olmuştur. Gelmiş oldukları coğrafyanın dinini, kültürünü yerli halka anlatarak bu yeni dini benimsetmeye çalışmışlardır. Bölgede Putperestlik, Musevilik, Hristiyanlık, İslamiyet, Monofizitizm, Mazdeizm, Zerdüştlük ve Maniheizm gibi dinlerin etkisi görülmüştür.

Putperestlik, Nücûmperestlik, Musevilik gibi dinler özellikle Gürcistan topraklarında yayılma alanı bulmuştur. Gürcülerin ilk dini Nücûmperestlik (Yıldızlara tapma) olmuştur. Eski İranlılar ile girilen siyasi ilişkiler neticesinde ateşperestlik yayılmaya başladı ve yöneticiler, büyücüler ve sihirbazlar dağ tepelerine giderek buralarda dini görevlerini yerine getirmişlerdir. Daha sonra Monteizm ve Naturizm dinlerinin gelenek ve inançlar putperestliğe döndü. (Özkan, 1968:101-102).

Putperestlik özellikle dağlık kesimlerde yayılma alanı buldu. Buralarda yapmış oldukları yapıların etrafında dini törenler yapmışlardır. Bu yapıların kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Bütün putlara putperest rahipler hizmet etmiş ve halk gibi

kendileri de kurban, kokulu çiçekler, bal, süt gibi ürünler adamaktaydılar. Toplanan adakları rahipler bir kısmını kendilerine ayırıyorlar, bir kısmını da fakir halka, esirlere ve hastalara dağıtmaktaydılar. Önceleri putlara insanlarda adanmasına rağmen M.Ö. 200 yılında Kral Revi tarafından bu gelenek ortadan kaldırılmıştır. (Özkan, 1968:103).

Dinlerin yayılmasında mültecilerin de büyük etkisi oldu ve bölgede Musevilik dinin görülmesi de bölgeye gelen mülteciler vasıtasıyla yaygınlık kazanmıştır. M.Ö. VI. yüzyılın başlarında Filistin'den kaçıp gelen savaş esirleri Gürcistan'a gelmiş ve burada bu dinin yayılmasını sağlamışlardır. Buraya gelen Museviler Gürcüce konuşmakta ve Gürcü kültürüne hizmet etmekte idiler. Gori, Kutaisi ve Tiflis gibi şehirlerde sinagogların yapılması ile ibadetlerini devam ettirdiler. Güney Kafkasya'da yaşanan bir diğer dinde Hristiyanlık dini olmuştur. Bu dinin ilk izleri II-III. yüzyıllarda Gürcistan'da görüldü. Hristiyanlık Andria, Svimon Kananeli, Mathate'nin vermiş olduğu vaizler sonucunda yayılmaya başladı. Andria, Trabzon'a yerleşerek Acara ve Kartli'de yaymaya başladı. Hristiyanlık Kartli'de yayılması ile birlikte Tao Klarjeti, Çoruh, İspir, Megrelistan bölgelerinde yayıldı. (Özkan, 1968:104-105). Bu bölgelerde Hristiyan dininin yayılması sonucunda halk ibadetlerini ifa edebilmek amacıyla kiliseler inşa edilmeye başlandı.

Bölgeye gelen Andria, Svimon Kananeli, Mathate gibi misyonerler aracılığıyla Hristiyan dini yayılmasına rağmen devlet dini olarak Azize Nino tarafından gerçekleştirilmiştir. Azize Nino Kudüs'te büyümüş ve kadınlar akademisinde eğitimini tamamlayarak Urbnisi şehrine geldi. Azize Nino 324 yılında ilk önce Kraliçeyi ardından da Kral Mirian (265-342)'ı Hristiyanlaştırdı. Daha sonra Kral Mirian, Büyük Konstantin'den İberyaya Hristiyan dininin yayılması için yardımcı istedi. Bu istek üzerine Büyük Konstantin, Yunan piskoposu İoane, iki keşiş ve üç yardımcı gönderdi. Kral Mirian'ın emri ile Azize Nino 325 yılında halkı Mtsketa köprüsü etrafında Mtkvare'de toplayarak halka Hristiyan dini hakkında bilgi verdi ve burada gerçekleşen toplantıdan sonra Hristiyanlık devletin resmi dini oldu. Kral'ın bu dini kabul etmesindeki neden de geleneksel Gürcü inancının temsilcileri ile yaşadığı çatışmayı sona erdirmek, Gürcistan'ı Pers saldırılarından korumak, ülke bağımsızlığının ve kendi iktidarı ve istikbalinin tek garantisi olarak bu dini kabul etme düşüncesinde olması idi. Özellikle bu dönemde Pers saldırıları artmış ve bu saldırılara karşı koymanın yolu da Bizans ile ittifak yapmaktı. Hristiyan dini aracılığıyla Bizans'ın siyasi ve askeri

desteğini elde etmiş olacaktı. Devletin resmi dini olması ile beraber ülkenin hemen hemen her yerinde kiliseler inşa edilmeye devam etti. V-VII. yüzyıllarda Tiflis'te bir kilise, Samstervisi kiliseleri ve Stkharos Tavikil, Şiomğvimi, Lavra, Manglisi, Ateni, Kumurdo manastırları yapıldı. (Özkan, 1968:106-107; Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:76; Tellioglu, 2007:3079; Gül, 2009:77).

Hristiyanlık dini devletin resmi dini olmasına rağmen toplum içinde herkesin benimsediği bir durum olmamıştı ve toplum kendi içerisinde farklı düşüncelere sahipti. Varlıklı aileler kesimini oluşturan Aznaurlar bu dini benimsemekte ki düşüncesi ellerinde bulunan malları kaybetmek istememeleri idi. Yoksul aileler ise bütün ümidini ahirete bırakma düşüncesinde idi. Kral Mirian bu dini halka benimsetmekte zorluk çekmesi ile halka karşı zorbalık yaparak bu dini benimsetmeye çalışacaktır. Fakat halkın bu zorbalık karşısında güçsüz kalması ile halk arasında da Hristiyanlık dini yayılmaya başladı.

Güney Kafkasya bölgesinin İslamiyet ile tanışmaları ilk kez VII. yüzyılda Halife Hz. Ömer döneminde buraya yapılan fetihler aracılığıyla gerçekleşti. Bu dönemde İslam orduları Filistin, Suriye ve İran'ı ele geçirmeleri ile birlikte bu kez fetih hareketleri Güney Kafkasya coğrafyası üzerine oldu. 640'lı yıllarda İslam ordusu Azerbaycan'dan Derbend Geçidine kadar olan bölgeleri ele geçirdi. Buradan hareketle fetihlere devam eden Surâka b. Amr komutasındaki İslam ordusu 643 yılında Babülbvab Kralı Şehr Berâz ile barış yaptılar ve Habib b. Mesleme fetih hareketlerine devam ederek bazı şehirler ele geçirildi. Böylece İslam hakimiyeti yayılma imkânı buldu. Habib b. Mesleme, Hz. Osman döneminde İrminiye bölgesinin fethi ile görevlendirildi. İleri harekâta devam ederek Dûvin şehri ve buradan hareketle Gürcistan'ın merkezi Tiflis ele geçirildi (645-646). Bu bölgede İslamiyet'in yayılması için Habib b. Mesleme, Abdurrahman b. Cez'i Tiflis'e gönderdi. Yapılan çabalar sonunda çok sayıda Gürcü halkı Müslüman oldu. Yapılan fetihler sonucunda Muğan'da, Hazar sahilinde, Kür ve Aras boylarında İslamiyet yayıldı. İslam dinini kabul etmeyenler ise "cizye" vergisi ödeyerek kendi dinlerini yaşamaya devam ettiler. Ayrıca Hz. Osman zamanında da Erdebil merkez olmak üzere çeşitli bölgelere asker yerleştirilerek İslamiyet'in yayılması için büyük çaba harcandı. Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays el-Kindi Erdebil'de cami yaptırdı. (Özkan, 1968:114; Çoğ, 2007:41, Memmedov, S., 2007:45).

İslam fetihleri Abbasiler ve Emeviler döneminde de devam etti ve Emeviler döneminde Gürcistan tamamen fethedilerek el-Cezire valiliğine bağlı olarak yönetildi. Ayrıca Azerbaycan ise coğrafya fetihleri için üs merkezi haline getirildi. Hişam b. Abdülmelik döneminde Azerbaycan, İrminiyye, Şirvan ve Gürcistan'ı içerisine alan bölge ayrı bir valilik ile yönetilmeye başladı. Abbasiler ise Şirvan ve İrminiyye'yi eyalet haline getirip Tiflis'te ayrı bir İslam emirliği kurdular. Kurulan bu İslam emirliği ise Arapların desteği sayesinde önemli bir İslam merkezi haline geldi. Burada yapılan İslam hakimiyeti bölgenin ilim ve kültür alanını da etkileyerek gelişmesini sağladı. (Çoğ, 2007:41-42).

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ve İslamiyeti kabul etmeleri ile birlikte İslam aleminin koruyucu hamisi Selçuklular oldu. Kurulduğu dönemde İslam dünyasında Sünni-Şii mezhep çatışması yaşanmakta idi. Selçuklular Sünni mezhebini kabul ederek devlet politikası haline getirdiler. Şii Büveyhilerin faaliyetlerine son vererek Sünni İslam prensiplerine uygun olarak İslam birliğini sağlamaya çalıştılar.

İslam dünyası içerisine giren Selçuklular, gaza ve cihad anlayışı ile İslamiyeti yaymak ve yeni yurtlar bulmak amacı ile Güney Kafkasya toprakları üzerine askeri faaliyetlerde bulundular. Aynı zamanda bu dönemde coğrafyanın siyasi belirsizlik içerisinde olması İslam dininin yayılmasını kolaylaştıran ana etkenlerden biri oldu. Tuğrul Bey'in saltanatı döneminde fetih hareketleri daha çok Azerbaycan üzerine olsa da Sultan Aplanslan ve Melikşah dönemlerinde Gürcistan sınırları içerisinde fetih hareketleri devam etmiş ve İslamiyet Bizans egemenliği altında ki Gürcü topraklarında yayılma imkânı buldu. Ele geçirilen Ahılkelek ve Kars arasında yer alan Lori halkı İslam dinini kabul etti. Yapılan fetihlerden sonra bölge halkı arasında Müslümanlara karşı olan düşmanlıkları da azalmaya başladı. (Çoğ, 2007:43-44).

İslamiyetin yayılması askeri seferlerin yanında yapılan evlilik akdi ve kültürel ilişkiler aracılığı ile de gerçekleşmiştir. Gürcü Kraliçesi Rosudan kızını Gıyaseddin Keyhüsrev'e verdi ve yapılan bu evlilik sonucunda Gürcü prensesi için sarayda bir kilise inşa edildi. Yine aynı şekilde Gürcü ileri gelenlerinden biri kızını Müniddin Pervane ile evlendirdi. Yaşanan bu evlilik bağları sonucunda halk ve bazı feodal beyleri arasında İslamiyet yayılmaya başladı. (Çoğ, 2007:44).

Güney Kafkasya’da İslamiyetin yayılması ve kültürel gelişmelerin canlanmasını sağlayan diğer devletler ise Harezmsahlr, Timurlular ve Osmanlı Devleti oldu. Yapmış oldukları askeri seferler sonucunda bölgede egemenliklerini kurdular ve burada kültürel, sosyal ve dini gelişmeleri sağlayan camiler, medreseler inşa ettiler. Yetişen önemli alimler aracılığıyla İslam dini anlatıldı ve öğretildi. Bu sayede İslamiyet coğrafyanın her bölgesinde yayılma imkânı buldu.

2.3. GÜNEY KAFKASYA’DA YETİŞMİŞ ALİM, EDİP VE ŞAİRLER

İslam fetihleri ile başlayıp Selçuklu, İlhanlı akınları ile devam eden süreçte ele geçirilen bölgelerde ilmi faaliyetlerin yürütülmesi için mescidler, medreseler, mahalle mektepleri kuruldu. Kurulan bu eğitim ocaklarında dini ilimlerin yanında edebiyat, tarih, mantık, felsefe gibi ilimlerde okutulmakta idi. Burada ki eğitim-öğretim masrafları devlet ileri gelenleri ve zengin kişilerin kurmuş olduğu vakıflar vasıtası ile karşılanmakta idi. İslam medeniyetinin getirmiş olduğu özgür düşünce ortamı vesilesiyle buralarda büyük alimler yetişmiş ve kendilerine özgü eserler meydana getirmişlerdir.

Tarihi kaynaklarda kaydedilen büyük alimler ise şunlardır: “Mekki İbn Ahmed el-Berdeî, Said İbn Alurî el-Ezdî, Abdülaziz İbn el-Hasan el-Berdeî, Abdu’l Hasen Yakub İbn Musa el-Erdebili, Said İbn Amuru’l Berdeî, Ebu Bekr Hüseyin İbn Ali Yezdanî, Ahmed İbn Süleyman Tebrizî, Mir Hüseyin Şirvânî, Fakih Ebu’l Vefa Muhammed Merendî, Bahmenyâr İbn Merzban, Fazıl Feride’ d-Din Şirvânî, Berde-i Muhammed İbn Abdullah, Felekî Şirvânî, Mahsetî Gencevî”dir. (Bedirhan, 2014:283-284).

2.3.1. İmameddin Nesimi

Şair 1369/70 yılında Şamahî’da dünyaya gelmiştir. XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başlarında önemli bir rol oynamış büyük şairlerdendir. İyi bir eğitim alarak Fars ve Arap dillerini öğrenmiştir. Aynı zamanda matematik, mantık gibi ilim dallarında da eğitim almıştır. Eserlerini Azerbaycan Türkçesi ile yazmış ve büyük divan oluşturmuştur. Azerbaycan Türkçesini ve edebiyatını yeni bir üslup ile zenginleştirmeyi

başarmıştır. Nesimi ilk şiirlerini “*Hüseyni*” mahlası ile yazmıştır. Yazmaya başladığı dönemlerde Hurufilik tarikatı yayılmaya başlamış ve tarikatın lideri olan Fazlullah Neimi 1394 yılında Şirvan’a gelerek Nesimi ile görüşmüştür. Nesimi ateistliği kabul etmemesine rağmen bazı dini hükümleri eleştirmiş, halkı cehalete götüren din adamlarını da ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Nesimi Azerbaycan edebiyatına önemli yenilikler getirmiş ve milli şiirin gelişmesinde de önemli katkıları olmuştur. Hurufilerin lideri Neimi’nin öldürülmesinden sonra tarikatın başına İmameddin Nesimi geçti. Tarikat sürekli takip edilmekteydi ve Nesimi’de yapılan takip sonucunda 1417 yılında idam edilmiştir. (Ferzelibeyli, 2007:122; İsmailov, 2014:199).

2.3.2. Efdaladdin İbrahim Bâdil b. Ali Şirvani (Hâkâni) (1126-1199)

Efdaladdin Hâkâni Şamahı’da dünyaya geldi ve ilk eğitimlerini amcası Kâfiyüddin Ömer b. Osman tarafından almıştır. Yetenekli biri olmasından dolayı Ebu’l Ūlâ Gencevî’nin dikkatini çekmesi üzerine Şirvanşahlar Sarayına davet edilerek kendisine “*Hâkâni*” lakabı verilmiştir. Gençlik yıllarını ise bu sarayda geçirecektir. Arap, Fars ve Gürcü dillerini iyi derecede bilmekteydi. Bunun yanında felsefe, mantık, matematik, İslam fihri eğitimlerini de almış idi. (Bedirhan, 2014:288; İsmailov, 2014:171).

Şair Hâkâni ünvanını kazanmasına rağmen saray kesimi tarafından sıkıntı içerisine girmiş ve ailesinin geçimini sağlayabilmek amacıyla yeni çevreler aradı. İlk olarak Halhal ve Azerbaycan hükümdarı Abdurrahman b. Togayürek’in oğlu Rükneddin Muhammed için kaside yazdıysa da umduğunu elde edemedi. Selçuklu Sultanı Sencer ile ilişki kurmak amacıyla Rey’e gitti. Fakat Sultan Sencer’in Oğuzlar tarafından esir alındığı haberini alması üzerine Şirvan’a geri döndü. Geri dönüşünde Hâkân-ı Ekber Minüçihir’e iki kaside yazdıysa da yine kabul görmedi. Bu durum onun 1156 yılında Yakın Şarka seyahate çıkmasına neden olmuştur. Yapmış olduğu seyahati sırasında *Medain Harabeleri*, *Tuhfetü’l İrakeyn* adlı eserlerini yazmıştır. Yazmış olduğu eserlerde dönemin siyasi olayları hakkında bilgilere rastlanıldığı gibi saraya karşı olan nefreti de hissedilmektedir. Hâkâni yapmış olduğu seyahatini tamamlayarak 1160 yılında saraya geri döndü. Sarayda umduğunu bulamadığı gibi 1170 yılında saraydan kaçtı. Fakat bir süre sonra Şirvanşah’ın adamları tarafından yakalanması ile Şirvan Kalesi’nde

hapsedildi ve bu hapis hayatı içerisinde “*Hapsiyye*” adlı şiirlerini yazdı. Şiirlerini Farsça olarak yazmış ve yazmış olduğu eserlerinde Azerbaycan Türkleri’nden övgüyle bahsetmektedir. (Yazıcı, 1997:168; Bedirhan, 2014:289-290; İsmailov, 2014:171).

Hâkâni yaşlılık döneminde Şamahı’dan ayrılarak 1173 yılında Tebriz’ göç etti ve ölümüne kadar ki olan hayatını burada devam ettirdi.

2.3.3. Nizami Gencevi (1141-1209)

XII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının büyük isimlerinden olan Gencevi, Gence şehrinde dünyaya geldi. Asıl adı Cemaleddin Ebu Muhammed İlyas b. Zâki b. Muayyad Nizami’dir. Gence’de iyi bir eğitim alarak astronomi, felsefe, coğrafya, tıp ve matematik gibi alanları okumuş. Ayrıca Farsça, Arapça, Pehlevi, Süryanice, İbranice, Ermenice ve Gürcüce gibi dilleri de öğrenmiştir. Gencevi, Fars dili ve Azeri edebiyatına geniş hayal zevki katmış ve Azeri edebiyatına milletlerarası nitelik kazandırmıştır. (Azeri, 1973:10-11; Kanar, 1997:183; Bedirhan, 2014:292).

Şair, hayatı boyunca saray hayatından uzak kalarak halk içerisinde yer almıştır. Yaşadığı dönemde ilim ve kültürel alanda yaşanan gelişmeler Nizami Gencevi’nin de şairlik alanında ki önemini arttıran ana etken olmuştur. Şair, Azerbaycan ve Kafkasya sınırları içerisinde kalmayarak Doğu medeniyeti üzerinde de etkileri oldu ve uzun zaman boyunca da Doğu edebiyatının önderliğini yaptı. Yazmış olduğu ünlü “*Leyla ve Mecnun*” adlı eseri ile birçok şairi etkileyerek birden fazla “*Leyla ve Mecnun*” adlı eserin yazılmasına katkıda bulunmuştur. Bundan başka “*Sırlar Hazinesi*”, “*Hüsrev ve Şirin*”, “*Yedi Gazel*”, “*İskendername*” gibi eserlerinin sahibi olmuştur. Günümüze kadar gelebilen tek eseri ise “*Hamse*” adlı eseridir. Yazmış olduğu eserlerde ise zulüm edenleri kötülemiş, mazlumları haksızlık karşısında mücadeleye teşvik etmiş, iktidar mensuplarını ise bazen itiraz bazen de nasihat yolu ile uyarılarda bulunmuş, adil davranmalarını söylemiştir. (Bedirhan, 2014:292-295; İsmailov, 2014:171).

Irak Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul, Azerbaycan Atabeyi Nasretüddin Cihan Pehlivan b. İldeniz, Kızılarslan, Nasretüddin Ebu Bekir b. Muhammed, Merağâ hakimi Alâeddin Körpearslan, Erzincan Mengüçüklü hakimi Melik Fahreddin Behramşah ve Musul Atabeyi İzzeddin Mes’ud b. Arslanşah gibi devlet adamlarına şiirler yazdı.

Ayrıca kaside, gazel, terkihibend, terciibend, rubâî, ve kıtalardan oluşan 20 bin beyitlik bir divanı olmasına rağmen günümüze kadar ulaşmamıştır. (Kanar, 2007:183-185).

2.3.4. Cihanşah Hakiki (1397-1467)

XV. yüzyılda Azerbaycan'ın içtimai ve medeni hayatında önemli rol oynayan Cihanşah Hakiki, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un dördüncü oğludur. Ne zaman ve nerede doğduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. 1405-1406 yılında Mardin'de dünyaya geldiği hakkında bilgiler yer alsa da Eliyar Seferli ve Halil Yusufli ise 1397 yılında Hoy'da dünyaya geldiğini söylemektedir. (Konukçu, 1993:536; Ferzelibeyli, 2007:123; Macit, www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com).

Cihanşah Hakiki, şiire, musikiye, folklorla büyük önem vermiş ve devrin en önemli şahsiyetleri ile yakın ilişkiler içerisinde yer almıştır. Hakiki mahlası ile Türkçe ve Farsça şiirlerde yazmıştır. Söz dağarcığı fazla geniş olmadığı için yer yer tekrarlanan mısralar görülmektedir. Bilinen tek eseri ise Divan'ıdır. (Ferzelibeyli, 2007:123; Macit, www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com).

1438-1467 yılları arasında Karakoyunlu Devleti'ne hükümdarlık yaptığı dönemde kültür ve sanat hayatını geliştirmek amacı ile Muzafferiye Medresesi gibi kurumların açılmasına önem vermiştir. Alimleri himayesi altına almış ve edebiyat ile meşgul olmaya devam etmiştir. 1467 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile girmiş olduğu mücadele sırasında hayatını kaybetti. (Konukçu, 1993:536; Macit, www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com).

2.3.5. Şemseddin Hacı Muhammed Essar Tebrizi

Essar Tebriz'nin ne zaman doğduğu hakkında birkaç kaynak dışında pek fazla bilgi yoktur. Mevcut olan kaynaklara göre 1325 yılında Tebriz'de dünyaya geldiği yazılıdır. Essar Tebrizi önemli alimlerden biri olmasına rağmen asıl ününü matematik ve astronomi gibi alanlarda yaptığı araştırmalar ile duyurmuştur. Aruz vezni ve kafiye ile eserler yazmıştır. Azerbaycan edebiyatına “*Mehr ve Müşteri*” adlı eseri ile dahil olmuştur. Yazmış olduğu bu eser ile Nizami geleneklerinin XIV. yüzyılda da devam ettiğini, halk destanlarının yazılı edebiyata olan etkisini göstermektedir. Şiirleri Yakın

Şark edebiyat sahasında yayılmış ve bir sonraki edebiyat anlayışında büyük etkisi olmuştur. (Ferzelibeyli, 2007:119).

2.3.6. Fazlullah Neimi Tebrizi (1330-1396)

Tebriz’de iyi derecede eğitim alarak Arap ve Fars dillerini Yakın Doğu edebiyatını, Doğu ve Yunan felsefesini, din tarihi hakkındaki eserleri öğrenmiştir. Azerbaycan’da yayılmaya başlamış olan Hurufilik tarikatına katılmış ve 1385-1386 yıllarında ise bu tarikat hakkındaki fikirlerini tebliğ etmeye başlamıştır. Neimi öğretisini “*Cavidanname*” adlı eserinde açıklama getirmiştir. Bu eseri ise yakın arkadaşı olan Şeyh Ebulhasan nazım haline getirmiştir. Neimi’nin yazmış olduğu eserlerin bir kısmı ise Petersburg’da, terciibend ve rubailerden oluşan elyazması ise İstanbul’dadır. (Ferzelibeyli, 2007:120-121).

2.3.7. Zülfikar Şirvani

1190 ya da 1192 tarihinde Şamahı’da dünyaya geldi ve eğitimini burada tamamlayarak mantık, astronomi ve felsefenin esaslarını öğrenmiştir. Şair 6 dilde şiirler yazmıştır. Şiirlerinde Aristoteles, Platon ve Sokrates gibi Yunan düşünürlerinin isimlerini zikreder. Nesir türünde eserlerde yazmıştır. Kaside, gazel ve rubailerden oluşan büyük divanı Petersburg’da Devlet Kütlevi Kütüphanesinin elyazmaları bölümünde koruma altına alınmıştır. 14. Yüzyılın başlarında vefat etmiş ve Sorhab mezarlığına defn edilmiştir. (Ferzelibeyli, 2007:118).

2.3.8. Hatib Tebrîzî (1030-1108)

Asıl adı Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî olup Arap dili ve alimlerindedir. 1030 yılında Tebriz’de doğdu. İlk eğitimini tamamlamasının ardından Bağdat, Şam, Mısır ve Tebriz’in yakın şehirlerinde öğrenimini devam ettirmiştir. Ömrünün sonuna kadar yaklaşık 40 yıl ilmi faaliyetlerde bulundu. 1064 yılında Dimaşk’ta Hatîb el-Bağdâdî’den dersler aldı. Dönemin önemli ilim merkezlerini dolaşarak Ahmed b. Ali İbn Berhân el-Bağdâdî, Ali b. Muhassî et-Tenûhî, Hilâl b. Muhassî es-Sâbî, Ebû’t-Tayyîb et-Taberi, Ebu Bekir el-Allâf gibi

alimlerden faydalanma imkânı elde etti. Bağdat'ta bulunan Nizamiye Medresesinde hocalık yaptı ve burada edebiyat ve dil dersleri verdi. Aynı zamanda birçok öğrencinin de yetişmesine vesile oldu. (Memmedov ve Memmedova, 2007:393-394; Özel, 2011:223).

2.3.9. Katrân-ı Tebrîzî (1010-1080)

XI. yüzyıl saray şairlerinin en ünlülerinden olan Katrân-ı Tebrîzî, 1010 yılında Tebriz civarındaki Şâdîbâd köyünde doğdu. Tebriz'de Vehsudan'ın sarayına geldi ve sarayın sevilen isimlerinden oldu. Aynı zamanda Gence ve Nahcivan sarayları ile olan alakasını da devam ettirmiştir. Yaşadığı dönemdeki yaşanan siyasi olayları anlatan kasideler yazmıştır. Yazmış olduğu eserlere bakıldığında iyi bir eğitim aldığı görülmektedir. Tebrîzî kendisinden sonra gelen şairleri de etkilemiştir. (Karaismailoğlu, 2002:59; Bedirhan, 2014:286-287).

2.3.10. Şeyh Mahmud Şebüsterid (1287-1320)

XIII-XIV. yüzyıllarda görülen sufi şiirinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Medrese eğitimi alarak Arab ve Fars dillerini, orta asır dini-mistik felsefesini öğrenmiştir. Yakın Şark ülkelerine seyahat etmiş ve bin beyitlik “*Gülşeni-raz*” adlı eserini takdim etmiştir. Bu eser sufiliğin felsefi ve teorik meselelerine değinilerek, soru cevap şeklinde yazılmıştır. Aynı zamanda eser 1836 yılında Viyana'da Almanca çevirisi yapılarak yayına hazırlanmıştır. (Ferzelibeyli, 2007:120).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA’NIN ÖNEMLİ ŞEHİRLERİ VE MİMARİ YAPILARI

3.1. GÜNEY KAFKASYA’NIN ÖNEMLİ ŞEHİRLERİ

Güney Kafkasya bölgesine Selçuklu Türklerinin yerleşmesi ile başlayıp sonraki süreçte de devam eden göç hareketleri bölgede egemenlik kuran devletlerin yapmış oldukları imar faaliyetleri sonucunda birçok yeni kentler kuruldu ya da eski kentler onarılarak Türk boylarının egemenliği altına girdi. Yeni kurulan kentler ise kurulmuş oldukları coğrafi konumları, ticaret yolları üzerinden geçmesi, yapmış oldukları tarımsal faaliyetleri sonucunda kentlerin ekonomik düzeylerini ve gelişmesini sağlayan ana etkenler olmuştur.

Ortaçağ dönemlerinde şehirlerde sosyal hayat halkın ekonomik durumuna göre bölünüyordu. Bu dönemde şehirler genel olarak dar sokaklardan oluşmaktaydı. Zengin ve soylu kesimin sarayları ve evleri şehrin merkezinde olup “*Şehristan*” olarak adlandırılmaktaydı. Bunların evleri yüksek ve muhteşem binalardan oluşurdu. Alt tabakada olan halkın evleri ise tek katlı idi. Şehirlerin bir kısmında mescitler, medreseler, manastırlar ve dini mabetler yer almaktaydı. Diğer kısmında ise çarşı, kervansaray, hamamlar yer alırdı. Şehrin ücra köşelerinde ise zanaat erbabının mahallesi bulunmaktaydı. Zanaatçıların olduğu mahallede demirciler; demirciler mahallesinde, kuyumcular; kuyumcular mahallesinde, bakırcılar; bakırcılar mahallesinde uğraşmış oldukları zanaat alanlarına göre çeşitli mahallelere ayrılmıştır. Şehirlerde zanaatkârların kendine ait imalathaneleri de bulunuyordu ve bu imalathanelerde kendilerine ayrılmış mahallelerde yer alırdı. (İsmailov, 2014:150,164-167). Bakü, Gence, Berde, Tebriz gibi şehirler önemli zanaatçılık merkezlerini oluşturmaktaydı. Bu şehirlerde marangozluk, demircilik, bakırcılık, terzicilik, dokumacılık gibi zanaatkârlığın tüm kollarını görmek mümkündür.

Bölgenin yüksek kesimlerinin soğuk ve karlı olmasına rağmen alçak kesimler, deniz kıyısındaki bölgeler ile Aras-Kür nehirleri çevresi elverişli iklime sahipti ve tarım

için uygun alanları oluşturmaktaydı. Bölgede çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmekteydi. İpek ve pamuk gibi tarım ürünlerinin yetiştirilmesine uygun ortamın olması ile ipek, yün pamuk kumaşları dokunmuştur. Bu durumda Gence, Berde, Şamahı, Tebriz gibi şehirlerin büyümesini ve gelişmesini sağlamıştır.

Gence ipek kumaşları ile Berde, Şamahı, Tebriz gibi şehirler ise yün, pamuk, keten kumaşları ile ün salmıştı. Bunların yanında köylerde olduğu gibi şehirlerde de halıcılık da yaygınlaşmıştı. Özellikle Azerbaycan halıları çok ünlüydü. Zanaatçılar elde edilen ürünler ile yastık kılıfları, masa örtüleri, perdeler yapılmaktaydı ve ipek kumaşlar ise altın ve gümüş boncuklarla süsleniyordu. Terzilerde ipek, pamuk gibi kumaşlardan elbiseler yapıyorlardı. Yapılan bu ürünler ise Orta Asya'ya, Ermenistan, Hindistan, Çin ve Avrupa ülkelerine ihraç edilmekteydi. (İsmailov, 2014:168).

Şehirlerin önemini arttıran bir diğer önemli etkende el işçiliği ve ticaretin gelişmiş olmasıydı. Bu alanların gelişmesi ile birlikte şehirlerin ve köylerin nüfusu artmış, ekonomisinde kalkınma sağlanmıştır. Eski kentler ise yeniden onarıldı. Bu dönemde önemini arttıran şehirler de Tiflis, Poti, Şamşvilde, Tshumi (Sohumi), Dmanisi, Manglisi, Ahaltsikhe, Kutaisi, Ahılkelek, Ani, Ahıska ve Gori olmuştur. Ticaretin gelişmesini sağlayan ana etkende Doğu-Batı ticaret yollarının Güney Kafkasya üzerinden geçmesiydi. (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:159; İsmailov, 2014:169). İnsanlık ve medeniyetin gelişmesi için en önemli unsurlardan birini de yollar oluşturmuştur. Bölge ticaret yolları üzerinde bulunması ile birçok şehir bağlantı yolları üzerinde kurulmuş ve tüccarların uğrak yerleri oldu. Bu şehirlere ticaret yapmak için gelen tüccarlar kendi ülkelerinden getirdikleri ürünleri burada satarlar ve geri dönüşlerinde de ipek, yün, pamuk kumaşlar, kuyumculuk eşyaları, meyve sebze ürünleri alıp kendi ülkelerinde satmak amacıyla yollara dökülürlerdi. Ticaret tarihi boyunca insanlar bütün bu işleri ticaret yolları aracılığıyla gerçekleştirmiştir.

Şehirlerarası ticaret yapılmasına rağmen ticaretin daha ileri seviyelere çıkmasını engelleyen günümüzdeki gümrük vergisi niteliğinde olan “*rahtar vergisi*” vardı. Rahtar vergisi bir feodalin arazisinden başka bir feodalin arazisine geçerken ödenmekteydi. (İsmailov, 2014:168). Bu vergi ile birlikte ürün satışlarında ücret artışına neden olmakta ve halkın alım gücünü etkilemekteydi. Tüccarlar ellerinde olan ürünleri satamadıkları

gibi karşılığında da yeni ürünler alamamışlardır ve bu durum ticaretin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur.

3.1.1. Tebriz

Doğu Azerbaycan eyaletinin merkez şehirlerinden biri olup Sakalardan itibaren Günümüze kadar gelebilen Türklerin meskûn olduğu en eski şehirlerden biridir. Suyunu Urmiye Gölü'ne ulaştıran Acıçay'ın kollarından olan Mihrân-rûd nehri şehrin içinden geçmektedir. (Bilgili, 2011:219; Yılmaz, 2013:39; Bakır ve Altungök, 2015:64).

Kaynaklarda farklı isimler adı altında geçen şehrin adı ilk kez II. Sargon'un yazıtlarında *Tarmakisa* olarak görülür. Eski Roma kaynaklarında *Tauris*, *Tavres*, *Ganzak*, *Thebermais* ve *Beramais* olarak geçer. Strabon ise şehir için *Gazakan* adını kullanmıştır. Tarihçilere göre şehrin adı *Ganzaka* veya *Gazaka* olduğu ve Ermenilerin burayı ele geçirmesinden sonra *Tavrez* (*Thavrez/Davrez*) ve *Tauris* şeklini aldığını söylemektedirler. Yine aynı şekilde tarihi metinlerde *Ganzak*, *Gazaka* ve *Thebermais* olarak geçen şehrin Tebriz ile ilgili olduğunu söyleyen tarihçilerde bulunmaktadır. Arap ve Fars kaynaklarında *Tibrîz*, Moğollar *Tevris*, Azeri Türkleri ve Osmanlılar ise *Tebriz* demektedirler. (Bilgili, 2011:219; Yılmaz, 2013:39; Bakır ve Altungök, 2015:65).

Tebriz adı Asur yazıtlarında *Tarmakisa* olarak geçmesi ise Saka İmparatoru Alper Tunga'nın kızı Tomuris'in ya da Massaget Kraliçesi Tomris'in adı ile ilgili olma ihtimali de bulunmaktadır. Aslında Tebriz kenti adını Saka-Pers Savaşları sırasında aldığı ihtimali yüksektir. Diğer bir görüşe göre ise şehir adını, Tebriz kentinin yakınında yer alan sönmüş volkanik bir dağ olan Sehend Dağı'nın geçmişte meydana gelen lav püskürme faaliyetinden sonra, dağdan aşağı inen lav akıntılarında dolayı "ateş saçan" anlamına gelen *tab-riz* kelimesinden almıştır. (Bakır ve Altungök, 2015:66-67).

Farsça ateş akıtan, ateş saçan anlamındaki "tab" (ateş) ve "rihten" (dökmek) kökünden gelen "riz (dökülen) sözcüklerinin birleşimi sonucunda meydana geldiğine inanılan ve Tebriz şehrinin etrafında bulunan kaplıcalardan aldığına inanılır. Bu konu üzerine yer alan bir rivayete göre ise, 791 yılında Abbasi Halifesi Harun Reşid'in eşi Zübeyde Hatun'un yakalanmış olduğu ateşli sıtma hastalığı sonucunda Tebriz'deki kaplıcalara girerek iyileşmiş ve bundan dolayı da bu bölgede "ateş giderici" anlamına

gelen Tebriz şehrinin kurulmasını emrettiği ile ilgili yer alan rivayetlerden biridir. (Bilgili, 2011:219; Yılmaz, 2013:39; Bakır ve Altungök, 2015:67). Ayrıca Zübeyde Hatun'un, Tebriz şehrinin doktorları aracılığıyla iyileşmesi sonucunda hastalık gideren doktorluk anlamında *"tubb riz"* olarak adlandırılmıştır. Bu sebeptir ki Arap coğrafyacıları şehrin adını telaffuz ederken *"tibriz"* adını kullanmışlardır. (Bakır ve Altungök, 2015:67).

Ali b. Ahmed tarafından inşa edilmiş bir sur içerisinde bulunan şehir ne zaman ve nasıl kurulduğu hakkında bilinmemesine rağmen Eskiçağlardan beri yerleşim alanıdır. Şehrin yakınlarında yapılan Yanıktepe kazı çalışmaları ile Neolitik döneme ait kalıntılar bulunmuştur. (Minorsky, 2008:101; Bilgili, 2011:219).

Hudûdü'l Âlem (2008:101) eserinin yazarı şehri *"hoş, zengin ve küçük bir şehir"* diye bildirir. Mukaddesi (2015:391) ise yazmış olduğu İslam coğrafyası adlı eserinde *"Bağdat'a tercih edilir ve Müslümanlar bu şehirle gurur duyarlar. Her tarafı ağaçlarla kaplıdır ve akarsular şehir içinden akıp gider. Fiyatların ehvenliğini ve meyve sebzenin bolluğunda söylemeliyim. Cuma mescidi şehrin ortasındadır. Bu şehrin üstün yanlarını saymakla bitmez."* Şehir güzel, mamur, nüfusu kalabalık, çarşıları ve alışveriş çok olan bir şehirdir. Azerbaycan'ın merkezi olup en mamur şehridir. (Havkal, 2014:261).

Tebriz şehri, Bizans ve Ermeni Krallıkları tarafından yıkıma uğramasını yanında doğal afetler sonucunda meydana gelen deprem felaketleri ile yıkıma uğrayarak o mamur görünümünü de kaybetmesine neden olmuştur. Şehirde ilk deprem M.S. 644 yılında İslam fetihlerinin devam ettiği dönemde meydana geldi. İkinci büyük yıkıma neden olan deprem ise 694 yılında gerçekleşti. Bunların dışında yine 868, 949, 1020 yıllarında da depremler meydana geldi. 1042 yılında gerçekleşen deprem sonucunda da 40-50 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Şehrin bir kısmı yıkılmış ve çarşılarının büyük bir çoğunluğu yok olmasına rağmen belli dönem aralıklarında yapılan onarım faaliyetleri ile şehir yeniden eski mamur haline getirilmiştir. (Bedirhan, 2014:300-301; Bakır ve Altungök, 2015:79-80). Yine burada değinilmesi gereken önemli husus ise tarih boyunca şehirde meydana gelen deprem ve istila gibi olumsuzluklar karşısında günümüze kadar gelmeyi başarmış nadir Türk şehirlerinden biri olmuştur. (Bakır ve Altungök, 2015:63).

Revvadiler, Azerbaycan Atabeyliği, İlhanlılar, Selçuklular döneminde Tebriz şehri Azerbaycan'ın payitaht merkezi idi. Bu devletlerin hakimiyetleri döneminde şehir gelişmiş, ilmi, iktisadi, ticaret, mimari gibi alanlarda büyük gelişme sağlanmıştır. Tebriz'in en önemli eserini 1303 yılında Gazân Han Mahmud tarafından yaptırılan Şenbigazân Külliyesidir. Külliye de türbe, cami, iki medrese, hastane, rasathane, kütüphane, tekke, misafirhane yer almaktadır. Ayrıca Gazân Han Mahmud döneminin mimari yapıları Tebriz'in en güzel tarihini teşkil etmiştir. (Bilgili, 2011:222; Oder, 2007:49).

Tebriz şehri asıl büyük gelişmeyi İlhanlılar zamanında gerçekleştirdi ve yaygın bir üne sahip oldu. Batılı seyyahların yazmış olduğu eserlere bakacak olursak Tebriz'de piyasaya sürülen malların çok ve çeşitli olması ile dönemin en zengin şehri olduğu görülür.

3.1.2. Nahcivan

Güney Kafkasya'nın en önemli şehirlerinden biri olan Nahcivan, Aras nehrinin sol sahilinde kurulmuştur. Ne zaman kurulduğu ve kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Şehrin adı ilk kez K. Ptolomey'in adlı "Coğrafya" adlı eserinde "*Naksuana*" olarak geçer. İlk kaynak eser olarak ise II. yüzyılda kaleme alınmış olan Batlamyus'un "Coğrafya" adlı eserinde "*Naksuana*" olarak geçmektedir. Şehrin asıl ismi ise Nakş-ı Cihan'dır. Sasani paralarında "*Nahc*", IX.-X. yüzyıllarda Belâzurî, İbn Hurdâzbih, İbn Rüste, İstahrî gibi coğrafyacılar ise "*Neşevâ*" adı ile anmışlardır. Diğer kaynaklarda ise "*Nahçivan, Nahşivan, Nahcuvan, Nakcevan*" olarak görülmektedir. (Karamanlı, 2006:294; Kürkcüoğlu, 2007:4-5).

Şehrin kuruluşu hakkında ise çeşitli görüşler görülmektedir. Ermeni tarihçisi Moisey Horenli şehrin M.Ö. VI. yüzyılda mevcut olduğunu söylemektedir. Arap coğrafyacısı olan İbn el-Fakih ise şehrin temellerinin Sasani Hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan tarafından atılmıştır. Bir diğer Ermeni tarihçisi olan Stefan Orbelyani ise şehrin M.Ö. 1539 yılında kurulduğunu söylemektedir. Bilimadamlarının görüşlerine göre ise şehrin kurulması Nuh Tufanı ile ilişkilendirilmektedir. Nuh'un gemisi şehrin civarlarında durduğunu ve mezarınında bu şehirde olduğunu söylemektedirler. Sel felaketinden sonra Nuh Peygamber tarafından kuruluşuna dair ileri sürülen görüşte

Nahcivan isminin menşei de Nuh Peygamber ile alakalandırılmaktadır. Söylenen efsaneye göre Tufan sonrası Nuh Peygamber eski Irak topraklarındaki Küfe şehrinden kalkarak gemisi ile Nahcivan arazisine gelerek buraya yerleşmiştir. Bundan dolayı da “*Nahcivan*” sözünde “*Nuhcivan*” olarak ifade edildiği söylenmektedir. (Kürkçüoğlu, 2007:6-9).

Nahcivan doğu-batı ve kuzey-güney ülkelerine giden ticaret yolları üzerinde bulunması ile ön plana çıkmış ve siyasi, askeri, iktisadi açıdan önemli bir konuma sahip olmuştur. Aynı zamanda tarım ve hayvancılığın gelişmesi açısından verimli topraklara sahip olması şehrin önemini artıran bir diğer etken olmuştur.

Nahcivan, İldenizlilerin başşehri olduğu dönemde gelişmiş kültür merkezlerinden biri oldu. Bu dönemde medreselerin faaliyet göstermesi sonucunda XIII.-XV. yüzyıllar arasında Nahcuvânî ve Neşevî gibi önemli ilim adamları yetişmiş ve tarih, fıkıh, dil, tabâbet dibi alanlarda eserler yazmışlardır. Yine İldenizliler döneminde ticaret alanında büyük gelişme göstermesi ile hanlar, kervansaraylar ve çarşılar inşa edilmiştir. Yine sanat sahalarını temsil eden dokumacılık, kuyumculuk, demircilik, halıcılık gibi alanlarda hünerli ustalar yetişti. Bu ustaların ellerinden çıkan kıymetli ürünler ve tarım alanlarında üretilen mallar şehirde kurulan çarşı ve pazarlarda satılırdı ve başka ülkelere ihraç edilirdi.

3.1.3. Tiflis

Gürcistan’ın doğu kesiminde Kür (Kura) nehrinin dağlar arasında açtığı dar ve dik yamaçlı bir vadi üzerinde yer alır. Kür nehri şehrin içerisinden geçerek şehri iki parçaya ayırır ve bir köprü ile birbirine bağlanır. Dağların yakınında müstahkem kalesi olan bir şehirdir. Şehir Gürcüce; *Tbilisi*, Emenice; *Tplis*, Latince; *Tiphilis*, Arapça ve Farsçada ise *Tiflis* adları ile zikredilir. Bundan başka bazı kaynaklarda Tphilisi ve Thbilisi olarak da geçmektedir. 1936 yılından sonra ise şehrin ismi Tbilisi olarak değiştirilmiştir. İlk kent merkezi ve başkenti günümüzdeki kükürtlü hamamların olduğu yerde kurulmuştu. Şehir adını Gürcüce bir deyim olan “*sıcak*” anlamına gelen Gürcüce “*tbili*” kelimesinden almıştır. Tiflis aşırı sıcak su kaynaklarına sahiptir ve kaynaklarını Mtabari’nin kuzeydoğu yamaçlarından alır. Sıcak su kaynakları üzerinde birçok hamam

inşa edilmiştir. (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:87; Eğilmez, 2001:7; Minorsky, 2008:103; Aydın, 2012:150; Mukaddesi, 2015:384).

Tiflis'in ne zaman kurulduğuna dair kesin bir bilgi mevcut değildir.¹² Fakat yapılan arkeolojik kazılar sonucunda şehrin M.Ö. IV-III. binlerde bir yerleşim yeri olduğu görülmektedir. İlk defa Pers hakimiyeti döneminde iken bir bölgede adı geçmektedir. Gürcistan'ın idare merkezi olan Mtsheta'nın Pers saldırılarına karşı burayı savunmak amacıyla 380'li yıllarda Tabor dağında bir hisar yapılmış ve burası bir süre sonra Şuriziche (Karşıkale) adını almıştır. Kral Vahtang (446-499) tarafından da 455/458 yılları arasında Tiflis kale şehri inşa edildi. Kale surları taştan olup üzerleri ahşap ile kaplıdır. Devam eden Pers saldırıları sonucunda kale ve Tiflis şehri büyük bir tahribata uğradı. Vahtang'ın oğlu Daçi (499-514) tarafından Tiflis şehri ve surlarının yapımı tamamlandıktan sonra başşehir Mtsheta'dan Tiflis'e taşındı. Özellikle şehir IV. ve V. yüzyıllarda gelişmenin zirvesine çıkmış ve VI. yüzyılda da Mtsheta'yı gelişmişlik düzeyinde geride bıraktı. Kral Guaram zamanında yapım işleri devam ederek sarayın etrafı taşlarla örülmüş ve kalede genişletilmiştir. (Aydın, 2012:150; Mukaddesî, 2015:384).

Şehrin etrafı kerpiçten inşa edilmiş iki surdan meydana gelir ve üç kapısı vardır. Toprakları verimli, müstahkem ve fiyatların ucuz olduğu bir şehirdir. Verimli topraklara sahip olması sonucunda birçok tarım ürünü yetiştirilmiştir. Sıcak su kaynaklarının çok olması ile hamamları boldur. Kür nehri üzerinde kurulmuş olması ile nehir üzerinde değirmenler inşa edilmiştir. Şehir coğrafi konumu itibariyle geçiş bölgesi üzerinde yer almakta ve düşmanlarının çok olmasına neden olmuştur. XII. Yüzyılda bütün Güney Kafkasya'nın ekonomik ve kültürel başkenti olmuştur. 1259 yılında Gürcistan'ın Doğu ve Batı Gürcistan olarak ikiye ayrılması ile Doğu Gürcistan'ın başkenti oldu. (Üstünyer, 2010:52; İbn Havkal, 2014:264).

Tiflis, Doğu-batı ve kuzey-güneyi birleştiren kavşak noktasında olması ile herkesin gelip geçtiği uğrak yeri olmuştur. Bu da kültürel etkileşimin yaşanmasına

¹² Tiflis'in kurulması hakkındaki Gürcü efsanesine göre; şehir Gürcü kralı Vahtang Gorgasali (452-502) tarafından kuruldu. Sülün avına çıkmış olan kral, okuyla avladığı sülünü kendi eğitmiş olduğu atmacasını sülünün peşine salar ve atmaca bir daha geri dönmez. Kralın tazıları atmacayı da sülünü de kaynamakta olan bir gölcükte bulurlar. Sıcak suya düşen sülünün almış olduğu ok darbesinin açtığı yaranın iyileştiği görülür. Bu sıcak su ise Kral Vahtang'ı çok etkiler ve başkentin Mtsheta'dan buraya taşınması için emir verir ve bundan böyle Gürcü krallığının başkenti Tiflis olur. (Üstünyer, 2010:50).

neden olmuştur. Müslüman ve Hristiyanların bir arada yaşadığı hoşgörü şehridir. İslam coğrafyacısı İbn Havkal (2014:264-265) şöyle dile getirir: *“Gürcüler Müslümanların hukukunu gözetirler, onların zarar, eziyet görmesine mani olurlar, eskisi gibi Müslümanlar alenen ibadet yaparlar, camiler temiz tutulur. Hükümdarlar tarafından mumlar kandillerle aydınlatılır. Bütün camilerde alenen ezan okunur, kimse Müslümanlara karışmaz. Bugün Müslüman-Gürcü beraber karışık yaşarlar.”*

3.1.4. Gence

Azerbaycan'ın eski şehirlerinden biri olup, Kuzey Azerbaycan'ın Bakü'den sonra en büyük şehridir. Bakü'nün batısında Küçük Kafkasya dağlarının kuzeydoğu eteğinde, Kür ırmağının sağ kollarından Genceçay'ın her iki kıyısında Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde yer alır. Şehrin adı Ortaçağ Arap kaynaklarında *“Cenze”* veya *“Kence”*, Fars kaynaklarında *“Gence”*, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında *“Gandzak”* ya da *“Gandza”* şeklinde geçer. Cenze, Arran şehridir ve halk arasında Gence diye telaffuz edilmektedir. (Efendizâde, 1996:17; İsmailov, 2014:163).

Şehrin kuzey taraflarında Kür ve kolları ile sulanması sonucunda verimli ovalar bulunmaktadır. Güneyinde ise yaylaların ve ormanlık alanların olduğu dağlık araziler vardır. Verimli tarım alanlarının olması vesilesiyle farklı tarım ürünleri yetiştirilmiştir. Her çeşit yünden yapılmış eşyalarda üretilmiştir. İpek kumaşları ile ünlenmiş ticaret şehri olan Gence ticaret yolları üzerinde bulunması ile birlikte iktisadi hayatında gelişmesini sağladı. Şeddâdilerin hakimiyeti altına girmesi ile şehirde köprüler, kervansaraylar, yeni surlar yapıldı ve şehir genişlemeye başladı. (Efendizâde, 1996:17; Minorsky, 2008:103).

Şehir 1139 yılında yaşanan deprem sonucunda harap oldu. Bu deprem sonucunda binlerce kişi hayatını kaybetti. Deprem sonrasında Kepez Dağı'nın zirvesi akarsuların yönünü değiştirmiş ve Gence'den güneye kadar olan bölgede göllerin oluşmasına neden oldu. Yaşanan depremden faydalanmak isteyen Gürcü Kralı I. Dimitrius Gence'ye akınlar düzenledi ve şehri yağma etti. Akınlar sonucunda ganimet olarak Gence'nin kapısını Gürcistan'a götürdüler. Gence ve Arran Emiri Karasungur yıkılmış olan şehri yeniden inşa etti. XII. Yüzyılın sonları XIII. Yüzyılın başlarında Gence Ön Asya'nın en mamur şehri olmuştur. Özellikle Şemseddin İldeniz (1137-1175) ve Cihan Pehlivan

(1175-1186) dönemlerinde Gence altın çağını yaşamıştır. (Efendizâde, 1996:18; Bedirhan, 2014:306-307; İsmailov, 2014:167).

3.1.5. Erdebil

X. yüzyılda Azerbaycan'ın başkenti olan Erdebil eski Arap kaynaklarında “*Erdûbil*” ve “*Erdevî*”l olarak geçmektedir. Şehrin kuruluşu hakkında Arap ve Fars coğrafyacıları Sasani hükümdarı II. Yezdicerd'in oğlu Fîrûz (459-484) dönemine kadar götürürler. Askerler, emirlik sarayı, divanlar bu şehirde yer alırdı ve Azerbaycan melikinın ikâmet yeri idi. (Muhammedoğlu, 1995:276; Minorsky, 2008:101; İbn Havkal, 2014:259).

Azerbaycan'ın merkez şehri ve bölgenin metropolü olup, müstahkem bir sur içerisinde yer alan büyük bir şehirdir. Binaların çoğu ve kerpiçten inşa edilmiştir. Çok sağlam kalesi bulunmaktadır. Şehrin camisi merkezde yer alıp bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Kalenin arka tarafında banliyö yer alır. Verimli arazilere sahip olması ile meyve sebze yönünden çeşitlilik gösterir. Akarsu yönünden zengin bir şehirdir. Halkı fakir olup nüfusu çok azdır. Halkı hilekâr, sultana karşı çıkan, hırsız, yolcuların mallarını ve paralarını gasb eden, yaptığı işi düşünemeyecek kadar düşüncesiz insanlardı. Şehirde birçok şeyhin yaşamasına rağmen kendi mezheplerinin dışındaki mezheplere karşı saygıları yoktu. Tanınmış ve sözü dinlenir bir fakihleri, maharetli bilgili bir hekim, ilmi yönden kuvvetli bir alim yoktu. (Minorsky, 2008:101; İbn Havkal, 2014:260; Mukaddesî, 2015:390).

Erdebil, farklı devletlerin egemenliği altına girmesinden sonra siyasi, sosyal, kültürel, ilmi yönden gelişme göstermiş ve birçok alim ve mutasavvıfın yetişmesini sağlamıştır. Bu mutasavvıflar arasında Ebû Zür'a Abdülvehhâb b. Muhammed b. Eyyûb el-Erdebîlî ile Hâce Ali Erdebîlî, fıkıh alimlerinden ise Yûsuf b. İbrahim el-Erdebîlî sayılabilir. (Muhammedoğlu, 1995:277).

3.1.6. Berde

Berde ismi Ortaçağ kaynaklarında *Barda*' ve *Berdaa* adıyla görülmektedir. Arran'ın merkez şehri olup aynı zamanda bu bölge padişahının ikâmet yeridir. Kare

şeklinde olmak üzere düz bir ova üzerine kurulmuştur. Şehir güzel manzaraya sahip olmasına rağmen kenar mahalleleri boş denecek kadar azdır. Şehrin etrafı sağlam surlarla çevrilidir. Sur içerisindeki yapılar tuğla ve kerpiçten inşa edilmiştir. Şehrin pazarı birbirine yaklaşık olan çatılar altında yer alır. Şehrin çarşıları düzgün bir görünüme sahipti ve dükkanların arasında hanlar, hamamlar ve oteller bulunurdu. Cuma mescidi ise pazarın içerisindeydi. Caminin sütunlarının bir kısmı tuğla, bir kısmı alçı ile kaplı ve bir kısmı ise ağaçtan yapılmıştır. Şehrin içerisinde nehir akmakta ve Kür nehri ise iki fersah uzaklıkta yer alır. Buradan geçen akarsular birbirine yakın mesafededir. (Minorsky, 2008:103; İsmailov, 2014:163; İbn Havkal, 2014:263; Mukaddesî, 384).

Topraklarının verimli olması ile ziraatçilik gelişmiş ve çeşitli meyveler, fındık, kestane, dut ve incir yetiştirilmekteydi. Halkın uğraş alanlarından biride ipekçilikti. Üretilen ipeğin büyük bir kısmı Fars ve Huzistan bölgelerine ihraç edilirdi. Akarsu ağının bol olması ile balıkçılıkta gelişme göstermiştir. Kür ve Aras nehirlerinde sürmâhî ve bursan gibi cins balıklar bulunurdu. Tatları lezzetli olduğu için Erdebil, Rey, Irak gibi bölgelere gönderilmekteydi. Kür ve Aras nehirlerinde derakin adında bir balık da çıkarılmaktaydı, fakat çok yağlı olduğu için bu balığı çok az insan yedi. (İbn Havkal, 2014:262-263). Gürcülerin saldırılarına kadar şehir mamur görünümünü koruduysa da Gürcülerin yapmış olduğu tahrip edici akınları nedeniyle şehir bozulmaya başladı.

3.1.7. Ani

Türkiye sınırları içerisinde yer alıp zamanının en büyük şehirlerinden birisini oluşturmaktadır. Ani şehrinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda şehrin milattan öncede yerleşim yeri olduğu görülmektedir. Kazılar sonucunda Bakırçağ dönemine ait birçok malzemeler elde edilmiştir. Ayrıca Erken Demir Çağı'na ait kalıntılarda bulunmaktadır. Ani şehri 10. yüzyılda Bagratlı Hanedanlığının başkenti olması sonucunda önemi iyice artmıştır. III. Aşot (953-977) krallığın başına geçmesi ile 961 yılında başkenti Kars'tan Ani'ye taşıdı. I. Gagik (989-1020) zamanında ise Ani en yüksek seviyesine ulaşması ile "1001 kiliseli şehri" olarak ünlendi. 992 yılında Katolikos olan I. Sarkis Sevantsi (992-1019) Katolikosluk ikâmetini Ani'ye taşıdı. Aynı zamanda şehrin önemli ticaret yolları üzerinde olması sonucunda Ani şehri önemli bir ticaret merkezi haline geldi ve bu dönemde şehir altın çağını yaşadı. Ortaçağ'ın en

büyük ve 100 bini aşan bir nüfusun yaşadığı bir şehir oldu. (Kırzioğlu, 1953:283; Yıldırım, 2010:87; Sağır, 2014:199).

Şehrin surları yüksek dağlardan kurulmuştur ve her dağın tepesinde bir kale vardır. Şehrin etrafı Arpaçay nehri ile sarılmıştır. Nehir, şehrin işgal edilmesinde doğal bir set vazifesi görmüştür. Şehrin bir kısmında hendek bulunmakta ve şehrin içerisine bu hendek üzerine kurulmuş bir köprü vasıtasıyla girilmekteydi. Şehir Rum memleketlerinin Doğu'daki en sağlam sınır şehirlerinden birini oluşturmaktaydı. Bölgenin stratejik açıdan önemli olması nedeniyle Ani şehri Gürcüler içinde önem arz etmekteydi. Müslüman Oğuz boyları da Anadolu'ya yapacakları seferler içinde önemli bir üs bölgesi olması nedeniyle dikkatini çekmiştir. (Eğilmez, 2001:28,70).

3.1.8. Derbend

Şehrin kurulması ile ilgili birçok rivayet bulunmaktadır. Bir rivayete göre şehri İskender Zulkarneyn inşa edip ve Sedd-i İskender ile kuzeyden akıp gelen Yecüc ve Mecüc'lerden güneyi korumak istemesidir. (Tuysuz, 1997:18). Diğer rivayet ise Anuşirvan tarafından kurulmuştur. Anuşirvan şehri karada, denizde ve dağ üzerinde bir sur inşa ettikten sonra buraya çeşitli halklar yerleştirdi. Her birine bir derece, mevki ve unvan verdi. (Mesudî, 2014:123).

İlk Arap kaynakları, buranın Farslar tarafından “kapalı kapı, geçit, sınır karakolu” anlamlarına gelen “*Derbend*” adı ile anıldığını yazarlar. Yine Arapça “kapı, kapılar veya karakol” anlamlarına gelen “*el-Bâb, el-Elvâb, Bâbülevvâb, Bâbülhâdîd*” adları kullanılmıştır. Türkler ise buraya “Temür Kapug/Demir Kapı” adını vermişlerdir. (Muhammedoğlu, 1994:164).

Derbend, Hazar Denizi sahilinde kurulmuş bir şehirdir. Şehrin etrafı taş, tuğla ve çamurdan yapılmış bir sur ile çevrilidir ve deniz tarafından uzanan sur üzerinde büyük, küçük ve diğer kapılar olmak üzere üç tane kapısı vardır. İslam öncesi döneme kadar bu sur denizin ortasına kadar uzanmıştır. Surların üzerinde ibadethaneler, gözleme kuleleri ve hisarlar yer alırdı. Şehrin camisi çarşının ortasında yer alırdı. Şehrin ortasında bir liman vardır ve denize bakan kısımda iki tepe arasında bir set yapılarak kapatılmıştır. Ancak su üzerine monte edilmiş bir kapısı da mevcuttur. Gemilerin limana girdiği kısım

bir zincir aracılığıyla kapatılıp açılmaktadır. Limanı idare eden görevli bu zinciri kilitler ve gemiler bu görevlinin izni ile içeri girebilirdi. Yine şehrin içerisinden akıp giden bir akarsuyu da vardı. Derbend'in en belirgin özelliği keten elbiselerin sadece burada üretilmesi idi. (İbn Havkal, 2014:264; Mukaddesî, 2015:386,388).

Ortaçağlar'da inşa edilen inşa edilmiş hanlar, hamamlar, su kemerleri ve kiliseleri dikkati çeken mimari eserleridir. Ayrıca Derbend Cuma Camii de günümüze kadar ulaşan önemli mimari yapılarından biridir.

3.1.9. Bakü

Hazar Denizi'nin batı sahilinde yer alır ve Apşeron (Âbşârân) yarımadasının güneyinde tabii bir liman kentidir. Şehrin ne zaman kurulduğuna dair kesin bir yoktur. Yapılan araştırmalara göre şehrin tarihi 1000 yıl öncesine kadar inebilmektedir. Bazı bilim adamları ise şehrin kuruluşunu M.Ö. 3000 yılına kadar götürebilmektedirler. Şehrin adına ise ilk defa X. yy coğrafyacılarının eserlerinde “*Bakü, Bâkûh, Bâkuh, Bâkûye*” isimleri adı altında görülür. Bunlardan başka “Rüzgar Kenti” anlamına gelen Arapça “*Badkube*” adı da kullanılmıştır. Ayrıca şehrin adının “Bayi” kabilesinden geldiğini ileri sürenlerde olmuştur. (Dursun, 1991:550; Tuysuz, 1997:12; Mukaddesî, 2015:384).

Mes'udi, Biruni, Yakut Hemavi gibi Arap coğrafyacıları burada çıkan petrol (petrol) madeninden bahsederler. Özellikle Ebû'l Fida; yeşil ve beyaz neftten ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Mes'udi ise; Bakü'de çıkan petrolün dünyanın başka hiçbir yerinde bulunmadığını söylemektedir. Minorsky'de; Deyleman ülkesinde kullanılan petrolün tamamının Bakü'den geldiğini yazmaktadır. (Dursun, 1991:550; Tuysuz, 1997:12-13; Minorsky, 2008:104).

Bakü'de tarih boyunca çok sayıda cami, medrese, kümbet, kervansaray, hamam ve saray gibi mimari eserler inşa edilmiştir. Kız Kalesi, Şirvanşahlar Sarayı, Şirvanşahlar Türbesi, Seyyid Yahyâ el-Bakü'yi Künbeti ve Mescid-i Cuma'nın minaresi Şirvanşahlardan günümüze kadar kalabilen mimari yapılarıdır. Bunda başka ise Bakü'de Mescid-i Cuma, Molla Ahmed, Hıdır, Gilek, Mirza Ahmed, Şeyh İbrahim, Saray, Keykubad, Mekteb, Heybet ve Beğliyar camileri ile Molla Hanı, Bahar, Mültan ve Hint

kervansarayları ve Bakü Hanlar sarayı gibi mimari yapıları da bulunmaktadır. (Dursun, 1991:551).

3.1.10. Şabran

Azerbaycan'da tarihi bir bölge olup, günümüzde mevcut olmayan eski bir Türk şehridir. Kavimler Göçü'nden sonra birçok bölgede yeni şehirlerin kurulduğu gibi Azerbaycan'da da yeni şehirler kurulmuş ve bu şehirlerden biride Şabran olmuştur. Kür Nehri, Kafkas sıradağları ve Alazan Çayı arasında yer alır. Şehrin ne zaman, nasıl ve kim tarafından kurulduğu hakkındaki bilgiler muhteliflidir. Ortaçağ dönemi yazarları, tarihçileri ve coğrafyacıları bu durum hakkında birbirinden farklı bilgiler vermektedirler. Yapılan araştırma sonuçlarına göre şehrin 5-6. yy'larda Hunlar-Sabirler tarafından kurulduğu düşünülmektedir. Yazılı kaynaklarda şehrin ismi “*Şabaran, Şabiran, Sabiran, Şaberan, Şaburan, Şaporan*” olarak geçmektedir. *Şirvan* adı ise Sâsâni hükümdarı I. Hüsrev Enûşirvan'ın adından geldiği ileri sürülmektedir. (Dostiyev, 2004:10-12; Aydın, 2010:204).

Şehir düz bir ova üzerine kurulmuş ve şehrin içerisinden nehir geçmektedir. Kamu binaları ve evlerin duvarları taş temeller üzerinde tuğladan inşa edilmiştir. Duvarlar ise kireç ile sıvanmıştır. Evlerin üç ya da dört odası bulunmaktaydı. Dini yapılarda tuğla ve çiniler ile süslenmiştir. Sokaklar ve meydanlar taş ile döşenmiştir. Taş yapıları ile dikkat çeken şehirde çeşmeler, su kemerleri, inşa edilmiştir. Cuma mescidi ise meydanda yer almakta idi. (Dostiyev, 2004:14-16; İsmailov, 2014:162; Mukaddesî, 2015:384).

Şabran, Ortaçağ döneminde ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda gelişmeler zirveye ulaşmasına rağmen bulunduğu konumu itibariyle çeşitli devletlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Özellikle Moğol istilaları döneme damgasını vurmuş ve büyük yıkımlar sonucunda şehir virane olmuştur. Bu istila sonucunda da medeniyetin zayıflamasına neden oldu.

3.1.11. Debil (Dwin)

Kaynaklarda *Dwin* ve *Düvin* olarak geçen şehir Ermeniyye'nin en büyük şehridir. Aynı zamanda hükümet sarayı ve emirlik sarayı burada yer alır. Şehrin etrafı bir sur ile çevrilidir ve müstahkem iç kalesi vardır. Şehrin Kider (Kirân) Kapısı, Tiflis Kapısı ve Ani Kapısı olmak üzere üç adet kapısı vardır. Binalar kerpiç ve taştan inşa edilmiştir. Şehirde Hristiyan nüfusunun çok olması ile şehirde birçok kilise mevcuttur. Zamanla Hristiyan nüfus oranı azalmaya başladı. Camiler ise kiliselere bitişik bir şekilde yapılmıştır. Topraklarının verimli olmasına rağmen bağ ve bahçesi azdır. Akarsu kaynakları açısından zengin bir şehirdir. Bu da sulama sorununu ortadan kaldıran hususlardan biri olmuştur. Şehirde yün üretimi yoğun şekilde yapılır. Burada merazzi elbiseleri, yün halılar, minderler, yastıklar, yaygılar, kemerler ve renkli Ermeni yünüleri üretilir. Bunlar Kırmiz¹³ ile kırmızıya boyanmaktadır. Ürünler pahalı olmasına rağmen memleketin her tarafında mevcuttur. Hristiyan nüfusunun çoğunlukta olması nedeniyle çarşıdaki pazarlar haç şeklinde inşa edilmiştir. (İbn Havkal, 2014:266-267; Mukaddesî, 2015:388).

3.1.12. Merâga

Günümüzde İran sınırları içerisinde olup Ortaçağ döneminin en önemli şehirleri arasında yer alır. Urmıye Gölünün civarında Sâfi akarsuyunun kenarında kurulmuştur. Şehrin içerisinde kerpiçten yapılmış iki kale mevcuttur. Biri bir tepede olmak üzere diğeri de düz bir ovada inşa edilmiştir. Şehir güçlü bir sur ile çevrilmiştir. Fakat bu sur bir süre sonra Ebu Sâc'ın çocukları tarafından yıkılmıştır. (Özgüdenli, 2004:162; Minorsky, 2008:101; Mukaddesî, 2015:2389).

Şehir İslam öncesi dönemde Azerbaycan'ın askeri ve idari merkezi idi. Bu özelliğini ise İslam sonrası dönemde de devam ettirdi. Moğolların ilk dönemlerinde Azerbaycan'ın başkenti idi. (Tuysuz, 1997:21; Özgüdenli, 2004:162).

Şehrin en önemli özelliklerinden biri de Hülagü Han'ın emri ile Nasîrüddin Tusi tarafından bir rasathane kurulmuş olmasıdır. Ayrıca Tusi matematik ve astronomi

¹³ Kırmiz, meşe ağacı üzerinde oluşan bir kurdun salgısıdır. İpek böceği gibi koza örür, bununla bol desenli ipek kumaş boyanmaktadır.

okulunun kurucuları arasında da sayılır. İlhanlıların egemenliği altında girmesinden sonrada devletin başşehri olmuş ve bu sayede ilmi ve kültürel alanda büyük gelişme göstermiştir.

3.1.13. Ahıska

Çok eski Türklük bölgesi olan şehir Gürcistan sınırları içerisinde yer alıp Türkiye sınırları içerisinde doğan Posof çayı üzerinde kurulmuş bir şehirdir. Ahıska, kuzeyde Borjoma, güneyde Çıldır, doğuda Borçalı, batıda Acara sınırları ile çevrilmiştir. 482 yılından kalma bir kaynakta adı “*Ak-Aska*” ve Dede Korkut Kitabı’nda “*Ak-Sıka*” olarak söylenen Ahıska, “Yeni Kale” anlamına gelen Ahal-Tsihe’nin Arapça ve Farsça şeklidir. Yine Türkçe’de “*Akışka*” olarak da görülmektedir. Gürcü dilinde “*Ahalçihe*”, Rus dilinde ise “*Ahalçı*”dır. Bu bölgede bulunan kavimler ise kendi aralarında “*Ahıska, Akhır-kıska, Ak-sıka*” gibi kelimeler kullanmışlardır. Bu bölge Gürcistan’da “*Meskhet Davahacheti*” olarak anılır ve burada yaşayan Türklere ise “*Meskhet Türkleri (Ahıska Türkleri)*” demektedirler. (Ahıska, 1988:159; Bostan, 1988:526; Agara, 2004:3; Özbay, 2014:140). Bölge Mesketya Dağları üzerinde kurulmasından dolayı bu ad ile anılmaktadır.

Irki yönden Türk olmalarının deliline bakacak olursak, kullandıkları dilin Anadolu Türkçesi’ne çok yakın olması ve kendilerinin değişik bir boy adı almadan doğrudan “*Türküz*” demelerinden gelmektedir. (Özbay, 2014:140). Özellikle Posof ile Ahıska’da konuşulan dil ve şive, gelenek, görenekler çok benzerlik göstermektedir.

Ahıska bölgesi Kafkasların kuzeyinden gelip Kür-Aras-Çoruh boylarına yerleşen İskit (Saka) adlı Türklerin “Gogar Boyu”nun yurdu olmuştur. Küçük Arsaklılar sülalesinin Kuzey Başbuğları olan Gogorenli Sor oymağından Şamşoldeli İlbeyleri sülalesi “Gogalet Koca Oğlu Şor Şamsoldin” olarak anılmıştır. Şamşoldeli Orbeliler hanedanı 1177 yılında Kıpçak-Kuman Türkleri’nin gelişine kadar Kartlı-Kakhet ve İmaret Gürcülerini hakimiyeti altında tutmuş bulunmaktaydı. 1267/1268 yılında Çak Kalesi’nde ocaklı olarak yaşayan Kıpçaklı Sargis İlhanlı hükümdarı Abaka Han’ın desteğini alarak Gürcistan Atabeki ünvanını aldı ve Ardahan-Ahıska-Ahılkelek bölgesinin “İlbeği”si oldu. Bu bölgeleri alması ile Atabekler Hükümetini kurdu. (Agara, 2004:4-5).

Ahıska stratejik açıdan önemli bir bölgede olması ile birlikte birçok devletin egemenlik sahasında yer almış ve bu durum günümüze kadar da devam etmiştir. Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiş ve son olarak da 1919 yılında Kars şehrinin işgal edilmesi ve Milli Şura'nın dağıtılmasından sonra Ahıska şehri Gürcülerin işgaline uğradı. Burada kalan Türkler ise belli tarihler arasında sürgün edilerek Türklerin egemenliği azaltılmaya çalışılmıştır.

3.1.14. Ardahan

Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alır ve Gürcistan ile sınır komşusudur. Oltu'ya, Batum'a, Artvin'e, Ahıska'ya Kars'a açılan bir boğaz üzerinde olması nedeniyle coğrafi açıdan önemli bir şehirdir.

Ardahan'ın tarihi çok eskilere dayanmakta olup, Ardahan kalesinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda elde edilen bulgulara göre ilk yerleşmelerin Tunç çağına kadar indiği görülmektedir. Aynı zamanda şehir Urartu, Pers, Araks gibi krallıkların hakimiyeti altına girmiştir. Şehir İslam fetihleri sonucunda bölge halkı İslam dini ile tanışmış ve buraya gelen Oğuz Türklerinin yerleşmesi sonucunda Türkleşme politikası uygulanmaya başlandı. (Halaçoğlu, 1991:350).

Urartular, Kafkas kabileleri, Kimmerler, İskitler, Cavaklar, Gogarlar, Kıpçaklar, Selçuklular ile gelen Türkmenler, aynı zamanda Moğolların önünden kaçıp gelen Gürcistan ve Kars, Ardahan bölgesine gelen Türk kabileleri ve Karakoyunlu-Akkoyunlu aşiretleri iskân politikası sonucunda buraya yerleşenler Ardahanlıların atalarını teşkil etmiştir. (Konukçu, 1999:16).

Ardahan, Gürcü Kralı Mirian (265-342) döneminde Azize Nino'nun telkinleri ile Hristiyanlık dini devletin resmi dini kabul edilmesinden sonra İslamiyet'in yayılmasını engellemek amacıyla kilise ve manastırlar inşa edilmeye başlandı. Bu durum karşısında Bizans İmparatoru Constantinus'tan talep edilen rahip ve mimarların inşa ettikleri ilk kilisede Ardahan sınırlarında yer almaktadır. (Bayram, 2014:21).

3.1.15. Kars

Şehir birbirinden farklı iki kısımdan oluşmuş olup, Kars çayı vadisi ile yüksek platodan ayrılmış bir tepe üzerinde ve bu tepe üzerinde bulunan düz bir alanda yer almaktadır. Asıl kısmı Kars Kalesi oluşturmaktadır. Şehrin adı Gürcüce Kari (kapı) kelimesinden geldiği ve burasının Ermenistan ile Gürcistan arasında kalması sebebiyle “Kapıdaki Şehir” anlamına gelen “*Kariskalaki*” ismi kullanılmıştır. Başka bir rivayete göre ise şehrin adı Türkçe *Karsak* kelimesine dayandığı ve M.Ö. 130-127 yıllarında Kafkasların kuzeyinden Dağıstan bölgesine gelerek buralara yerleşen Bulgar Türkleri'nin Velentur boyunun Karsak oymağından kalma bir isimdir. Kaynaklarda ilk defa Kars adına ise Bizans literatüründe Konstantinos Porphyrogennetos'un yazmış olduğu eserinde görülür. Ortaçağ kaynaklarında ise “*Karuts Karuc*” olarak geçer. (Kırzioğlu, 1953:15; Gündüz, 2001:515).

Kral Abas (928-953) Krallığın başına geçmesi ile 928 yılından itibaren Kars şehri Bagratlı hanedanının üçüncü merkezi olması ile büyük gelişme gösterdi. Ardanuç'tan Trabzon'a kadar giden ticaret yolunun önemli duraklarından biri olması ile şehir giderek önemini arttırdı. Yine Kral Abas döneminde bu yol güzergâhında seyahat eden Tüccarların güvenliğini sağlamak amacıyla Kars'ı çok güçlü bir serhat şehri yaptı. (Sağır, 2014:196). Bu özelliklerinin yanında Kars şehri Anadolu, İran, Azerbaycan, Gürcistan üzerine yapılacak seferler açısından önemli bir üs bölgesi olması nedeniyle sık sık istilalara uğramış ve gerçekleşen istilalar sonucunda da şehir çoğu zaman tahrip edilmiştir. Yaşanan bu istilalar sonucunda şehir kültür ve medeniyetin yok olmasına, nüfusun azalmasına, ekonominin zarar görmesine neden olmuştur. Aynı zamanda şehirde yer alan mimari yapılarında yıkılmasına neden olmuştur.

3.1.16. Arran

Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan bölge kaynaklarda *al-Ran* şeklinde yazılan, Yunan ve Romalıların Albania dedikleri bölgenin Arapçalaşmış halidir. Müslümanların fethinden sonra *Arrân (Erran)* adını aldı. Albania ismi güneyde Gence şehri ile Alzan nehrine kadar uzanan bölgenin ismi olmuştur. İlk Arap hakimiyeti döneminde ise Arran adı, Derbend ve Şamahı'dan başlayarak Aras nehrine kadar

uzanan bölgeye verilmiştir. Ermeni tarihçileri ise “*Alban*” adının Ermenice okunuşu olan “*Ağuvan*” adını kullanmışlardır. (Özaydın, 1991:394; Tuysuz, 1997:14; Grigor, 2007:21, 27. Dipnot). Tiflis, Berde, Beylekan, Gence bölgesinin sınırları içerisinde yer almaktaydı. Merkez şehri ise Berde’dir.

Bölge birçok devletin istilalarına maruz kalmış ve Selçuklular ve Moğollar döneminde bölge Türkleşmeye başladı. Bölgenin Türkleşmesine paralel olarak Arran ismini kaybetmeye başladı. Günümüzde ise Arran’ın güneyinde Karabağ adı ile bir otonom bölge oluşmuştur. (Özaydın, 1991:395).

3.1.17. Mtsheta

Gürcistan sınırları içerisinde yer alan bir yerleşim yeridir. Mtsheta’da yapılan arkeolojik kazılara göre çok eski bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Kazı sırasında elde edilen bulgulara göre M.Ö. 1000 yıllarında önemli bir merkezdi ve şehir halkı ise savaşçı bir toplum idi. Özellikle Hellenistik dönemde kalabalık nüfusu ile kent merkezi olmuştur. Togarma’nın torunu olan Mtzhetos tarafından Kür ırmağı ile Aragvi’nin birleştiği noktada Mtzheta (Mtsheta) adı ile yeni bir kent kuruldu. Ardanuç, Tiflis ve Kutaysi şehirleri gibi Mtsheta’da Gürcistan’a başkentlik yapan önemli şehirlerden biri olmuştur. Aynı zamanda “*şehirlerin anası*” olarak isimlendirilmiş ve Gürcü krallarının önemli ikâmetgah yeri olmuştur. Bu dönemde stratejik noktada yer alması ile diğer kentlere göre çok büyümüştür. Nemrud’un torunlarından Ardım isimli eristav kentin etrafını harç ve taştan yapılmış bir sur ile çevirdi. (Mtsheta, 1973:8336; Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:60; Brosset, 2003:7,11; Üstünyer, 2010:38).

Mtsheta, M.Ö. 3. yy’dan M.S. 5. yy’a kadar Gürcü Krallığının başkenti olmuş, 469 yılında bu özelliğini kaybederek krallığın başkenti Tiflis oldu. Şehirlerin anası olarak tabir edilmesinin yanında yine Gürcü Krallığına birçok yönden merkezlik etmiş olmasından dolayı “Büyük kralların oturduğu yer” anlamına gelen “*Satahto Kalaki*” olarak anılmıştır. (“Mtsheta”, 1986:8336; Üstünyer, 2010:41).

3.1.18. Egrisi

Kartli krallarının sığınma merkezi olan kent, Egros tarafından kendi namı adına “Egris” adı ile müstahkem bir kent kurdu. Kent günümüzde de Bedia adı ile mevcut olan bir kenttir. Kartli sınırında Şorapani ve Skanda adı ile iki adet müstahkem kalesi mevcuttur. Bu kaleler Egrisi askerlerinin sıkı koruması altındaydı. Ayrıca Hristiyanlık dini de ilk kez Egrisi kentinde kabul edildi. İlk zamanlarda Egrisi kralları bu dini benimsemediler. Fakat Bizans’ın çabaları sonunda Hristiyanlık dini resmi din olarak kabul edildi ve Bizans’ın işlerini kolaylaştırması açısından önemli bir hamle oldu. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:93-94; Brosset, 2003:4).

3.1.19. Batum

Doğu Karadeniz kıyısında yer almış olup, Güccistan’a bağlı Acaristan Özerk Cumhuriyetinin başkentidir. İlkçağlarda Pers İmparatorluğu’nun egemenlik sınırı içerisinde yer aldığı dönemde “*Bathys*” adı ile anılmaktaydı. Pontos Krallığı ve Romalıların hakimiyeti altına girdi. Romalılar burasını doğu seferleri için lojistik ikmal merkezi olarak kullanması ile Batum Laz Krallığı’nın idaresi altına verildi. IX. yüzyılda şehir Müslümanlar tarafından fethedilmesine rağmen, X. yüzyılda Gürcistan’a bağlandı ve Kraliçe Tamara döneminde ise büyük kalkınma sağladı. Lojistik önemi nedeniyle şehir XIII. yüzyıldan Moğolların istilasına uğradı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise Türklerin egemenliği altına girdi. (Batum, 1986:1402; Bostan, 1992:210).

3.1.20. Gori

Gürcistan sınırları içerisinde yer alıp Kura Irmağı kıyısında kurulmuştur. Şehirde eski bir kale ve XII. yüzyıldan kalma bir kilisenin yıkıntıları yer almaktadır. Şehirde yer alan kale Türklerin, İranlıların ve Gürcülerin askeri hareketlerine maruz kalmıştır. Ateni’de iyi şekilde korunmuş birçok kilise ve şato kalıntıları da bulunmaktadır. Ayrıca Rus devlet adamı olan Stalin’de bu şehirde dünyaya gelmiştir. (Gori, 1973:232; Gori, 1986:4636).

3.1.21. Kutais (Kutaysi-Kutaisi)

Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Kolhis’de, Rion kıyısında yer alır. Ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Bazı kaynaklarda V-VI. yüzyıllarda bazı kaynaklarda ise 806 yılında Kral Leon II. tarafından Aea ya da Kytæa şehrinin yerinde kurulduğu düşünülmektedir. Şehir, İslam fetihleri sırasında Tiflis’in Araplar tarafından ele geçirilmesinin ardından Batı Gürcistan (İmeretya)’a başkentlik yaptı. Gürcü Kralı Bagrat III. burada şehrin adını taşıyan Kutais kilisesini yaptırdı (973 ya da 1003). Cepheleri aymalarla süslü olup, kubbeli yapıda ilginç sütun başlıkları yer alır. (“Kutaisi”, 1973:678; “Kutaysi”, 1986:7216).

Güney Kafkasya coğrafyası coğrafi konumundan dolayı birçok kez askeri seferlere maruz kalmıştır. Meydana gelen bu seferler neticesinde bölge bir yandan büyük bir kalkınma sağlarken bir yandan da önemli yerleşim yerlerinin virane olmasına neden olmuştur. Bölgeye en büyük zararı ise Moğollar yaşatmıştır. Moğolların başlıca istila hareketlerinin şehirler olması nedeniyle önemli ticaret ve sanatkârlık merkezleri talan ve yağma edilerek taş üstünde taş bırakmamışlardır. Yaşanan yağma esnasında şehir halkı da kılıçtan geçirilerek büyük bir katliama maruz kalmıştır.

Moğolların yapmış oldukları istilaları İbnül Esir şöyle dile getirmektedir.

“Dünya yaratıldığından beri böyle bir felaket ve musibet gelmemiş ve tarih mislini görmemiştir. Moğollar kendilerine muhalefet edenleri erkek, kadın ve çocuk ayırmaksızın öldürdüler. Bir fırtına gibi, Çin hudutlarından çıkıp Türkistan, Kaşgar, Balasagun ve oradan da Maveraiünnehir, Semerkand, Buhara vesair beldeleri yıktılar, insanlarını öldürdüler. Buradan sonra Rey, Hemedan ve Azerbaycan’a girip aynı şeyleri yaptılar. Derbend, Şirvan ve Kıpçak ülkesine varıp karşılarına çıkanları öldürdüler, kaçanlar kurtuldu.”
(Oder, 2007:47).

3.2. GÜNEY KAFKASYA’NIN MİMARİ YAPILARI

Bölgenin coğrafi konumu itibariyle önemli ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle mimari yapının da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bölgeye hakim olan her devlet kendi kültürel, dini ve sosyal yapılarını muhafaza edebilmek amacıyla birçok eser

inşa ettiler ve birden fazla devletin egemen olması neticesinde de mimari yapılar çeşitlilik gösterdi.

Göçebe hayatı benimseyen toplumlar barınaklarını taşınabilir malzemelerden meydana getirirken yerleşik hayatı benimsemiş toplumlar ise kalıcı yerleşim yerleri kurmuşlar ve kalıcı mimari yapılar meydana getirmişlerdir. Medeniyet yönünden ilerleme kaydedilmesi ile birlikte lüks binalar, şaşaalı konaklar, köşkler yapılmaya başlandı. İslam öncesi ve sonrası dönemlerde mimari yapılarda kullanılan en önemli malzeme ise taşlar olmuştur. Dağlık alanlardan temin edilen taşlar kervansaraylar, saraylar, camiler, kiliseler, köprüler, evler ve barajlar gibi önemli yapılarda kullanılmıştır. Yapıların inşası yapılırken taşların birbirine yapışması içinde kireç ve alçı kullanılmıştır. Mimari yapıların yapımında artan talepler nedeniyle yeni taş ocakları açılmaya başladı. Taş endüstrisinin gelişmesi ile beraber ünlü taş ustaları da görülmeye başladı. Ortaçağ döneminde ünlü taş ustaları ise Azerbaycan, Hindistan ve İran'da bulunmaktaydı. (Bakır, 2001:43-44,48).

İslam öncesi mimari yapılara bakıldığında daha çok bölgede hakim olan Urartular, Medler ve Perslerin mimari özellikleri göze çarpmaktadır. VII. yüzyıllara gelindiğinde ise bölge de İslam fetihleri gerçekleşmiş ve bunun neticesinde de mimari alanda yeni bir tarz ortaya çıkmıştır. İslami mimari yapıları olan cami, medrese ve minare inşa edilmiştir. IX. ve XI. yüzyıllarda İslam egemenliğinin zayıflamasından sonra bölgede kurulan yerel hanedanlar ortaya çıkmış ve bu beylikler aracılığıyla yeni mimari eserler inşa edilmeye başlamıştır. Yapılan birçok mimari eserlerde günümüze kadar gelmeyi başarabilmiştir. Bu dönemin en önemli mimari yapısı ise Bakü'de 1078 yılında inşa edilmiş Mescid-i Muhammedi'nin Sınık Kale minaresidir. Sınık Kale adıyla anılan taş minare hala ayakta olup en eski Türk minaresidir. Silindirik bir yapıda inşa edilmesiyle birlikte dönemin mimari anlayışını yansıtmaktadır. Gürcistan toprakları üzerinde inşa edilmiş Kutaisi ve Bedia Kiliseleri, Mtsheta Svetitsholveli Kilisesi, Nikortsminda, Samtavisi gibi mimari yapıları mevcuttu. (Buniyatov, 1991:322; Dursun, 1991:551; Berdzenişvili ve Canaşia, 2000:138).

XI. ve XII. yüzyıldan itibaren bölgede Selçuklular, İldenizliler, İlhanlıların egemen olması ile birlikte kale, kule, kümbet, cami ve kervansaray gibi mimari yapılarda inşa edilmesi ile büyük gelişme gösterdi. Bu dönemin göze çarpan mimari

yapıları ise Nahcivan'da 1162 yılında inşa edilen Yusuf b. Kuseyr Kumbeti, Azerbaycan'nın en güzel ve en ünlü Selçuklu mimari eseri olan Kumbed-i Kımız (Kumbed-i Surh)'dır. Bu kümbet ise 1147 yılında Meraga'da inşa edilmiş olup adını da tuğlaların renginden dolayı almıştır. Bu kümbetin kim adına yapıldığı ise bilinmemektedir. Yine bu dönemlere ait Şamahı civarında Gülüstan Kalesi, Nahcivan civarlarında Elince Kale, Lerik'te Oğlankale, Bakü'de Kızkalesi başlıca mimari eserlerdir. (Buniyatov, 1991:322; Memmedov, S., 2007:63; İsmailov, 2014:170, Bedirhan, 2014:313).

XI.-XII. yüzyıl mimarlık yapılarında işlenen duvar yazıları, kitabeler, resimler ve kabartmalar günümüze kadar gelme imkânı elde etmiştir. Ubisi, Kintsvisi, Gelati duvar yazıları, fresk ve mozaikleri, Cruççi Otkhtavi, Tskarostavi, Tbeti, Sahareba, Hakhuli, Ançiskhati kakma ve oyma el yazmaları sanatları örnekleri, dönemin Gürcü sanatçıları olan Beka ve Bekşen Opizari'nin şaheserlerine birer örnek teşkil etmektedir. Bölgeye yapılan istilalar sonucunda yıkımlar nedeniyle kültürel özelliklerinden çok şey kaybetmesine rağmen İkorta, Samtavisi, Bertubani gibi eserler günümüze kadar gelebilen şaheserlerdir. (Berdzeneşvili ve Canaşia, 2000:161).

XV. yüzyılda da mimari eserler yapımı büyük gelişme göstererek önemini korumuştur. Yüzyılın sonlarına doğru Tebriz'de inşa edilmiş olan Heştbehişt (Sekizbehişt) Saray kompleksi çok önemli sanat yapıtıdır. Bu saray kompleksi içerisinde büyük bir kütüphane, 1000 kişilik hastane, mescit, birde meydan park yer almaktadır. (İsmailov, 2014:201).

3.2.1. Kaleler

3.2.1.1. Kars Kalesi

Kaleler inşa edilirken güvenli olması, kolay işgal edilememesi ve güçlü istihkamlar olması açısından coğrafyanın doğal avantajlarından yararlanılmaya çalışılmıştır. Kaleler genellikle nehirlerin birleştiği yerde, dağ tepelerinde, uçurumlu bölgelerde inşa edilmiştir. Kars Kalesi'de inşa edilirken bu özellikler dikkate alınarak Kars çayının geçtiği derin ve yakın boğaz ile bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Kale, iç ve dış kale olmak üzere iki kısımdan meydana gelir. İç kale ile Kale İçi Mahallesi saran dış kalenin temelleri X. yüzyılda Bagratlılar zamanında atıldı (928-952). Bu dönem

sonrasında şehrin genişlemesi üzerine Selçuklular döneminde “Varoş” adı verilen sur dışı mahalle meydana geldi. (Kırzioğlu, 1953:282; Temel, 2011:13-14).

Dış kale, iki kat sur ile çevrilmiştir. Surların içerisinde dizdar hane, erat koğuşları, erzak ve cephane ambarları yer alır. Asıl kale kapısı ise Doğu’ya bakmaktadır. Doğu’ya ve Batı’ya bakan kapıların her ikisinin de kanatları demir ve mitindir. Demir kaplı olan kapılardan Batı’ya açılanına “Su veya Çeribaşı Kapısı”, Kağızman tarafına bakanına “Orta Kapı”, Doğu’ya bakan tarafına ise “Behram Paşa Kapısı” adı verilir. Dış kalenin muhiti 27 bin metre olup kalenin etrafında savunma hendeği bulunmaktadır. (Solmaz, 1994:86; Temel, 2011:13-14)

3.2.1.2. Bakü Kalesi

Bugüne kadar gelen en eski mimari eserlerden biridir. Bakü şehri kale ile çevrili olduğundan içeride kalan kısma Baküye “İçeri Şehir” adı verilmiştir. Abdurreşid Bakuvî’ye göre; *“Şehrin çift katlı bir kalesi vardır., büyük olanın denize yakın olduğunu, Moğolların kaleyi alamadığını; ikinci kalenin ise birinciden biraz yüksek olduğunu belirtmiştir.”* Kalede yer alan kitabeye göre kale III. Minüçehr tarafından yapıldığı görülmektedir. Kale, Bakü şehrinin Şah İsmail tarafından seferleri sırasında tahrip edilmesine rağmen Özdemiroğlu Osman Paşa ve Şah I. Abbas tarafından daha sonra da Çarlık Rusya’sı yönetimi tarafından tamir edilmiştir. (Dursun, 1991:551; Valişov, 2008:31).

Bakü Kalesi içerisinde Hıdır Camii (1301), Mirza Ahmed Camii (1345), Cin Camii (XIV. yy), Şeyh İbrahim Camii (1415) gibi camiler yer almaktadır.

3.2.1.3. Elince (Alıncak) Kalesi

Kale, Nahcivan Hanağa kasabasının yakınlarında yer alan Alınca çayı kıyısında inşa edilmiştir. Kalenin ne zaman yapıldığı hakkında değişik bilgiler mevcuttur. Tarihi kaynaklara göre kalenin 2 bin yıl önce yapıldığı söylenmektedir. Kalenin ismi kaynaklarda Alıncak, Alancık, Elencek, Elence, Elincek, Ernçak, Alnçak şekillerinde görülür. Ortaçağ döneminde Azerbaycan’ın en görkemli kalelerinden biridir. Kale duvarları bulunduğu konumu itibariyle dağ eteğinden başlayarak basamaklar halinde

yükselmekte ve dağın tepesine kadar uzanmaktadır. Kale Azerbaycan Atabeyliği (1136-1225) döneminde önemi iyice artmıştır. Bu dönemde sığınak yeri olarak kullanılmıştır. (Kürkçüoğlu, 2007:115-116).

3.2.1.4. Ani İç Kalesi

Ani şehrinin en güney ucunda yer almakta olup 4. yüzyılda Kamsarakan yöneticisi Trdat tarafından yapılmıştır. Kalenin etrafı sur ile çevrelenmiştir. Yapılan kazı çalışmaları neticesinde hisarların temelleri harç kullanılmadan taşlar üzerine oturtulmuştur. Coğrafi yapısından dolayı kalenin güney kısmında sur ve duvar yoktur. İç kale içerisinde saray, su sarnıçları, hamam, kilise ve mezarlıklar yer almaktaydı. Sarayın bazı kısımları iki katlı olarak inşa edilmiştir. İkinci katında ise tören salonları yer almaktadır. İç kalede yer alan sarayın iç duvarları altın fresklerle kaplanmıştır. Yine kale içerisinde yer alan hamamda ısıtma ve soğutma sistemi uygulanmıştır. (Yıldırım, 2010:89-90).

3.2.1.5. Sürmeli/Surmari Kalesi

Kars ili Kağızman ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Aras Nehri sahili kıyısında inşa edilmiştir. 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından fethedilmiş ve kalenin konumundan dolayı güçlü bir istihkam merkezi olarak kullanılmıştır. Kalenin önemi Azerbaycan Atabeyliği döneminde daha da arttı. Bu dönemde kale Azerbaycan Atabeyliğinin başkenti olan Nahcivan'a giden tüm yolları korumaktaydı. (Nesibli, 2002:726).

3.2.2. Türbe, Kümbet ve Camiler

3.2.2.1. Mümine Hatun Türbesi

Nahcivan'da Azerbaycan Atabeyliği döneminde inşa edilmiş olup günümüze kadar ayakta kalmış mimari anıtlardan biridir. Mümine Hatun, I. Atabek Şemseddin İldeniz'in eşi ve aynı zamanda Atabek Muhammed ve Kızıl Arslan'ın annesidir. Halk arasında "Atabey Kümbeti" olarak da bilinen türbe 1186-1187 yılında Mimar Acemi

Ebubekir oğlu Nahçıvani tarafından inşa edildi. Bağımsız olarak inşa edilen türbe iki katlı, içten silindirik ve dıştan ongen planlıdır. Kümbetin bulunduğu çevreye iki tarafında silindirik minareleri ile sivri kemerli ve çok gösterişli bir kemerli kapıdan girilmektedir. Kümbetin en önemli bölümü olan cenazelik bölümüne doğudan merdivenlerle inilir. Cenazelik bölümünün ortasına ongen bir tuğla ayak örülmüştür. Türbenin inşasında tuğla, çini, terrakota, sırlı tuğla gibi malzemeler kullanılmıştır. Süslemelerde ise tuğla mozaik tekniği kullanılmıştır. Bölgeye yapılan istilalarda eser büyük zararlar görmesine rağmen yapılan onarım çalışmaları sayesinde ayakta kalmış güzel sanat eserlerinden biridir. (Özkan, H., 2000:139-141; Oder, 2007:41; Memmedzade, 2007:377).

3.2.2.2. Manuçahr Camii (Bozminare Camii)

Ani yakınlarında olup 1064 yılında Sultan Alparslan tarafından Ani'nin fethedilmesinden sonra Şeddâdîler'den Ebû Şücâ Menûçihîr tarafından 1072-1086 yılları arasında inşa edilmiştir. Aynı zamanda bu cami Anadolu'da yapılmış ilk camidir. Caminin planı dikdörtgen şeklinde olup, çift katlı olarak yapılmıştır. Alt katında odalar mevcuttur. Üst katta ise kalın gövdeli, bodur sütunlarla üç sahna ayrılmıştır. Duvarlar üzerinde dar ve uzun pencereler vardır. Caminin minaresi sekizgen, tek şerefeli olmak üzere çift renkli taşlardan inşa edilmiştir. Minarenin inşasında camiye göre daha çok açık renk taşlar kullanılmıştır. Kullanılan taşlar ise volkanik tüflerden meydana gelmiş taşlardır. Ayrıca minare gözetleme kulesi olarak da kullanılmıştır. Minarenin üç köşesi cami duvarı ile birleşiktir. Minarenin giriş kısmı güney yönde dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış ve sivri kemerli olarak yapılmıştır. Minarenin aydınlatılması ise gövdesinde açılmış mazgal açıklıklarıyla giderilmiştir. (Özkan H., 2000:53-55; Karakaya, 2004:156; Bedirhan, 2014:311).

3.2.2.3. Yusuf Bin Kuseyr Kümbeti

Nahcivan'da yer almaktadır. Kümbetin üzerinde yer alan kitabeye göre 1162 yılında "Acemi Bin Ebubekir Hoca, Ünlü Reis, Şeyhlerin başı Huseyr oğlu Yusuf" için yapılmıştır. Kümbet iki katlı ve sekizgen bir plan üzerine inşa edilmiştir. Kümbetin

gövdesi cenazeliğin üzerinden başlamaktadır. Kümbetin gövdesi ise dikdörtgen bir pano şeklinde düzenlenmiştir. Giriş bölümü ise kümbetin batı kısmında yer almaktadır. Kümbetin cenazelik bölümüne ise, batı yönden dört basamakla inilmektedir. (Özkan, H., 2000:136).

Kümbetin iç kısmı da sekizgen planlı olarak yapılmıştır. Kümbetin süslemelerinde geometrik bezemeli motifler oluşturmaktadır. Zemine baskı tekniği ile “S” motifi işlenmiştir. Yine köşe sütunları üzerine sekiz kollu yıldız motifleri işlenmiştir. Tuğladan inşa edilmiş kümbette, tuğlanın değişik dizimleri ile farklı teknikler uygulanmıştır. (Özkan, H., 2000:137-138).

3.2.2.4.Gülistan Türbesi

Nahcivan’ın Cuga köyünde yer almaktadır. Bağımsız olarak inşa edilmiş olup iki katlı, içten silindirik, dıştan onikigen olarak inşa edilmiştir. Cenazelik bölümüne alttaki kapıdan girilmektedir. Üst kattaki asıl kapıya ise merdivenlerden çıkılmaktadır. Kümbet kare alt yapı üzerinde oniki köşe olarak yükselmektedir. Süslemeleri ise geometrik yıldız ve geçmelerden oluşan değişik oymalardan oluşmaktadır. Kümbetin inşasında kesme taş malzemeler kullanılmıştır. (Özkan, H., 2000:145-146).

3.2.3. Saraylar

3.2.3.1. Şirvanşahlar Sarayı

Azerbaycan mimarisinin en önemli eserleri arasında olup I. Halilullah zamanında (1417-1465) Bakü’de inşa edilmiş külliye'dir. Külliye iki büyük ve iki küçük girişi olan, sur içerisine alınmış genişçe bir alan üzerine yayılmıştır. Külliye 52 odalı, iki katlı asıl bina ve ilave yapılardan meydana gelmiştir. Külliye içerisinde Büyük saray binası, divan, türbe, minareli mescit, hamam yer almaktadır. Sarayın iki katlı harem kesimi ve saray bölümü de sarayın doğu kısmında yer almaktadır. Sarayın bu bölümünde her katında yirmi beşin üzerinde odası mevcut olup karmaşık bir şeması vardır. Girişi iki yanı nişli tonoz kubbelidir. Batı kısmında ise Saray Mescidi, hamam, türbe, sarnıç, Çin Mescidi yer almaktadır. Caminin iki taç kapısı mevcut olup dört tarafı tonozlarla çevrilidir. Güneyde Keykubad Camii yer alır. Yine bu kısımda mihraba

yakın, girişi camiye açılan kesme taştan sekizgen şekilde inşa edilmiş Seyid Yahya Bakuvi Kümbedi yer alır. (Valişov, 2008:34; Çoruhlu, 2010:213-214).

3.2.3.2. Sultan Sarayı

Ani şehrinin kuzeybatısında olup Bostanlar deresi üzerinde inşa edilmiştir. Sarayın ne zaman yapıldığına dair kesin bir bilgi olmamasına rağmen 13. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Nikolai Marr, Ani’de yapmış olduğu kazı çalışmaları sonucunda sarayın I. Sargis (1209-1211) ya da II. Sargis (1245-1276) dönemlerinde yapıldığını belirtmektedir. Yapı beş katlı olarak yapılmıştır. Alt kısımda hazine mahzenleri, bu mahzenlerin hemen üzerinde iki kat kargir ve bunun üzerinde de ahşaptan yapılmış iki kat, en alt katında ise bodrum katı mevcuttur. Sarayın doğuya açılan kapısı üzerinde pencereci bir duvar vardır. Duvarlar bir sıra beyaz, bir sıra “kevek (küfeki)” adı verilen koyu renk taş ile yapılmıştır. Sarayın şekil, mimari ve süslemeler bakımından 13. Yüzyılda Anadolu Selçuklu mimari yapılarında görülen mimari süslemeleri ile benzerlikler göstermektedir. (Yıldırım, 2010:127-129; Bedirhan, 2014:312).

3.2.4. Manastır ve Kiliseler

3.2.4.1. Yeni Rabat Manastırı Kilisesi

Artvin ili, Şavşat ilçesi, Bulanık Köyü’nde yer almaktadır. Manastır olarak inşa edilmiş olup günümüze kadar sadece kilisesi mevcut olan yapının günümüze ulaşan bir kitabesi bulunmamaktadır. Yapılma tarihi hakkında kesin bilgiler olmamasına rağmen civarda yer alan manastır kiliselerle olan mimari benzerliği nedeniyle X-XI. yüzyıllarda inşa edildiği belirtilmektedir. Yapı doğu-batı doğrultusunda dıştan 18.00x12.00 m. ölçüsünde, kubbeli yarı serbest haç plan şeklinde inşa edildi. (Aytekin, 1996:36; Uygun, 2012:19).

Kuzey ve güney haç kolu doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Güney haç kolunun güney duvarının ekseninde dışa doğru daralan iki pencere yer almaktadır. Kuzey haç kolu ekseninde dışa daralan bir pencere yer alır. Haç kolları ise beşik tonozla örtülüdür. Batı haç kolu doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen

planlı ve örtü sisteminde çift kademeli, hafif sivri bir takviye kemeri ile ikiye ayrılmıştır. Yapıya güneybatı cephedeki dikdörtgen açıklıktan girilmektedir. (Uygun, 2012:20).

Yapının iç kısmı sıvalıdır. Kilisede cephe duvarlarının pembemsi, sarımsı, kahverengi olmak üzere farklı ebatlarda kesme taşlardan oluşmaktadır. Taşlar farklı ebatlarda olduğu içinde belli bir sıra izlenmemiştir. Kilisenin çatısı ise kiremitle örtülmüştür. (Aytekin, 1996:41; Uygun, 2012:29).

3.2.4.2. Gelati Manastırı

Kutaisi şehri yakınında 1106 yılında Gürcü Kralı Davit (1089-1125) tarafından inşa edilmeye başlanmış olmasına rağmen 1130 yılında Davit'in oğlu Kral Demetrius (1125-1156) zamanında tamamlanmıştır. Yüksek bir taş ile çevrelenmiş olan manastırın ortasında ana kilise ve bu kilisenin etrafında da iki küçük kilise, bir çan kulesi, rahiplerin kalabileceği binalar mevcuttu. Manastırın inşa edilmesi ile birlikte Kral Davit burasını akademik çalışma ve araştırmaların yapıldığı bir ilim ve irfan merkezi haline getirdi. Burada dönemin en ünlü filozofları olan İoane Patrisi ve Arsen İkaltoeli dersler vermekteydi. Ayrıca manastırda yoğun bir yazmacılık ve kültür faaliyetleri de başladı. Kral Davit, manastırı bütün doğu için ilmin merkezi olarak yeni Atina, maneviyat alanında da ikinci bir Kudüs haline getirdi. Kral Davit yapmış olduğu bu hizmetleri karşısında halk tarafından “yapıcı” anlamına gelen “*Ağmaşenebeli*” ünvanı verildi. (Özkan, 1968:81-82; İberieli, 2014:175-176).

Kral Davit yapmış olduğu faaliyetlerin yanında zamanının en tanınmış ve en ünlü İslam alimleri için de ilmi çalışmalarını tamamlayabilmek amacı ile Tiflis kentinde bir yurt inşa ettirdi.

3.2.4.3. Vaşlobi Manastırı

Ardahan ili, Çıldır ilçesi, Kurtkale Beldesi, Övündü Köyü'nde inşa edilmiştir. İslamiyet'e karşı Hristiyanlığı korumak amacıyla Klardjeti'de çok sayıda manastır inşa edilmiş ve bölge zamanla İslamiyet'e karşı Hristiyanlığı korumak amacıyla Klardjeti'de çok sayıda manastır inşa edilmiş ve bölge zamanla “*Gürcistan'ın Sina'sı*” olarak

vasıflandırılması ile önemli dinsel merkez halini aldı. Bu dinsel merkezlerden biri de Vaşlobi Manastırı olmuştur. Yapının ne zaman yapıldığına dair kesin bir tarih mevcut olmamasına rağmen yapının inşa malzemesine bakılarak X. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği düşünülmektedir. (Bayram, 2014:21-22,25).

Manastır kuzey cephesinin alt yarısı yamaca yaslandırılıp 7.50x5.00 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek nefli bir yapı olarak inşa edildi. Duvarlar içte ve dışta siyahımsı gri renkli, kare ve uzun dikdörtgen biçimli kesme ve kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiş, dolgu malzemesi olarak ise moloz taşlar, kum ve kireç harç kullanılmıştır. (Bayram, 2014:22).

3.2.4.4. Ançi İkonu Kilisesi

VI. yüzyılda inşa edilmiş olup Tiflis'in en eski kilisesidir. Kilise adını ise Türkiye'nin doğusunda bulunan Ançi Kilisesindeki ikondan almıştır. Bölgede İslamiyetin kabul edilmesinden sonra İkon Gürcüler tarafından Tiflis'e getirilmiştir. Ançi İkonu şu an Tiflis Ulusal Müzesinde muhafaza edilmektedir. (Üstünyer, 2010:51).

3.2.4.5. Kutaisi Kilisesi

Kutaisi sahip olduğu Virgin Katedrali nedeniyle Hristiyan dünyası için önem arz etmekteydi. Bu katedral Gürcistan'da bulunan kiliseler içerisinde en görkemli olanıdır. Burada yer alan manastır Ortaçağ döneminde Gürcistan'ın kültürel merkezi konumundadır. (Eğilmez, 2001:8).

Gürcü Kral Bagrat III döneminde *Bedia ve Kutais Kiliseleri* inşa edildi. Kralın büyüklüğünü ve saltanatının ihtişamını görmek açısından kiliseler önem arz etmektedir. Kral Bagrat, Bedia kilisesini piskoposluk yaparak Gudakva'daki makamını buraya nakletti. Kütais kilisesi ile de komşu hükümdarları, kendi topraklarındaki ve çevre krallıklarındaki katolikosları, başpiskoposları, manastır keşişlerini ve didebülleri bir araya toplamıştır. (Berdzeneşvili ve Canaşıa, 2000:262).

3.2.5. Köprüler

3.2.5.1. Hüdaferin Köprüsü

Dahili ve harici ticaretin gerçekleşmesi açısından zaruri bir hal alması üzerine 1027 yılında Şeddadi Hükümdarı II. Fazlun döneminde Aras nehri üzerinde 11 ve 15 aşırımlı olarak inşa edildi. Aras Nehri üzerinde inşa edilmiş en ünlü köprülerden biridir. Köprünün asıl görkemi XIII. yüzyılda İlhanlılar zamanına denk gelir. Nehir Kuzey Azerbaycan'ı Güney Azerbaycan'a bağlaması nedeniyle stratejik bir öneme sahiptir. Köprünün yapılması sadece Azerbaycan'ı değil Güney Kafkasya bölgesinin iktisadi, siyasi, sosyal hayat açısından büyük önem arz etmiştir. Aynı zamanda çevre şehirleri de birbirine bağlayarak kültürel alışverişi sağlayan en önemli unsuru teşkil etmiştir. (Kürkçüoğlu, 2007:97; Heyderov, 2007a:344; Memmedzade, 2007:378).

3.2.5.2. Kırmızı Köprü

Sınık Köprü olarak da bilinen köprü XII. yüzyıldan kalma mimari eserlerden biridir. Köprünün uzunluğu ise 175 metreye yakın olup, dört aşırımlı olarak inşa edilmiştir. Aşırımlarının az olmasının nedenleri ise, köprünün sahil kesimlerinde yerleşkelerin kurulmuş olması ve çay yatağının jeoloji kuruluşu ile bağlı olarak taş aşırımlarından ikisinin büyük olması idi. Köprünün geçit kısmında eni 4,3 metre, sahil kesiminde ise 12,4 metredir. Sahil kesimindeki bölümlerin içerisinde kervansarayların bulunması köprünün ticaret yolları üzerindeki önemini arttırmıştır. (Memmedzade, 2007:378).

3.2.5.3. Aza Köprüsü

Ordubad şehrinde, Aşağı Köyünde Gilançayı üzerinde 46 paqonemetre olarak inşa edilmiştir. Hindistan'ı ve Çin'i Karadeniz sahilleri, Anadolu ve Avrupa ülkeleri ile birleştirmesi açısından İpek Yolu üzerinde büyük bir öneme sahiptir. (Kürkçüoğlu, 2007:97).

3.2.5.4. Cuğa Köprüsü

XII.-XIII. yüzyıllarda Aras nehri üzerinde inşa edilmiştir. Köprünün inşa edilmesinden sonra Culfa Şehrinin ticaret yolları üzerindeki önemi daha da arttı. Ortaçağ yazarlarının “dünya köprülerinin en güzeli” olarak adlandırdıkları köprüden günümüze kadar bir kısmı kalmıştır. (Kürkçüoğlu, 2007:97-98; Memmedzade, 2007:378).

Aras ırmağı üzerinde birçok köprü inşa edilmişti. Bunların önemli olanlardan bir kısmında Gürcistan sınırları içerisinde yer almakta idi. Bu köprüler ise ırmağın dar ve kayalık yerlerinde inşa edilen “*Metehi*” ve “*Avlabari*” köprüleri idi.

3.2.6. Kervansaraylar

Çin’den başlayıp Avrupa içlerine kadar giden önemli ticaret yolları Güney Kafkasya coğrafyası üzerinden geçmekte idi. Ticaret yolları bölgenin önemini arttırmış, aynı zamanda ülkeler arası ticaretin gelişmesi içinde kervansarayların yapılmasına etki etmiştir. Buradan geçen ticaret yolları Azerbaycan’ın kuzeyinden geçerek Tiflis, Erzurum, Sivas, Ankara ve Bursa istikametini takip ederek Tebriz ile İstanbul’u birbirine bağlamakta idi. Bu ticaret yolu üzerinde 40 adet kervansaray inşa edilmiştir.

Kervansaraylar ilk defa devletin başına geçen hükümdarlar tarafından vakıf olarak kurulmuşlardır. Kervansaraylar inşa edilirken her kervansaray arasındaki mesafeler bir günde bir devenin ya da yaya olarak katedebileceği yol mesafesi kadar hesaplanmıştır. Bu ise takriben 30-40 km mesafeye denk gelmekte idi. Kervansaraylarda millet farkı gözetmeksizin herkese hizmet edilmekteydi. Bazı kervansaraylara bakıldığında üç gün kalma, yeme içme ve hastaların tedavi edilmesindeki hizmetler ücretsiz olarak yerinde yerine getirilebilmekte idi. (Üstünyer, 2010:94).

Gürcistan tarihine bakıldığı zaman kervansaray yapımı ise Kral David dönemine denk gelmektedir. Gürcistan’dan İran ve Erzurum üzerinden İstanbul’a giden kervanlar daha çok kürk taşımacılığı yapmışlardır. Tiflis kervansarayları iki ve üç katlı olarak inşa edilmiştir. Kervansarayların önünde yer alan eyvanların üzerleri kapalı idi. İçerisinde tahta galeriler yer alırdı ve bu galerileri kervansaray sahipleri kiraya verirlerdi. Buraları

kiralayanlar ise ticaret işi ile uğraşan sınıftı. Kervansarayda hem otel hem de eyvan hizmeti verilmekteydi. Zengin tüccarlar için odalar genellikle hazır tutulmakta idi. (Üstünyer, 2010:95-97).

Güney Kafkasya'nın asıl büyük kervansarayı ise Ani şehrinin kuzeydoğusunda ve Arpaçayı kıyısındaki "Koşavenk" (Çifte Manastır) adlı yerde bulunan kervansaray idi. Daha önceleri kervansaray olarak inşa edilmiş olan yapı 1200 yılındaki Koluuzunoğulları istilası sırasında kiliseye çevrildiği düşünülmektedir. Yine bu yapı Hristiyanlar tarafından "Sinod"¹⁴ olarak kullanılmıştır. Bir diğer kervansaray ise Culfa şehrinin Gülüstan Kentinde Aras nehrinin sol sahilinde XIII. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Kervansarayların en görkemlisi ve muhteşem bir mimari yapıya sahiptir. (Kürkçüoğlu, 2007:98; Bedirhan, 2014:312).

Güney Kafkasya'da egemenlik kurmuş olan Selçuklular, Azerbaycan Atabeyliği, İlhanlılar ve bölgede kurulmuş yerel hanedanlar bölgenin maddi medeniyetini zirveye ulaştırmışlardır. Şehirler, mimari yapılar, ibadethaneler, medreseler, manastırlar, saraylar, köprüler ve kervansaraylar büyük gelişme sağlamıştır. Fakat bu gelişmeler karşısında XIII. yüzyılda Moğolların yapmış olduğu yıkıcı istilaları sonucunda bölgedeki kültürel, sosyal, ekonomik gelişmişlik düzeyinin zayıflamasına neden oldu. Gürcistan ve Azerbaycan'da yer alan birçok şehrin tahrip edilmesi neticesinde kültürel mirasın yok olmasına neden olmuştur. Moğolların medeniyete karşı vermiş oldukları zararı Harold Lamb şöyle dile getirmektedir: "*Cengiz Han medeniyete öyle büyük bir darbe indirmişti ki, gerçekten de dünyanın yarısında herşeyin yeni baştan yapılması gerekmiştir.*" (Lamb, 2006:169).

¹⁴ Hristiyanlık'ta dinî veya idarî problemleri çözmek için din adamlarının oluşturduğu genel ya da yerel kurul.

SONUÇ

Güney Kafkasya coğrafyası çok eski çağlardan beri yerleşmelere açık bir bölge idi. Bölgenin geçiş güzergahı üzerinde olması nedeniyle birbirinden farklı milletleride bünyesinde barındırmayı başarmıştır ve bölgede yaşayan ırklardan biri de Türkler olmuştur. Güney Kafkasya'daki mevcut Türk varlığını tarihin eski çağlarına kadar götürmek mümkündür. Bu Türk varlığı ise sadece belli bir dönem ile sınırlı kalmayıp, ilerleyen dönemlerde de yaşanan göç hareketleri ile devam etti. Bu göç hareketleri ise ilk olarak siyasi, sosyal ve ekonomik etkenlerden dolayı buldukları bölgeyi terkederek Güney Kafkasya bölgesine gelen Selçuklu Türkmenleri oldu.

Selçukluların atası sayılan Selçuk idaresinde ki Türkmen grupları buldukları bölgeyi terkederek önce Cend şehrine geldi. Burada yaşanan siyasi olayların etkisiyle Selçuklular büyük bir devlet kurdu ve fetih hareketlerini Güney Kafkasya üzerine yoğunlaştırdı. Bu durumu sadece coğrafyanın otlak bakımından zengin olmasına bağlamak doğru olmaz. Bölgenin geçiş bölgesi üzerinde yer alması, Anadolu'ya yapılacak seferler için önemli bir üs bölgesi ve maddi anlamda kazanç sağlayacak yer altı kaynaklarına sahip olması gibi nedenleri de ilave etmek gerekir. Büyük Selçuklu Devleti yalnızca Güney Kafkasya'ya gelmekle kalmamış kendisinden sonra mirasçıları olarak Anadolu Selçuklu, Osmanlı Devleti ve birçok Türk Devletlerinin de kurulmasına vesile oldular. Kurulan devletler birbirine üstünlük kurması ile Güney Kafkasya ve Anadolu coğrafyası üzerinde egemenliklerini devam ettirdiler. Selçuklu ile başlayan bu egemenlik günümüzde Türkiye Cumhuriyeti ile devam etmektedir.

Bölgede yaşanan askeri mücadeleler, ticari alışverişler, göç hareketleri ve seyyahların seyahatleri sonunda bölgede kültürel çeşitliliğin yaşanmasını sağladı. Yaşanan bu kültürel farklılık neticesinde birbirinden farklı özellikler taşıyan mimari eserler meydana getirdiler. Bölgeye yapılan İslam fetihleri sonunda bölgede büyük bir değişim meydana geldi. Bu değişim sadece mimari yapılarda olmamış edebi metinlerine de yansımıştır. İslam öncesi dönemlerde edebi metinler daha çok kilisenin etkisi altında kalmaktaydı. Bu durum İslam dininin kabul edilmesinden sonra, özgür düşünce ortamı oluşmuş ve edip ve şairler kendine özgü eserler meydana getirdiler. XIII. yüzyılın başlarında Moğolların önünden kaçan Türkmen grupları yeni bir göç dalgasını meydana getirdiler ve bunun sonucunda da edebiyat dilinin Türkçe olmasını sağladı.

Güney Kafkasya coğrafyasına egemen olan devlet yöneticileri bölgede yaşayan ilim adamlarını, edip ve şairleri desteklemeleri ile birlikte önemli ilmi ve edebi çalışmaların meydana getirilmesine vesile oldular. Özellikle Azerbaycan, İlhanlılar döneminde büyük kalkınma sağladı. Hülâgû Han'ın Nasureddin Tûsî'yi astronomi alanında desteklemesi sonucunda Yakın Doğu'nun en büyük rasathanesi olan Meraga Rasathanesi'nin inşa edilmesine katkıda bulundu. Astronomi ilminin yanında matematik, edebiyat ve tıp gibi ilim alanlarında büyük gelişme gösterdi.

Güney Kafkasya coğrafyasına yapılan askeri seferlerin kültürel alanda olumlu gelişmeler sağlamasının yanında olumsuz etkileride beraberinde getirmiştir. Yapılan askeri hareketler sonunda bölgeye en büyük zararı ise Moğollar vermiştir. Moğollar fethettikleri bölgelerde kalıcı gözüyle bakmadıkları için önüne gelen her yeri yakıp yıkma düşüncesinde olmuşlardır. Yağma ve talan edilen şehirlerin yanında çok değerli edebi eserlerinde yanmasına neden olmuş ve birçok yapıtın da günümüze kadar ulaşmasına mani olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Ababay, Feridun (1987), *Çıldır Tarihi*, Ankara.

Abraham Constantin Mouradge D'ohsson (2006), *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), IQ Yayıncılık, İstanbul.

Agacanov, Sergey Grigoreviç (2006), *Selçuklular*, (Çev. Ekber Necef-Ahmet Annaberdiyev), 1. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Agara, İbrahim (2004), *Ahıska Türkleri İnsanlık Dramı, Sürgünün 60. Yılı Anısına*, İzmir.

Ahmed Bin Mahmud (1977), *Selçuknâme*, (Haz. Eroğan Merçil), C. II, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Alican, Mustafa (2016), *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

Alyâri, Hüseyin (1966), *Azerbaycan Atabegleri, İl-Deniz Oğulları (1146-1225)*, İstanbul.

Bakır, Abdülhalik (2000), *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryet, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara.

Bakır, Abdülhalik (2001), *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mülleri Sanayi*, Sanayi Serisi: 2, Ankara.

Bakır, Abdülhalik (2002), *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Sanayi Serisi: 3, Ankara.

Bakır, Abdülhalik (2005), *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Sanayi Serisi: 4, Ankara.

Bedirhan, Yaşar (2014), *Selçuklular ve Kafkasya*, 2. Basım, Nobel Yayınları, Ankara.

Bedirhan, Yaşar (2012), *Orta Çağ Tarihi*, Ankara.

Berdzenişvili, Nikoloz- Canaşıa, Simon (2000), *Gürcüstan Tarihi*, (Çev. Hayri Hayrioğlu), 2. Baskı, İstanbul: Sorun Yayınları.

Berkok, İsmail (1958), *Tarihte Kafkasya*, İstanbul.

Bi, Mahmut (1991), *Kafkasya Tarihi*, C. 2, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara.

Bilge, M. Sadık (2005), *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 1. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul.

- Brosset, Marie F elicit e (2003), *G urcistan Tarihi (Eski  ağlardan 1212 Yılına Kadar)*, C. III/A, ( ev. Hrand D. Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil), TTK, Ankara.
- Buntürk, Seyfeddin (2007), *Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Berikan Yayınevi, İstanbul.
- Bünyadov, Ziya (2007), *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, Bakü.
- Caferoğlu, Ahmet (1940), *Azerbaycan*, İstanbul.
- Cahen, Claude (2000), *Osmanlılardan  nce Anadolu'da Türkler* ( ev. Erol  yepazarcı), İstanbul.
- Canbek, Ahmet (1978), *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (Eski  ağlardan XVII. Yüzyıla Kadar)*, İstanbul.
- el-Gırnâtî, Eb  Hâmîd Muhammed (2011), *Gırnâtî Seyahatnamesi*, (Haz. Fatih Sabuncu), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2013), *Dede Korkut Kitabı*, 50. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Gökbel, Ahmet (2000), *Kıpçak Türkleri*, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Grigor, Aknerli (2007), *Okçu Milletinin Tarihi*, ( ev. Hrand D. Andreasyan), 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Habiçoğlu, Bedri (1993), *Kafkasya'dan Anadolu'ya G çler ve İskanları*, Nart Yayıncılık.
- İberieli, Sandro (2014), *Gürcü Halkının Tarihi (Osmanlı-Gürcü İlişkileri  zerine Kapsamlı Bir Araştırma)*, 1. Baskı, Cinius Yayınları, İstanbul.
- İbn Havkal (2014), *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Tercüme Ramazan Őeşen), 1. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İpek, Ali (2007), *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, I. Baskı, Lalezar Kitabevi, Ankara.
- İsmailov, Mahmud (2014), *Azerbaycan Tarihi (İlk  ağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, (Türkçeye Aktaran Vefa Kurban), 1. Baskı, IQ Yayıncılık, İstanbul.
- Kafesoğlu, İbrahim (1992), *Selçuklu Tarihi*, İstanbul.
- Kafesoğlu, İbrahim (1953), *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, TTK, İstanbul.
- Kırzioğlu, Fahrettin (1998), *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, TTK: Ankara.

- Kırzioğlu, Fahrettin (1992), *Yukarı-Kür Çoruk Boylarında Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S VI. Yy) ve Son Kıpçaklar (1118-1195) İle Ortodoks-Kıpçak Hükümeti (1267-1578)*, TTK, Ankara.
- Kırzioğlu, Fahrettin (1953), *Kars Tarihi (Taş Çağlarından Osmanlı İmparatorluğuna Değin)*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul.
- Konukçu, Enver (1999), *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği.
- Kürkçüoğlu, Erol (2007), *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- Lamb, Harold (2006), *Moğolların Efendisi Cengiz Han*, (Çev. A. Göke Bozkurt), İstanbul.
- Mehmet Emin Resulzade (1993), *Kafkasya Türkleri*, (Haz. Yavuz Akpınar-İrfan Murat Yıldırım-Elahattin Çağın), 1. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Mehmetov, İsmail (2009), *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov), 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Memmedov, Süleyman (2007), *Azerbaycan Tarihi*, Çaşıoğlu.
- Merçil, Erdoğan (2008), *Büyük Selçuklu Devleti*, Ankara.
- Mesudî (2014), *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Met Çünatikho Yusuf İzzet Paşa (2002), *Kafkas Tarihi*, (Türkçeleştiren, Fahri Huvaj), C. 1, I Baskı, Kafkas Bilimsel Araştırma Merkezi, Ankara.
- Minorsky, V., *Hudûdü'l- Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul: Kitabevi, 2008.
- Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't Takâsım)*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Necef, Ekber N. (2010), *Selçuklu Devletleri ve Atabeyleri Tarihi (Oğuzların Ortaya Çıkmasından-XIV. Asra Kadar)*, Kanun.
- Oder, Kerim (1992), *Azerbaycan*, İstanbul.
- Özaydın, Abdülkerim (1990), *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 1. Baskı, TTK, Ankara.
- Özbay, Rahmi Deniz (2014), *Gürcistan (Sosyo-Ekonomik Yapısı Dünya ve Türkiye İle İlişkileri)*, Yurtdışı Hedef Pazar Araştırmaları, Yayın NO: 2014-7, İstanbul.

Özey, Ramazan (1996), *Tabiatı, İnsanı ve İktisadı İle Türk Dünyası*, İstanbul.

Özkan (Melaşvili) (1968), Ahmet, *Gürcüstan (Tarih-Edebiyat-Sanat-Folklor)*, İstanbul.

Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara.

Sığırı, Ünal- Ercil, Yavuz (2007), *Türklerde Yönetim Gelenekleri ve Türk Yönetim Tarihi*, 1. Baskı, IQ Yayıncılık, İstanbul.

Taneri, Aydın (1993), *Harezmsahlr*, 1. Baskı, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Turan, Osman (2008), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 19. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Üstünyer, İlyas (2010), *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü: Gürcistan (Kültür, Gelenek, Mekân, Kimlik)*, 1. Baskı, Kaktüs Yayınları, İstanbul.

Valiyev, İsmayıl (1994), *Azerbaycan Tarihi Haritaları*, Bakü.

Zeyrek, Yunus (2004), *Posof'un Çizgileri*, Kozan Ofset, Ankara.

Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

Aytekin, Osman (1996), Artvin'deki Mimari Eserler I, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Eğilmez, Savaş (2001), Selçuklu- Gürcü İlişkileri (1060-1157), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kancura, Hamza (2006), Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki Siyasi ve Ticari Gelişmeler (1192-1220), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kaya, Selim (2006), I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Keleş, Nevzat (2014), Şeddâdîler Devleti Tarihi (951-1199), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Özkan, Haldun (2000), XI-XIII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Solmaz, Gürsoy (1994), Erzurum-Kars ve Yöresi Kaleleri (XI. yy-XV. yy), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Temel, Feray (2011), Orta Çağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Tombuloğlu, Tuba (2003), Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklerin Rolü, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Tuysuz, Cem (1997), Selçuklular Döneminde Azerbaycan, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Uygun, Selda (2012), Tao-Klardjeti Bölgesi'ndeki Yeni Rabat Manastırı Kilisesi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Valişov, Ziya (2008), Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Yy. Başına Kadar), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yıldırım, Avşar (2010), Selçuklu Devrinde Ani Şehri (1064-1200), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yılmaz, Ahmet (2013), Ortaçağ Boyunca Güney Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Ansiklopedi Maddeleri

Aşurbeyli, Sara (2010), “Şirvanşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXIX, ss. 211-213), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

“Ahıska”, (1973), *Meydan Laorusse Büyük Sözlük ve Ansiklopedi*, (C: I, ss. 159), Meydan Yayınevi, İstanbul.

Aydın, Mustafa (2012), “Tiflis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXXI, ss. 150-153), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Aydın, Mustafa (2010), “Şirvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXIX, ss. 204-206), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

“Azeri” (Azeri Edebiyatı), (1973), *Meydan Laorusse Büyük Sözlük ve Ansiklopedi*, (C: II, ss. 10-11), Meydan Yayınevi, İstanbul.

Bala, Mirza (1968), “İldeniz”, *İslam Ansiklopedisi* (C: V, ss. 961-964), İstanbul.

“Batum”, (1986), *Büyük Laorusse Sözlük ve Ansiklopedisi* (C: III, ss. 1402), Milliyet.

- Bezer, Gülay Öğün (2000a), “İldeniz Şemseddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXII, ss. 81-82), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Bezer, Gülay Öğün (2000b), “İldenizliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXII, ss. 82-84), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Bezer, Gülay Öğün (2010), “Şeddâdiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXVIII, ss. 409-411), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Bilgili, Ali Sinan (2011), “Tebriz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXX, ss. 219-222), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Bostan, İdris (1988), “Ahıska”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: I, ss. 526-527), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Bostan, İdris (1992), “Batum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: V, ss. 210-211), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Buniatov, Ziya Musa (1991), “Azerbaycan (Fizikî ve Beşerî Coğrafya, Tarih, Kültür ve Sanat)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: IV, ss. 317-322), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Çoruhlu, Yaşar (2010), “Şirvanşahlar Sarayı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXIX, ss. 213-214), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Dursun, Davut (2001), “Kafkasya (Fiziki ve Beşeri Coğrafya)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXIV, ss. 157-158), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Dursun, Davut (1994), “Gürcistan (Fiziki ve Beşeri Coğrafya)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XIV, ss. 310-311), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Dursun, Davut (1991), “Bakü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: IV, ss. 550-551), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Efendizâde, Oktay (1996), “Gence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XIV, ss. 17-20), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Ferzelibeyli, Şahin (2007), “Edebiyat”, XIII-XV. Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti, *Azerbaycan Tarihi (XIII-XVIII. Asırlar)*, (C: III, ss. 118-124), Bakü.
- Gündüz, Tufan (2001), “Kars”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXIV, ss. 515-518), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- “Gori”, (1986), *Büyük Laorusse Sözlük ve Ansiklopedisi* (C: IX, ss. 4636), Milliyet.
- “Gori”, (1973), *Meydan Laorusse Büyük Lügat ve Ansiklopedi* (C: V, ss. 232), Meydan Yayınevi, İstanbul.

- “Gürcü”, (1973), *Meydan Laorusse Büyük Sözlük ve Ansiklopedi* (C: V, ss. 453), Meydan Yayınevi, İstanbul.
- Halaçoğlu, Yusuf (1991), “Ardahan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: III, ss. 350), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Kanar, Mehmet (2007), “Nizâmî-i Gencevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXIII, ss. 183-185), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Karaismailoğlu, Adnan (2002), “Katrân-ı Tebrîzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXV, ss. 59), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara.
- Karakaya, Enis (2004), “Menûcihr Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXIX, ss. 156), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara.
- Karamanlı, Hüsamettin M. (2006), “Nahçıvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXII, ss. 294-297), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Karamanlı, Hüsamettin M. (1996), “Gürcistan (Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XIV, ss. 311-313), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Konukçu, Enver, “Cihan Şah (1993)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: VII, ss. 536), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- “Kutaysi”, (1986), *Büyük Laorusse Sözlük ve Ansiklopedisi* (C:XIV, ss. 7216), Milliyet.
- “Kutaisi”, (1973), *Meydan Laorusse Büyük Lügat ve Ansiklopedi* (C: VII, ss. 678), Meydan Yayınevi, İstanbul.
- “Mtsheta”, (1986), *Büyük Laorusse Sözlük ve Ansiklopedisi* (C: XVI, s. 8336), Milliyet.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih (1995), “Erdebil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XI, ss. 276-277), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih (1994), “Derbend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: IX, ss. 164-166), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Özaydın, Abdülkerim (1991), “Arran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: III, ss. 394-395), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Özel, Ahmet, “Tebrîzî, Hatib (2011)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXX, ss. 223-224), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2004), “Merâğa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXIX, ss. 162-163), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Ross, E. Denison (1979), “Şeddad”, *İslam Ansiklopedisi* (C: XI, ss. 381-382), İstanbul.

- Sümer, Faruk (2009), “Selçuklular (Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXVI, ss. 365-371), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Sümer, Faruk (2001), “Karakoyunlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXIV, ss. 434-438), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Şirinov, Agil (2012), “TÛSÎ, Nasîrüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXXI, ss. 437-442), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi (1997), “Azerbaycan”, *İslam Ansiklopedisi* (C: II, ss. 91-118), Eskişehir.
- Tomar, Cengiz (2008), “Revvâdîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXV, ss. 36-37), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Tuncel, Metin (1991), “Aras” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: III, ss. 332-335), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Yazıcı, Tahsin (1997), “Hâkânî-i Şîrvânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XV, ss. 168-170), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Makaleler

- Ağırnaslı, Nilay (2016), “Anadolu’nun Fethini Kolaylaştıran Faktörler”, *SUTAD*, (39), ss. 171-185.
- Bakır, Abdülhalik-Altungök (2015), Ahmet, “Erken Ortaçağlarda Tebriz”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, ss. 63-99.
- Bayram, Fahriye (2014), “Doğunun Unutulmuş Bir Manastırı: Vaşlobi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18, ss. 21-30.
- Çoğ, Mehmet (2007), “Gürcüler Arasında İslamiyetin Yayılması”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, Cilt 7, Sayı 2, ss. 39-54.
- Dostiyev, Tarik (2004), “Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran”, Osman Karatay (Ed.), *Karadeniz Araştırmaları-1*, Çorum, Bahar, Sayı 1, ss. 10-20.
- Elçibey, Ebülfez (2012), “IX. Yüzyılda Azerbaycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbasiler Hilafetinin Tenezzülündeki Rolü”, Muhammet Kemaloğlu (Çev.), *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Haziran, Sayı 6, 104-120.
- Ferzelibeyli, Şahin (2007), “Edebiyat”, XIII-XV. Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti, *Azerbaycan Tarihi (XIII-XVIII. Asırlar)*, (C. III, ss. 118-124), Bakü.

- Gül, Muhittin (2009-I), “Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, ss. 75-108.
- Heyderov, Mikayıl (2007a), “XI-XII. Asırlarda Azerbaycan’da Sosyal-İktisadi Kuruluş”, *Azerbaycan Tarihi (III-XIII. Asrın I. Çeyreği)* (C: II, ss. 334-354), Bakü.
- Heyderov, Mikayıl (2007b), “Kent Teserrüfatı ve Tarım Münasebetleri”, XIII-XIV. Asırlarda Azerbaycan’ın İctimai-İktisadi Hayatı, *Azerbaycan Tarihi (XIII-XVIII. Asırlar)*, (C: III, ss. 49-51), Bakü.
- Heyderov, Mikayıl (2007c), “Moğol İşgallerinin Viranedici Neticeleri”, XIII-XIV. Asırlarda Azerbaycan’ın İctimai-İktisadi Hayatı, *Azerbaycan Tarihi (XIII-XVIII. Asırlar)*, (C: III, ss. 47-49), Bakü.
- Heyderov, Mikayıl (2007d), “SanatkârlıkÜretimi: Esnaflar”, XIII-XIV. Asırlarda Azerbaycan’ın İctimai-İktisadi Hayatı, *Azerbaycan Tarihi* (C: III, ss. 57-61), Bakü.
- Kayhan, Hüseyin (2002), “Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara, ss. 871-879.
- Macit, Muhsin, “Cihânşâh Hakîki”, [Erişim: 15 Mart 2017, www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com]
- Memmedov, Rauf- Memmedova, Feride (2007), “İlim”, XI-XIII. Asrın Başlarında Azerbaycan Medeniyeti, *Azerbaycan Tarihi (III-XIII. Asrın I. Çeyreği)* (C: II, ss. 391-396), Bakü.
- Memmedov, Rauf (2007), “Ticaret, Ticaret Yolları, Pul Dövriyesi”, XIII-XIV. Asırlarda Azerbaycan’ın İctimai-İktisadi Hayatı, *Azerbaycan Tarihi (XIII-XVIII Asırlar)* C: III, ss. 61-65), Bakü.
- Memmedzade, Kamil (2007), “Mimarlık ve Şehircilik”, XI-XIII. Asrın Başlarında Azerbaycan Medeniyeti, *Azerbaycan Tarihi (III-XIII. Asrın I. Çeyreği)* (C: II, ss. 374-379), Bakü.
- Nesibli, Yunus (2002), “Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, Çev. Alesker Aleskerov, *Türkler Ansiklopedisi* (C: IV, ss. 722-730), Ankara.
- Onallahi, Seyidağa (2007), “Maarif İlmi”, XIII-XV. Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti, *Azerbaycan Tarihi* (C: III, ss. 113-118), Bakü.
- Paydaş, Kâzım (2006a), “Timur’un Gürcistan Seferleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1, Elazığ, ss. 419-437.

Paydaş, Kâzım (2006b), “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan’a Yaptıkları Seferler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXI, Sayı 2, ss. 177-196.

Sağır, Güner (2014), “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Ermeni Yerleşimleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Eskiçağ ve Ortaçağ*, M. Metin Hülagü (Ed.), TTK, Ankara, ss. 183-205.

Salamzade, Abdülvahab (2007), “İncesanat ve Mimarlık”, XIII-XV. Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti, *Azerbaycan Tarihi* (C: III, ss. 139-149), Bakü.

Tellioğlu, İbrahim (2007), “Orta Çağ’da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler”, *VI, 6/2012, ICANAS 38 Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10-15 Eylül, Ankara, ss. 3077-3089.

Zeyrek, Yunus (2015), “Ahıska Tarihinin Dönüm Noktaları”, *Bizim Ahıska Dergisi*, Kış, Yıl: 11, Sayı: 37, ss. 23-29.

Zeyrek, Yunus (2014), “Ahıska ve Türkler”, *Yaşayan Ahıska, Kültür ve Yaşam Dergisi*, Eylül, Yıl: 1, Sayı: 1, ss. 14-21.

İnternet Adresi

Harita 1:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarjeti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbn=isch&q=tao+klarjeti&imgcr=v34r1ZTmmp-b0M: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Harita 4:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarjeti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbn=isch&q=tao+klarjeti&imgcr=QnSk0dygCecy4M: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Harita 5:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarjeti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_

AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=tao+klarjeti&imgdii=3XL29Hd28vOvAM:&imgrc=QnSk0dygCecy4M: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Harita 6:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=tao+klarjeti&imgrc=qE3hMIFp6Msh3M: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Harita 11:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=g%C3%BCrc%C3%BC+devletleri&imgrc=FXyZshd2cpboLM: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Harita 13:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=atabek+yurdu&imgdii=buhfH-Bbs89jYM:&imgrc=QLDxrMWhCEB9_M: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 1:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=ani+harabeleri&imgdii=dB8S092xo7MZzM:&imgrc=qbmTokTpVKUrVM: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 2:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=ani+harabeleri&imgrc=j5DozF72D3U33M: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 3:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbn=isch&q=ani+harabeleri&imgdii=QGIENoA4wxIGfM:&imgrc=Sq7StFljpx1nZM: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 4:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbn=isch&q=ani+harabeleri&imgrc=3wH7H5xDfEDFHM:&spf=1499632435774 Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 5:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbn=isch&q=ani+harabeleri&imgrc=Zy1O1tXQIpLfuM: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 6:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbn=isch&q=ani+harabeleri&imgrc=5kx0qwzNGQmGIM: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 7:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbn=isch&q=ani+harabeleri&imgrc=51yDR0WMQj5iqM:&spf=1499632435774 Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 8:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_

AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=gelati+manast%C4%B1r%C4%B1&imgrc=LZeFzRcKvWoDOM: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 9:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=gelati+manast%C4%B1r%C4%B1&imgrc=A2jT5HLYBIyn2M: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Harita 10:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=manu%C3%A7ahr+camı&imgrc=dEaOZRFT05857M: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 11:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=m%C3%BCmine+hatun+t%C3%BCrbesi&imgrc=LvebNQuPR3T4OM: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Harita 12:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=m%C3%BCmine+hatun+t%C3%BCrbesi&imgrc=oVeCL5UNygx9eM: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Harita 13:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWhuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=m%C3%BCmine+hatun+t%C3%BCrbesi&imgrc=BEfJhfVkf1ZG8M: Erişim: 20 Mayıs 2017]

Resim 14:

[https://www.google.com.tr/search?q=tao+klarceti&rlz=1C2CHZL_trTR748TR748&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxYCGjLbUAhWGK5oKHWuB2oQ_AUIBigB&biw=1280&bih=704#tbm=isch&q=yusuf+bin+kuseyr+t%C3%BCrbesi&imgc=B97Iv5IQ0AOMcM: Erişim: 20 Mayıs 2017]

EK 1: HARİTALAR

Harita 1: 780-1000 Yılları Arası Güney Kafkasya'nın Siyasi Durumu

Harita 2: Erken Ortaçağlarda Azərbaycan

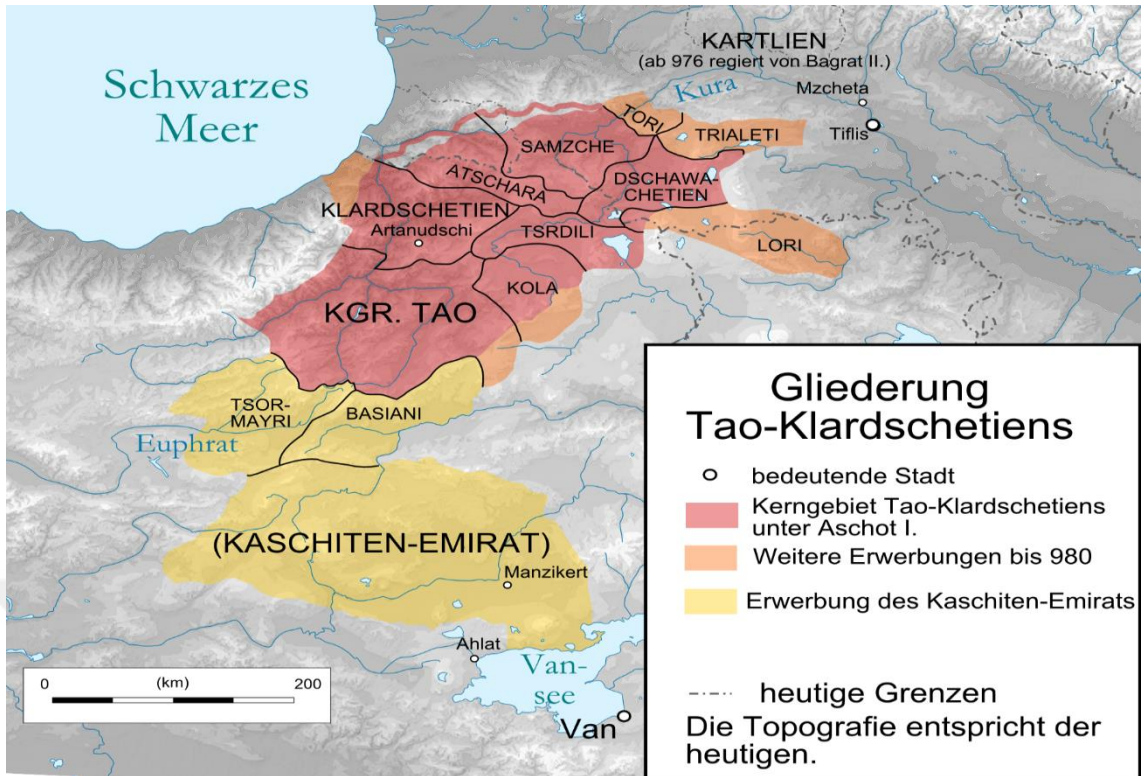
Harita 3: Gürcistan'ın Siyasi Durumu

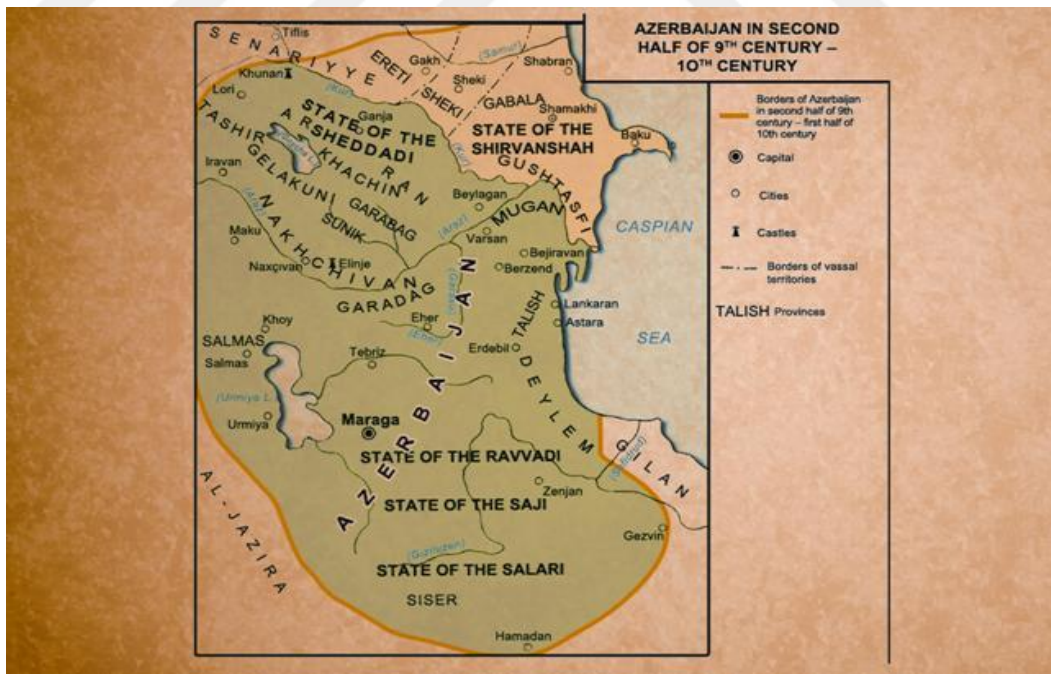
Harita 4: Tao Klardjeti Krallığı

Harita 5: Tao Klardjeti Krallığı ve Bölgedeki Siyasi Durum

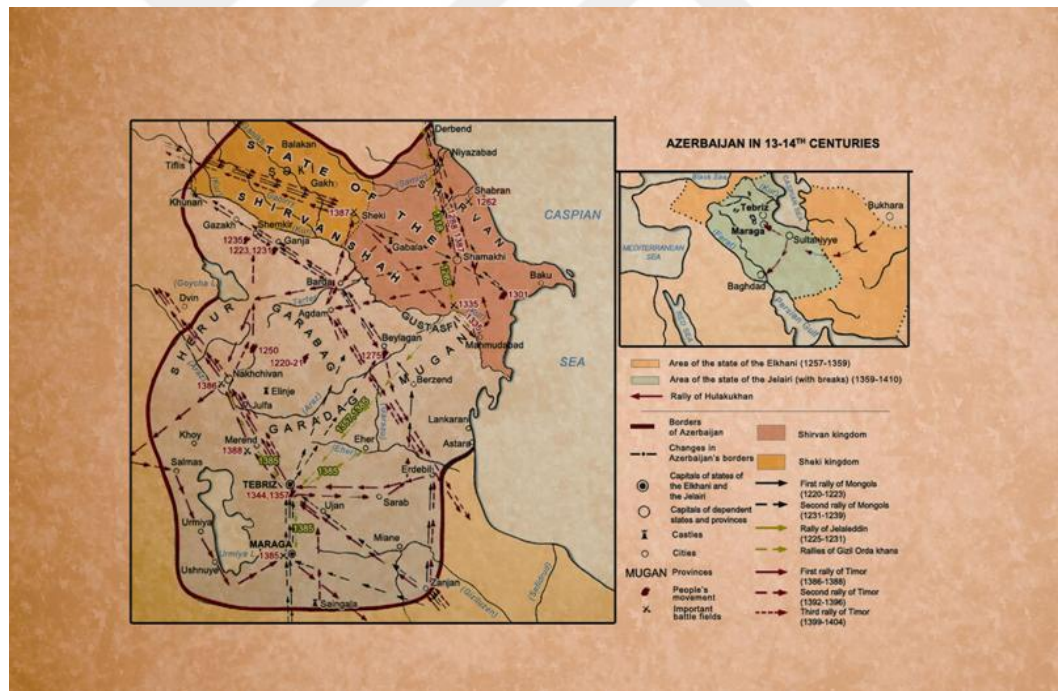
Harita 6: Tao Klardjeti Krallığı

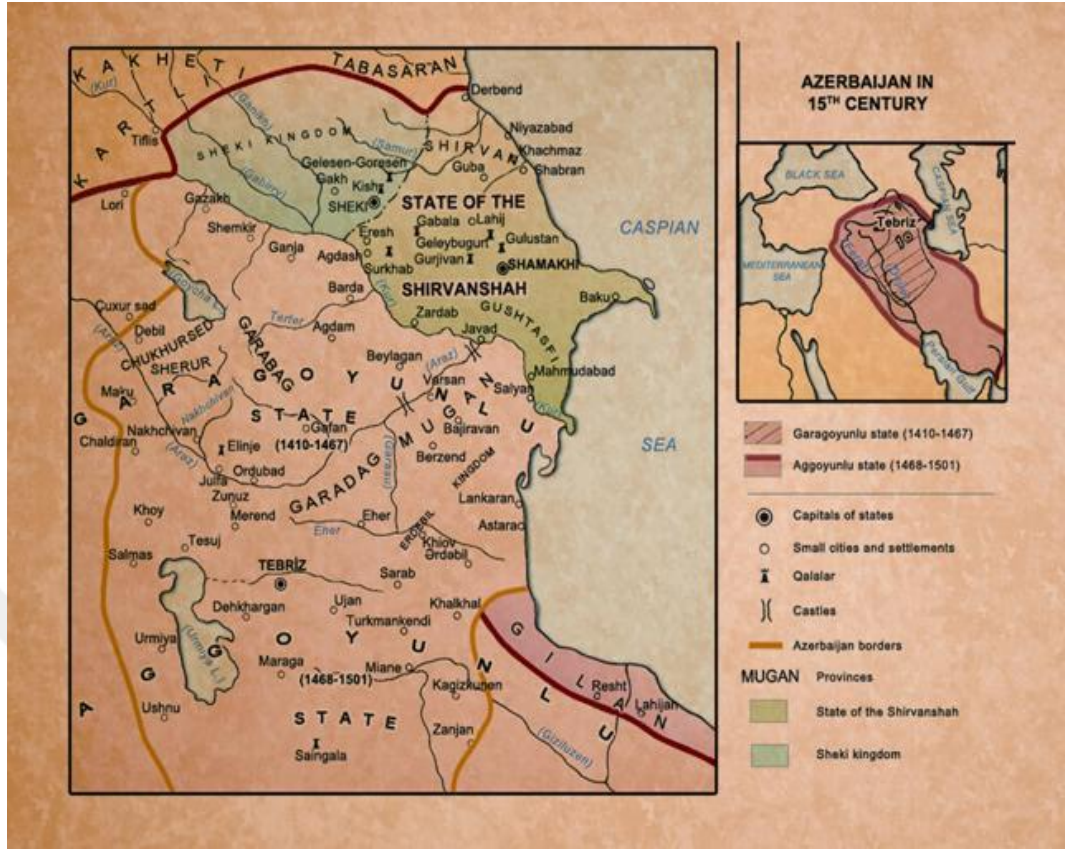
Harita 7: IX-X. Yüzyıllarda Azerbaycan

Harita 8: Azərbaycan'ın Siyasi Durumu

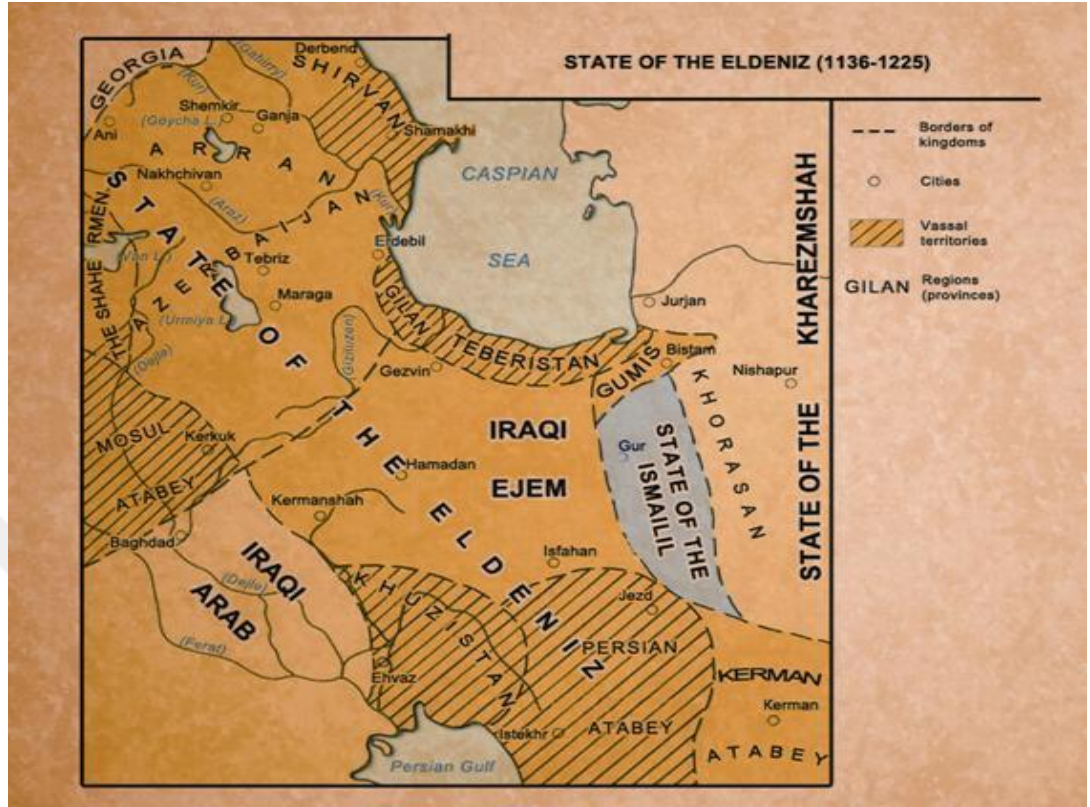
Harita 9: XIII-XIV. Yüzyıllarda Azərbaycan'ın Siyasi Durumu

Harita 10: XV. Yüzyıllarda Azerbaycan'ın Siyasi Durum

Harita 11: XV-XVI. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Gürcü Devletleri

Harita 12: Azerbaycan Atabeyliği (İldenizliler)

Harita 13: Atabekler Hükümeti (Caksu Atabekliği-Sa Atabago- Samtshe) Siyasi Durumu

EK 2: RESİMLER

Resim 1: Ani Harabeleri

Resim 2: Ani Harabeleri

Resim 3: Ani Harabeleri

Resim 4: Ani Harabeleri

Resim 5: Ani Harabeleri

Resim 6: Ani Harabeleri

Resim 7: Ani Harabeleri

Resim 8: Gelati Manastırı

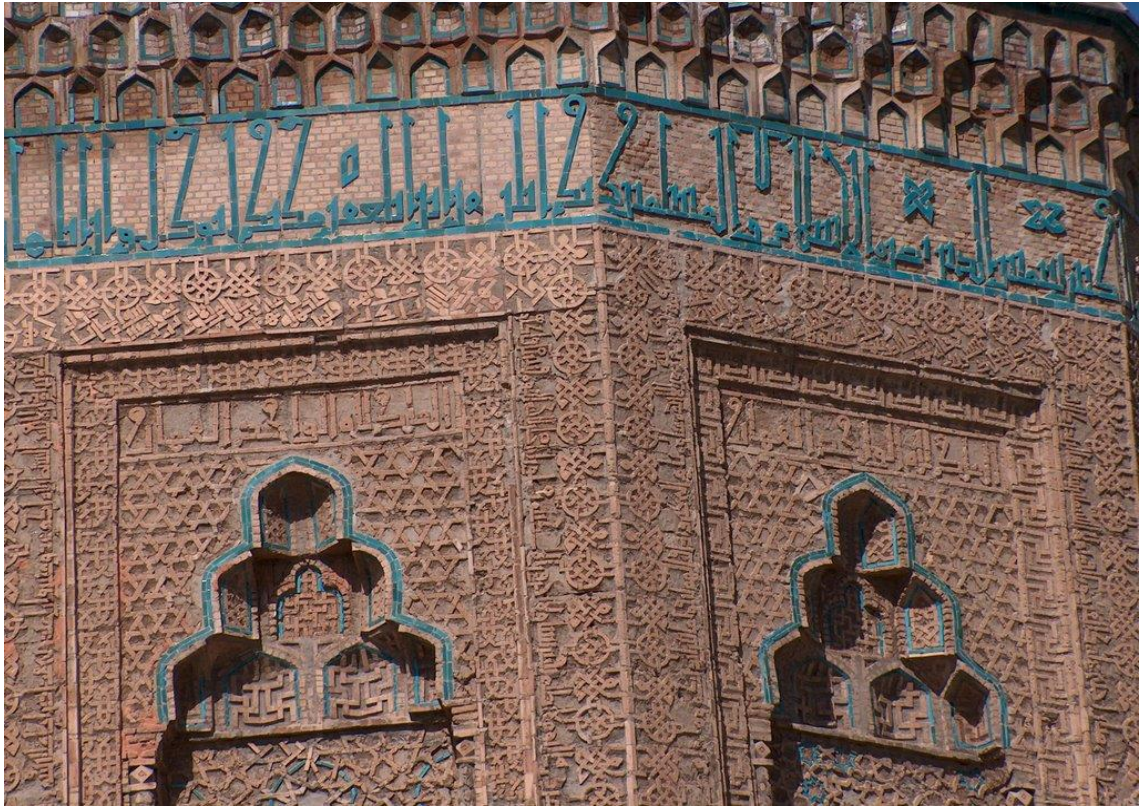
Resim 9: Gelati Manastırı

Resim 10: Manuçahr (Bozminare) Cami

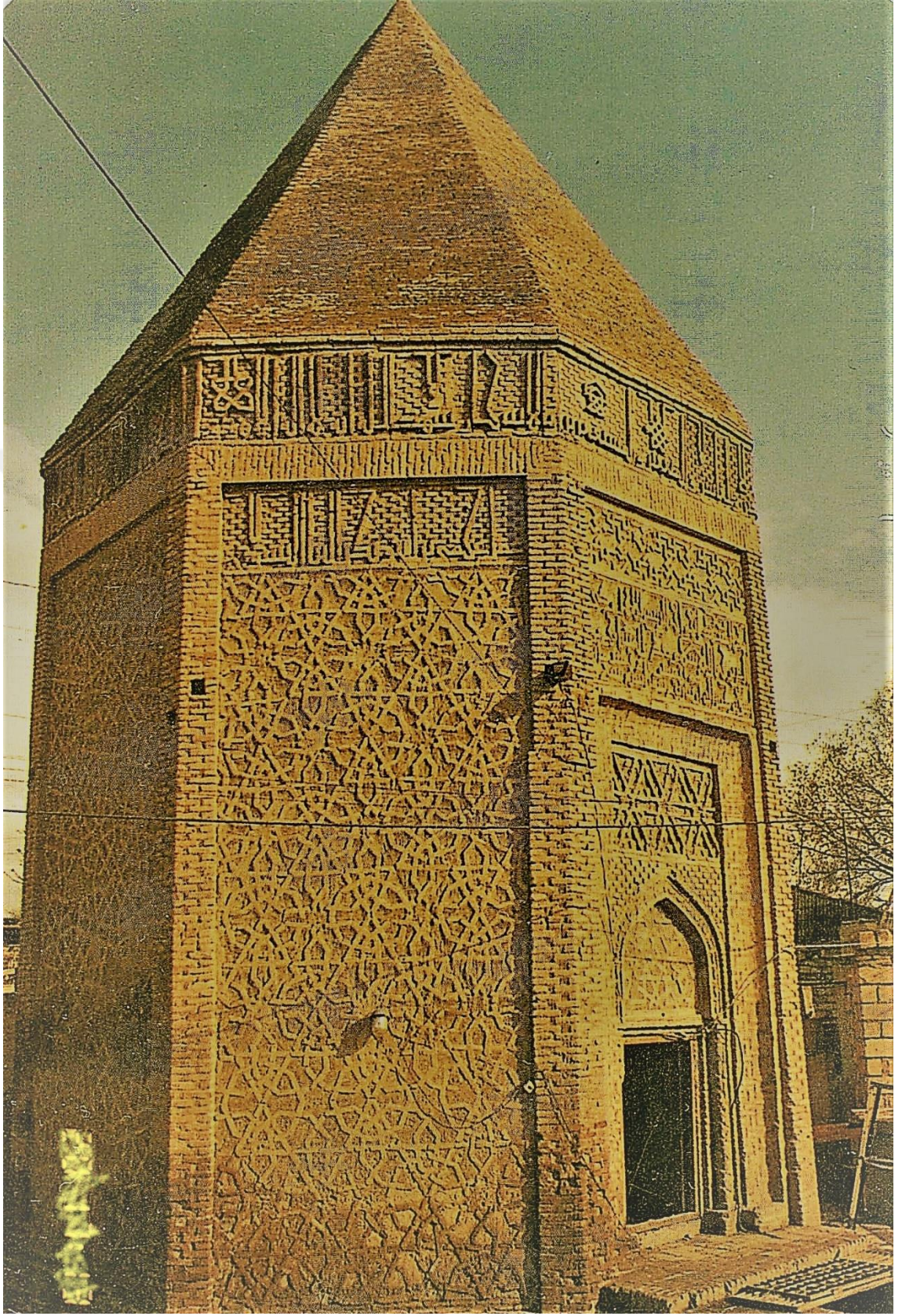
Resim 11: Mümüne Hatun Türbesi

Resim 12: Mümüne Hatun Türbesi

Resim 13: Mümüne Hatun Türbesi

Resim 14: Yusuf Bin Kuseyr Türbesi

ÖZGEÇMİŞ

1988 yılında Ardahan ili Posof ilçesinde doğan Feridun Şenol, ilk öğrenimini Bursa İnegöl Altiyül İlk Okulu'nda, orta öğrenimini Vehbi Koç İlköğretim Okulu'nda, lise öğrenimini ise İnegöl Lisesi'nde tamamladı. 2009 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitime başladı. 2013 yılında buradaki eğitimini tamamlayarak 2013 yılında mezun oldu. 2014 yılında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilimi'nde eğitime başladı. 2016 yılından beri İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne bağlı memuriyetlik görevini yapmaktadır.

